

OSMANLI VE DÜNYA

Hazırlayan
Kemal Karpaz

Arnold Toynbee
Halil İnalçık
William McNeill
Albert Hourani
Kemal Karpaz
Stanford J. Shaw
Charles Issawi

*Osmanlı Devleti ve
Dünya Tarihindeki Yeri*

BASKI

Ufuk Kitap: 4
Tarih dizisi: 1
ISBN 975-6065-36-2
İstanbul 2000

Editör:
Mustafa Armağan

Çevirenler:
Mustafa Armağan, Ömer Baldık,
Kemal Kahraman, Talip Küçükcan, Ümit Şimşek

Dizgi-İç düzen:
Çiftçi Kardeşler

Kapak:
Sadık Karamustafa

Baskı & cilt:
Uçar Matbaası
Hakimiyeti Milliye Cad. Tepsifırmı Sok. Çakmak Han
No: 13/2 Üsküdar/İstanbul Tel: (0 216) 553 82 53

© E. J. Brill Yayınevi ile yapılan anlaşma uyarınca bu kitabın
Türkiye'de yayın hakkı Ufuk Kitap'a aittir.
İzinsiz basılamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

1. Baskı: 2000
5. Baskı: Kasım 2006

Cumhuriyet Cd. No:209 Kat:4 34373 Harbiye, İstanbul
Tel: 0 (212) 232 17 51 Faks: 0 (212) 231 82 34

Online Satış: www.ufukkitaplari.com

Hazırlayan
KEMAL H. KARPAT

Osmanlı ve Dünya

Osmanlı Devleti ve
Dünya Tarihindeki Yeri

İçindekiler

YAYINCININ SUNUŞU	7
TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ <i>Kemal Karpat</i>	9
GİRİŞ <i>Kemal Karpat</i>	15
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DÜNYA TARİHİNDEKİ YERİ	
<i>Arnold Toynbee</i>	33
YORUM John W. Barker	49
DÜNYA TARİHİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU	
<i>William McNeill</i>	57
YORUM Andrew C. Hess	74
MODERN AVRUPA'NIN GELİŞMESİNDE TÜRK ETKİSİ	
<i>Halil İnalcık</i>	79
YORUM C. M. Kortepeter	88
MODERN ORTADOĞU'NUN OSMANLI GEÇMİŞİ <i>Albert Hourani</i>	93
OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLERİ:	
YAPISAL KARŞILAŞTIRMALI BİR YAKLAŞIM <i>Kemal Karpat</i>	119
YORUM C. A. O. Van Nieuwenhuijze	145
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA EKONOMİSİNDEKİ YERİ (1600 - 1914): BAZI GÖZLEMLER VE SORUNLAR	
<i>Charles Issawi</i>	155
AMERİKA'DA OSMANLI VE TÜRK ARAŞTIRMALARI	
<i>Stanford J. Shaw</i>	171

Yayıncının Sunuşu

“Osmanlı tarihi anlaşılmadan dünya tarihi yazılamaz.” Bu çeyrek asır önce oldukça iddialı görünen yargı, giderek Osmanlı tarihçiliğinin kendiliğinden açık bir düsturu haline geliyor.

“Dünya tarihi neden Osmanlı tarihi olmadan eksik kalır?” Bu soruya verilecek cevap, Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye’de pek fazla hissedilmeyen bir krizden yola çıkmak zorundadır. Bu kriz, Osmanlı tarihinin birbirinden kopuk iki düzlemde ele alınmasından kaynaklanmaktaydı.

Birinci düzlem, Türkiye özelinde Osmanlı tarihinin tamamen kendisine mahsus bir şey, bir tür *hüdâ-yı nâbit* şeklinde ele alınması alışkanlığına yol açmaktaydı. Osmanlı tarihi kendisinden önceki veya eş zamanlı herhangi bir modele göre okunamazdı bu görüşe göre. Bir “mucize” gibi doğmuş ve “ihametler” ve “ihmaller” yüzünden ‘kaçınılmaz olarak’ batmıştı. Dünya tarihçiliğinde kısmen geçerliliğini koruyan ikinci yaklaşıma göre ise Osmanlı tarihi dünya tarihinin tekerlekleri arasına sıkıştırılıyor, global olaylar kümesinin önemsiz bir parçası olarak ele alınıyordu. Dolayısıyla bu suretle onun kendisine mahsus özü ve özellikleri, görmezden geliniyordu.

Elinizdeki kitabın önemi, Osmanlı tarihine hem içeriden, hem de dışarıdan bakan tarihçilerin bir ‘ortak nokta’da buluşma çabalarının başlangıcını temsil ediyor olmasından geliyor. Kitabı yayına hazırlayan ve kitabın aslını oluşturan sempozyumu düzenleyen Prof. Kemal Karpat’ın Türkçe baskıya yazdığı önsözde belirttiği gibi bu çalışma, Osmanlı devletinin dünya tarihindeki yerini olduğu kadar dünya tarihinin, özellikle de *modern tarihin oluşumundaki rolünü* de ortaya çıkarmaya yönelik dünyadaki ilk girişimlerden biridir.

Osmanlı ve Dünya üst başlığı ve Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri alt başlığı ile istifadenize sunduğumuz bu önemli metinlerden oluşan kitabın içindeki makalelerin sahiplerinden bir kısmını, özellikle Halil Inalcık ve Kemal Karpat’ı tanıyorsunuz. Toynbee’yi

ayrıca tanıtmaya gerek yok. (Bu arada hemen belirtelim, Toynbee'nin burada yayınlanan yazısı, onun son makalesi olmuştur.) William MacNeill, Albert Hourani, Charles Issawi, Stanford Shaw gibi önemli tarihçiler bugün kitabın yayınlandığı tarihte olduğundan daha iyi tanınıyorlar ülkemizde. (Stanford Shaw, Halil İnalcık hoca ile birlikte halen Bilkent Üniversitesi'nde ders veriyor.)

Bir kitabı yayınlanmaya değer bulmanın onun içindeki görüşlerin tümünün benimsendiği anlamına gelmeyeceği sanırım yeterince açık bir konudur. Ancak özellikle Toynbee ve MacNeill'in makalelerinde bazı tartışmalı görüşler, iddialar ve biraz aceleci yargılar bulunmaktadır ki, bunların, dipnot düşerek tartışmak yerine görüş sahiplerini bağladıklarını göstermek amacıyla olduğu gibi kalmasını tercih ettik.

Son yapılan araştırmalar, özellikle Halil İnalcık, Cemal Kafadar ve N. Zachariadu* gibi araştırmacıların erken Osmanlı tarihine ilişkin ayrıntılı ve derinlikli çalışmaları, Fuat Köprülü'nün yarıda bıraktığı Bizans'ın Osmanlı Devleti ve kültürü üzerindeki tayin edici etkisi tartışmasına daha bir açıklık getirmiş bulunmaktadır. Bu ve benzeri araştırmacılar, bir Bizans etkisinin varlığını inkâr etmemekle birlikte, bu etkinin İstanbul'un fethini müteakip ortaya çıkan 'doğrudan' bir etki mi yoksa daha önceki İslam ve Türk devletlerinin bünyesine girmiş unsurların dönüşerek yansıyan 'dolaylı' bir etkisi mi olduğu noktasında daha somut ve belgelere dayalı bir etki araştırması yapmak gerektiğini belirginleştirmek ihtiyacını duymaktadırlar.

Osmanlı tarihini dünya tarihi bağlamına oturtma yolunda girişilen bu öncü çabayı kitaplaştırmanın, bugün önü açılmakta ve dünya tarihçiliği ile etkileşime girmekte olan tarihçiliğimize olduğu kadar tarih meraklılarına da yeni ufuklar açacağına inanıyoruz.

Ufuk Kitap

* Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Prof. Dr. Halil İnalcık'ın girişiyile, İstanbul 2000, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 254 sayfa; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, California Uni. Press, 1997; Ed. N. Zachariadu, *Osmanlı Beyliği*, İstanbul 1996, Tarih Vakfı Yurt Yayınları. ♪

Türkçe Çeviriye Önsöz

Bu kitabı oluşturan yazılar bundan yirmibeş yıl kadar evvel tebliğ olarak bir konferansa sunulmuştu. Konferansı Türk tarih ve toplumunu inceleyecek bir program geliştirmek amacıyla Wisconsin Üniversitesi adına hazırlamıştım. Dünyanın tanınmış tarihçi ve sosyal bilimcilerinin katıldığı bu konferansın serüveni Osmanlı tarih anlayışının acı durumunu çok iyi ortaya koymaktadır. Türk kültür ve tarihine karşı özel bir anlayışları olan o tarihte Washington büyükelçisi rahmetli Melih Esenbel ve Birleşmiş Milletler Türkiye Temsilcisi büyükelçi Sayın Haluk Bayülken konferansa şahsen katılmışlardır. Buna karşılık üniversitemizde eğitim gören ve çoğunluğu doktora öğrencisi olan yüzden fazla Türk öğrencisi (bir iki kişi hariç) “gerici” ve “gelenekçi” gibi bahanelerle konferansı adeta boykot etmişlerdir.

Konferansa sunulan tebliğleri Türkiye’de yayınlamak çabası ise çeşitli bahanelerle engellenmiştir. Bunun üzerine Leiden’de ünlü Brill Yayınevi’ne başvurarak kitabın yayınına kısa bir zamanda sağladık. Kitap basıldıktan az bir süre içinde satılıp tükendi. Kitabın ana amacı, Osmanlı dönemini değişik bir açıdan ele alarak Türklerin dünya tarihinde önemli bir rol oynadıklarını belirtmek ve bilhassa modern Avrupa’nın doğuşunu hazırladığını

vurgulamaktı. Ama bunu yaparken Osmanlı dönemini uluorta övmek yerine bir kaç ana özlü konuyu ele almayı yeterli gördük. Baş amacım, Batı'da Türklerin geçmişine karşı yeni bir yaklaşıma ve yeni bir görüşe ön ayak olmaktı. Amaç, tezler ileri sürerek onları savunmak değildi. Alışlagelmiş, basmakalıp görüşlerin, kari-katürize edilmiş, geri ve aşağı görülen bir Osmanlının ötesinde, köklü bir varlığı olan ve dünya çapında etkilerini Avrupa'da ve Orta Doğu'da sürdürögeleyen bir başka Osmanlının bulunduğunu anlatmaktı.

Dikkat edilirse *Osmanlı* ve *Türk* terimlerini eşit manada kullanıyorum çünkü Avrupa'da olsun, diğer ölkelerde olsun, daha on-dördüncü yüzyıldan beri *Osmanlı* ve *Türk* terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Cumhuriyet Türkiyesi, tarihin ve kültürün devlet emriyle yaratılamayacağını ve silah gücü ile ayakta tutulamayacağını anladığı gün, Osmanlı dönemine karşı duyduğu tedirginliği bırakarak özüne dönebilecektir. Tarihî tecrübenin yarattığı bir kültür ve ikisinin birleşiminden doğan bir yaşam vardır.

Biz burada siyasî Osmanlı, yani siyasî rejim olarak saltanattan söz etmiyoruz. Yeni şekillere bürünerek yaşayan ve varlığını sürdüren, toplumumuzun kendi tarihî tecrübelerinden ve özel psikolojisinden doğan kültüründen söz ediyoruz. Türkiye toplumu ırk üzerine kurulmamıştır. Osmanlı tarihinin ortak tecrübesine dayanan ve Osmanlı döneminde geçirdiği yapısal değişimlerle kendi kültürünü yaratan bir toplumdan söz ediyoruz. Cumhuriyet dönemi, bu kültüre yeni şekiller vererek çağdaşlaştırmıştır.

Kitaptaki yazılar (bir dereceye kadar benim "Periyodizasyon" denemem bir yana bırakılırsa) Osmanlı kültürüne ve iç gelişmelerine fazla yer vermemiştir. Kitap başlığının ifade ettiği gibi ağırlık Osmanlı devletinin dünya tarihindeki yerine ve modern dünyanın ortaya çıkışını nasıl etkilediğine verilmiştir. Gerçekten de kuruluşundan çöküşüne kadar Osmanlı devleti, çevresinde bulunan büyük güçlerle devamlı ilişkiler kurarak, gereğinde anlaşarak, gereğinde çarpışarak altı yüz yıl varlığını sürdürögelemiştir.

Bizans devletinin varisi olarak kendini Roma kilisesinin karşısında bulmuş ve bu kilisenin siyasî gücünü kaybetmesinde çok etkili olmuştur. Başka bir deyişle Avrupa'da millî devletlerin ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır.

Gerçekten Osmanlı devletinin Venedik'le olan ticarî, siyasî ve askerî ilişkileri hem Balkanların, hem de Avrupa'nın tarihini yakından etkilemiştir. Papalığın (ve Venedik'in) onbeşinci ve onaltıncı yüzyılın sonunda siyasî güçlerini yedirerek yerini millî devletlere (Fransa, İngiltere) bırakmasında Osmanlı'nın büyük payı vardır. Habsburg imparatorluğunun tarihi –yani Orta Avrupa tarihi– baştan sona kadar Osmanlı tarihinden ayrılamaz. Aynı husus onsekizinci yüzyıldan sonra Rusya tarihi için de geçerlidir. Hatta bir adım daha ileri giderek Rusya'nın 1865'ten sonra Orta Asya'ya yayılmasını geniş çapta Kırım savaşındaki yenilgisine bağlamak mümkündür. Rusya batıya doğru yayılamayınca Hindistan'ı hedef alarak askerî bakımdan zayıf olan Buhara ve Hive hanlıklarını istila etmiştir. Kırım savaşı ve onu izleyen 1856 Paris barış antlaşması ise hem Osmanlı devletinin tarihinde, hem Avrupa'nın kuvvetler dengesinde köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Neticede 1815 tarihli Viyana Conserti olarak bilinen uluslararası andlaşmanın kurduğu denge bozulmuş ve yeni denge kurulmasında Osmanlı devleti önemli bir rol oynamıştır. (Bu denge Almanya'nın 1870'te Fransa'yı yenmesiyle bozulmuş ve 1877/8 Rus–Türk savaşı felâketiyle sonuçlanmıştır.) Nihayet Osmanlı devletinin 1914'te Birinci Dünya Savaşına girmesi ise savaşın en azından iki yıl daha uzamasına neden olarak Bolşevik devriminin patlak vermesini sağlamıştır.

Burada şu veya bu andlaşmayı yapmanın veya savaşa girmenin doğru olup olmadığını tartışmak yersizdir. Önemli olan, bu kararların dünya tarihini nasıl etkilediğini anlamak ve Osmanlı'nın bu tarihî oluşumdaki rolünü belirtmektir. Ancak ondan sonradır ki, ileride tutulacak yol hakkında daha sağlıklı karar vermek mümkün hale gelebilir. (Kanımca, Cumhuriyet dönemi

Osmanlı devletinin dış politikasını çok iyi değerlendirmek suretiyle Avrupa devletlerinin hangisine güvenebileceğini –aslında hiç birine güvenilemeyeceğini– anlamış ve ustalıklı ABD desteğini sağlayıp NATO'ya girmeyi başarmıştır. Türkiye'nin NATO'daki rolü ve etkisi ayrı bir inceleme konusudur.)

Osmanlı devletinin son 30 yıllık dış politikasıyla Cumhuriyet rejiminin politikasının birbirine çok benzediğini, hatta devamlılık gösterdiğini belirtmek gerekir. Eğer Türkiye halen dünyamız içinde mevkiini doğru dürüst değerlendiremedi ise bunun nedenini kendi dar ufuklu görüşünde, dünyadan kopuk kalmasında aramak gerek. Türkiye'nin içerideki siyasî düşüncesi ve davranışı ise inanılmayacak kadar tutucudur. Bu tutuculuğun nedenini herşeyden evvel siyasî liderlerin, çağlarının çok gerisinde kalmalarında ve toplumun dünyaya bir türlü açılmamasında aramak gerekir. Alabildiğine tüketici bir felsefe ile yetişen toplum, maddi yeniliklere açık olmasına karşılık düşünce alanındaki değişimlere o derecede karşıttır. Osmanlı tarihine karşı olumsuz tutum ve davranış, fikir alanındaki tutuculuğun en güçlü örneğidir.

Türkiye'de tarih eğitimi, Osmanlı tarihi dahil her bakımdan inanılmayacak derecede geri olduğu için ne öğrenciler, ne halk tarihe karşı fazla ilgi duymamaktadır. Her ne kadar Türkiye'de bilhassa genç kuşaklar arasında değerli tarihçi ve araştırmacılar varsa da, bunların etkisi sınırlıdır. Tarih kavramına yaklaşım ve metodolojisinde köklü bir reform olmadan Türkiye'de genel tarihe ve bu arada Osmanlı tarihine karşı olan ilgisizlik ve olumsuz tutum süregidecektir.

Buna karşılık ABD'de olsun, Avrupa'da olsun, Osmanlı tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı olan ilgi durmadan artmaktadır. Son onbeş yıl içinde Osmanlı ve Cumhuriyet tarihiyle ilgili en azından ikiyüz elliden fazla doktora tezi hazırlanmış ve bunların bir çoğu kitap olarak yayınlanmıştır. Osmanlı idaresinin Fuat Paşa sayesinde 1860'larda Lübnan'da kurduğu idarî-dinî düzen 1975'lere kadar bu ülkede barışı ve güveni sağlamıştır. Ay-

nı tarzda kurulan bir düzen Balkanlarda dörtyüz yıl sürece sağlandıktan sonra 1876'da bozulmuştur. Bu düzenin yerini ardı arkası kesilmeyen kanlı çarpışmalar almıştır. Bunun ana nedeni ise Avrupa'nın Osmanlı'nın idarî felsefesini takdir edememesidir. Bizim siyasî alanda model olarak gördüğümüz Fransa, Osmanlı'nın Lübnan'da kurduğu düzenini (Fransa Lübnan'ı manda olarak 1920-1943 arasında idare etmiştir) bitaraflığını muhafaza edememiş ve Marunileri diğer din ve sosyal grupların âmiri haline getirmek yolunu tutmuştur. Sonuçta Müslümanlar (hem Aleviler, hem Sünniler) ile Ortodoks Hıristiyanların önemli bir bölümü Katolik olan Marunilere karşı başkaldırmışlar ve Batı'nın "dinî iç savaş" ismini verdiği kanlı iç savaşa girişmişlerdir.

Aynı durum Yugoslavya'da da görülmektedir. Tito'nun İkinci Dünya Savaşı sonu kurduğu ve dinsel etnik topluluklar esasına dayanan federal sistem, aslında Osmanlı devletinin yüzyıllarca Balkanlarda uyguladığı rejimin daha sistematik bir şekilde uygulanmasıdır. Osmanlı devletinin Balkanlarda hiç bir etnik gruba üstünlük tanımamasına karşılık, Yugoslavya federal sistemi Sırp'ların üstünlük sağlamalarını engellememiştir. Sonuçta Sırp'ların siyasî ve kültürel egemenlik sevdasına karşı koyan Hırvatlar, Boşnaklar ve Kosovalıların başına gelenler herkesçe bilinmektedir. Sonunda Yugoslavya dağılmış olup dağılmalar devam etmektedir.

Şunu da hemen dile getirmek gerekir ki, federal sistem ile milli devlet rejimini her zaman bir arada yaşatmak mümkün değildir. Federal sistemi uygulayan grubun kendi dil, kültür ve hatta dinini bir yana iterek bir hakem olarak bitaraf hareket etmesi gerekmektedir ki, bu da uzun sürede oldukça güçtür. İttihad ve Terakki hükümetlerini çökerten (ve bir bakıma Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na katılmaya iten) ana nedenlerden biri, çok uluslu ve çok dinli bir toplum olan Osmanlı devlet felsefesini milli devlet felsefesi ile bağdaştıramalarıdır. Federal devlet idare şeklinin, Osmanlı'nın dinî cemaat teşkilat şekliyle bağ-

daşıp bağdaşamayacağı tartışılmaya değer bir konudur. Osmanlı devletinin modern millî devlet çağına uyması, kendi sosyo-kültürel yapısına ve tarihî geçmişine uygun bir teşkilat sistemi kurmasıyla mümkündür. Aynı husus, Cumhuriyet Türkiyesi için de geçerlidir. Günümüzü yakından etkileyen sorunlara doğru siyasi çözüm yolları bulmuş ise bunu Osmanlı tarihini doğru anlamasına ve değerlendirmesine borçludur.

Çok çetrefil olan bu konuları burada uzun uzadıya tartışmak istemiyorum. Amacım, Osmanlı devletinin tarihini ve idare sistemini derinine inceleyip anlamak ve oradan elde edilen tecrübe ve bilgileri bugünün siyasi-kültürel sorunlarını çözmek için kullanmaktır. Bu kitabın ana amacı zaten budur. (Osmanlı devleti kuruluşlarının ve hayat tarzının Cumhuriyet Türkiyesinde nasıl süregeldiğini anlatan *Ottoman Past and Modern Turkey* (Osmanlı Geçmişi ve Modern Türkiye) başlıklı diğer bir kitabı, yine Brill Yayınevi bu yıl içinde yayınlayacaktır.)

Kemal H. Karpat
Nisan 2000 Wisconsin

Giriş

KEMAL H. KARPAT

Osmanlı tarihi, tarih araştırmalarının üvey evladıdır. Dünya tarihi hakkında yazılan pek çok kitap ve özgül olarak Avrupa ve Asya ile ilgili olan pek çok çalışma, Osmanlıları görmezden gelmeye veya onlara sadece geçerken kısa bir bölüm veya üç beş beylik kanaat tahsis etmeye devam etmektedir. Öte yandan ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında kaleme alınan Osmanlı tarihi hakkındaki kaynak eserler, mesela Hammer-Purgstall, J. W. Zinkeisen ve N. Jorga'nın eserleri büyük ölçüde Osmanlı vekayinameleri (kronik), saray tarihleri ve Bizansa ait eserlerden derlenmiş faydalı bilgileri içermekle birlikte geçerli ilmi standartlar, metodoloji ve kavramsal sofistikasyonu göğüslemede yetersiz kalmaktadır.

H. A. Gibbons'un *The Foundation of the Ottoman Empire* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu] adlı eserinin 1916'da neşri, küçük bir grup Osmanlı uzmanı [*Ottomanist*] arasında Türk tarihinin incelenmesinde yeni bir araştırma ve anlama çağının şafak sökümü gibi memnuniyet çığlıklarıyla karşılandı. Ne var ki, onların kehanet ve beklentileri hiç bir zaman gerçekleşmedi. Zira hem Türkiye'de, hem de dışarıda, Osmanlı tarihinin büyük kısmı hâlâ geleneksel tarzda yazılmaktaydı ve çoğunlukla konunun da-

ha objektif bir şekilde ele alınması bir yana, Osmanlı sisteminin sosyal, ekonomik ve organizasyona dönük yönlerinin de ortaya çıkmasına izin verebilecek kavramsal bir çerçeveden mahrum bulunuyordu.

Osmanlı-Türk tarihinin bu ihmalini haklı göstermek zordur, zira neredeyse başlangıcından sonuna kadar Osmanlı Devleti kendine mahsus sosyal, ekonomik ve siyasi organizasyon modelleri geliştirmiş ve Avrupa tarihiyle yakından ilişki içinde evrilmiştir. Aslında Osmanlı tarihi Orta ve Batı Avrupa'daki olayların gidişatından etkilendiği gibi, onları etkilemiştir de; öte yandan Osmanlı devletinin yükseliş ve düşüşü, büyük ölçüde Avrupa tarihinin gidişatını belirleyen aynı ekonomik ve sosyal güçlerin eseridir.

Osmanlı yönetiminin, aynı zamanda çoğu Osmanlı yönetimi altındaki etnik, dilsel ve dinî grupların çoğunun kimliğini koruyup sürdüren güneydoğu Avrupa, Orta Doğu ve hatta Kuzey Afrika toplumlarını dönüşüme uğrattığı ve onlar üzerinde damgası bulunduğu görüşünü reddedecek bazı tarihçiler ve sosyal bilimciler vardır. Osmanlı devleti, Ortaçağ ve modern zamanlarda üç tektanrılı dini birden (İslâmı, Hıristiyanlığı ve Yahudiliği) resmen tanıyan ve etnik ve dilsel alt gruplarıyla birlikte uyumlu bir şekilde bir arada yaşamalarını güvence altına alan tek siyasi organizasyondur. Osmanlı idaresinde şu ya da bu zamanda yaşamış etnik veya dilsel grupların sayısı altmışın üzerindedir. Avrupa, Asya ve Afrika'daki çağdaş devletler ve federe cumhuriyetlerin yaklaşık otuzsekizi kısmen veya tamamen, şu veya bu zamanda Osmanlı egemenliğine girmiştir. Dolayısıyla Osmanlı tarihi, Balkanlar ve Orta Doğu'daki bazı çağdaş devletlerin tarihinin mütemmim bir cüzüdür:

Osmanlı yönetiminin altı yüzyıl (1299-1918) boyunca üç kıtaya yayıldıkça heterojenleşen ve modern devletlerdeki iç insicamı sağlayan unsurların pek çoğundan mahrum bulunan bir devleti idare etmekte kullandığı metodlar henüz gerektiği gibi anlaşılmalı ve tam anlamıyla açıklanmış değildir. Osmanlıların örgüt-

lenişi ve yönetimiyle ilgili Osmanlı yönetimi altında bulunup da devlet olmayı başarmış etnik ve dilsel grupların mensuplarınca sık sık dile getirilen mevcut teorilerin çoğu, yapılan son araştırmalarda elde edilen bulgularla desteklenmemiştir. Bu teoriler, millî-olmayan Osmanlı devletindeki hadiseleri açıklamak için millî bir tarih bakış açısını kullanmakta mündemiç temel çelişkiyle daha en başından çürüğe çıkmaktadır. Böylece Osmanlı devletinin Bizansın bir kopyası olduğu yolundaki Hellenistlerin öteden beri öne sürdükleri tez ya da Osmanlı yönetici sınıfının kendi ihtida etmiş akrabalarından teşekkül ettiğine dair bazı Slav bilim adamlarının mücadelesi ve pek çok başka etnosentrik teorinin tek yanlı ve eksik kaldığı ortaya konulmuştur. En son araştırmalardan bazısı göstermiştir ki, gerçekte Osmanlı devleti uzun ömürlü oluşunu, kendisine mahsus bir dahilî teşkilata borçludur; bu teşkilat ise teb'anın mesleği, şahsî yetenekleri ve dinî ve cemaî yakın ilişkileri ve yönetimin görevlerinin buna uygun olarak tanımlanmasını dikkate alır.¹ Bu çok-etnili ve çok-dinli Osmanlı devleti, bir sosyo-etnik denge vasıtasıyla iç tutarlılığını kurmayı başarmıştır; bu dengenin uzun ömürlülüğü ise devlet veya yönetim düzeyinde millî bir ideolojinin olmayışından güç almıştır. Fiiliyatta yeni sosyal, ekonomik ve siyasî güçler mevcut cemaî ve dinî mukaveleye (*arrangement*) sorun çıkarmış ve etnik milliyetçiliğin, yani klasik Osmanlı devletinin asıl temelini teşkil eden kendi kendisini dengeleyici çok-etnili ve çok-dinli teşkilata taban tabana zıt bir devlet organizasyonu ilkesinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu meydan okumayı göğüsleyemeyen devlet, kendisini önce evrensel bir İslam, sonra da ulusal

-
1. Ünlü tarihçi A. J. Toynbee'nin yazdığı aşağıdaki deneme, Osmanlı devletinin Ertuğrul'un başkanlığında ufak bir göçebe grup tarafından kurulduğu üzerinde durmaktadır. Son araştırmalar göstermektedir ki, Türkçe konuşan kentli ve göçebelerin Anadolu'ya yaygın göçü, Osmanlı devletinin kurulmasından önceye rastlar ve onun kurulmasını hazırlar. Dolayısıyla göç, Osmanlı devletinin kuruluşunda –hâlâ incelenmeyi bekleyen– temel bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

bir Türk devletine dönüştürmek için nafile yere çabaladıktan sonra tedricî olarak çözülmüştür.

Şurası açıktır ki, Osmanlı tarihi haksız yere bir ihmale mahkûm edilmiştir. Bu ihmalin gerekçeleri, Osmanlı ve Avrupa devletleri arasındaki değişen siyasal ilişkiler, Batı'da Türklerle ilgili imajın giderek kötüleşmesi ve nihayet Osmanlı yönetimine karşı bir mücadele sürecinde milliyetçiliğin yükselişi ve bağımsız devletlerin doğuşu gibi hadiselerle gömülüdür. Bu devletlerin Osmanlı tarihine hiç bir ilgi göstermedikleri ise açıktır.

Osmanlı tarihinin ihmaline götüren sebepleri kısaca tek tek ele almak gerekir. Konstantinopolis'in 1453'de Türklerin eline geçmesi ve Türklerin Batıya saldıracakları ve Hıristiyanlığı yıkacakları korkusunun ortaya çıkması, Türkler hakkındaki Batılı imajın oluşumunu tayin eden en güçlü uyarıcı oldu. Robert Schwobel'in ortaya koyduğu gibi, Avrupalılar Osmanlılarca vazedilen sorunu anlayabilmek için "İslam ve Akdeniz ile ilgili Ortaçağ korpus'una şiddetle cezbedildiler... ve Orta Çağların anti-Müslüman ve haçlı seferi literatüründe geliştirilen düşünce ve ifade biçimlerine koca bir yeni malumat kütesini adapte ettiler." Dahası, aynı yazara göre, Konstantinopolis'in Düşüşü, Rönesans insanların hümanistik bir tarih ve toplum görüşü geliştirmek için mücadele verdikleri bir zamana rastladı ve "yeni bir yaratıcı ve rasyonel insan başarısı çağında öncü olarak hakiki şiir ve kadim hikmetin dirilişini selamladı. Aslında Türklerin başarısının, hümanistlerin kendilerine güvenlerinin ve iyimserliklerinin altını kazmaya katkıda bulunduğunu düşünmek akla yakın görünmektedir..." Onaltıncı yüzyılda Avrupalılar arasında Türklerin imajında korkudan saygıya, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda ise lakaydi ve küçümsemeye doğru vuku bulan değişme, Norman Daniel tarafından ustaca sergilenmiş olup daha fazla işlenmesine ihtiyaç yoktur. Şu kadarını zikretmek yeterlidir: modern çağda bile Avrupa'nın Türkler ve Osmanlı devleti imajı aynı Ortaçağ kavramlarından beslenmeye devam etmiştir; bu kavramlar Haçlı seferlerini meşrulaştırırgel-

miş ve gerçekte ekonomik ve kültürel emperyalizm çağında işe yaramıştır.

Öte yandan onsekizinci yüzyıl sonu ile ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı bölgesindeki olaylar hakkında içeriden bilgileri haiz insanlar tarafından üstlenilen bazı Avrupalı araştırmalar daha olgusal olup pratik amaçlar peşindedir. D'Ohsson, Engelhardt, Ubcini, Urquhart ve diğer kişiler –ki sık sık Avrupa hükümetleri adına çalışmışlardır– bu dönemde esasen somut ticarî, ekonomik, idarî ve siyasî değişim sorunlarıyla meşgul olmuşlardır.

Avrupalı yazarların ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında Osmanlı devletine karşı tavrı, Doğu Sorunu'ndan, yani Osmanlı devletinin kaçınılmaz çöküşü, topraklarının parçalanması ve Orta Doğu'daki yeni nüfuz alanlarının belirlenmesi ile ortaya çıkan karmaşık sorunlardan da derinlemesine etkilenmişti. Avrupalı akademisyenlerin, kıyamet saatleri olduğunu düşündükleri [aynı çağdaki] Osmanlı toplumu hakkında objektif incelemeler yapmasını beklemek neredeyse ihtimal dışıdır.

Avrupalıların Osmanlılara olumsuz bakışı, büyük ölçüde ondokuzuncu yüzyılda başlayan Balkanlardan, sonra da Orta Doğudan çıkan milliyetçi tarih yazımlarından destek bulmuştur. Bu yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerin tarihçileri hemen hemen müttefikan milliyetçi bir yaklaşımı benimsedi ve Osmanlı devletini kendi milli devletlerinin filizlendiği matriks olarak değil, güya kendi Ortaçağ devletlerinin doğal evriminin modern siyasî sistemler haline gelmesine engel olan yabancı bir iktidar olarak gördüler. Osmanlı yönetimi bu tarihçiler için millî sürtüşmeler, toplumsal dengesizlikler, ekonomik gerilik ve millî hedefler ve ihtiraslarını yerine getirmek için her türlü kusuru yağdırdıkları kullanışlı bir günah keçisi haline geldi.

Osmanlı devletinin meşru halefi olan Türkiye bile Osmanlıya hayırhah davranmadı, merhum Fuat Köprülü'nün Osmanlı mirasına saygın bir yer kazandırma yolundaki önemli araştırmala-

rına ve şahsî çabalarına rağmen. Cumhuriyet rejimi, gençliği hem tarihî, hem de kültürel olarak Osmanlı geçmişi ile özdeşleştirmeden eğitmek için 1923'ten sonra özel çabalar sarfetti. Haddizatında gençliğin modernlik, Türklük ve milliliğe bakışı Osmanlıya ait olan hemen herşeyin inkârı ve şiddetle reddine dayanıyordu. Gerçekte Osmanlı ibaresi, yeni neslin dilinde ondo-kuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinin çöküşüne tanık olan Avrupalılar arasındaki *alaturka* (a la Turque) gibi hor ve hakir gören bir ibareydi.

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı devletinin nihaî çözülüşü, onu pratik siyaset alanından uzaklaştırdı ve istemeyerek de olsa tarihin daha nesnel bir değerlendirmesine zemin hazırladı. Dahası, 1922'de Saltanatın, 1924'te de Hilafetin ilgası, Osmanlı-Müslüman ümmetini Avrupa'dan ayıran bazı kurumları yıktı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılı modellere dayalı bir millî devlet geliştirme çabalarında açıkça görüldüğü gibi Batı'nın üstünlüğünü sembolik olarak kabul etti. Bu nedenle, Osmanlı devleti hakkında Cumhuriyet'in ilanından sonra çoğu Avrupalının yazılarının yeni rejimin reformist girişimlerini selamlaması ve onları hararetle Osmanlı zamanında meriyette olan kasvetli atalet ve gelenekçilikle karşı karşıya koyması anlaşılabilir.

Beklenebileceği gibi Avrupa'da Osmanlı devleti hakkındaki hakikaten önemli incelemeler 1923'ten sonra, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Sadece bir kaç isim zikretmek gerekirse, (sık sık karşımıza çıkan bazı sübjektif önyargılarına rağmen) F. Babinger, P. Wittek, Bernard Lewis, A. J. Toynbee, Claude Cahen, Robert Mantran, H. A. R. Gibb ve H. Bowen gibi profesörler bir dizi önemli çalışma ile Osmanlı medeniyetinin gerçek niteliğini tanıttılar, İslam ve Orta Doğu tarihindeki vazgeçilmez rolünü vurguladılar ve bu alana yeni bir ilgi uyandırdılar. Dahası, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hem Türkiye'de, hem de Balkanlarda Osmanlı Devleti hakkında yavaş yavaş bir görüş değişikliği meydana geldi.

Türkiye’de başlangıçtaki Osmanlıları toptan red tavrı, tedrici fakat artan bir biçimde yerini gerek radikal, gerekse muhafazakâr gruplar arasında geçmişle hararetle bir özdeşleşmeye bıraktı. İlk grup [radikaller] çağdaş Türkiye’nin ekonomik ve toplumsal aksaklıklarını bozulan maddî şartların ve az gelişmiş olduğu varsayılan ve Batı emperyalizmi tarafından sömürülmüş olan Osmanlı toplumsal düzeninin diyalektik sonuçları olarak açıklamaya giriştiler. Radikaller Avrupa’yı suçlamaya yönelerek kısmen Osmanlıları rehabilite ettiler ve dolaylı yoldan kendi geçmişleriyle barıştılar. Muhafazakârlar ise çağdaş Türk kültür ve değerlerinin temelini İslâm kültüründe ve Osmanlı siyasî tecrübesinde buldular. Kendi tarihlerini çok daha tarafsız bir gözle görmeye olduğu kadar yüksek ilmi standartlarda başarıya da yetenekli yeni bir Türk ilim adamları neslinin doğuşu, aynı zamanda Türkiye’de Osmanlı araştırmalarının mevcut popülerliğine katkıda bulunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Balkan tarihçileri de siyasî mecburiyetler gereği ülkelerinin millî tarihini Marksist tarihî determinizm çerçevesinde açıklamaya zorlandılar ve sonuçta Osmanlı dönemi “feodal çağ” olarak yaftalandı; buna göre ondokuzuncu yüzyılda kendi toplumları küçük burjuvazi ve kapitalizme, ertesi yüzyılda ise sosyalizme doğru ilerleyecekti. Bazı zorlama Marksist yorumlara rağmen Balkan tarih-yazımı (historiografisi), Osmanlı devletinin toplumsal ve ekonomik yapısına yeni ışıklar düşüren değerli niceliksel veriler ortaya koymuştur. Osmanlı tarihinin daha olgusal bir incelemesine yönelik bu eğilim maalesef şimdilerde Marksist terminolojiye kendini kaptırmış olup İkinci Dünya Savaşı’ndan önce geçerli olan yaklaşımdan çok daha zehirli olacağını belli eden milliyetçi bir yaklaşıma yerini bırakır görünmektedir.

Arapların Osmanlı tarihine yaklaşımları da Balkan tarih-yazımı modelini yakından takip etmektedir fakat Türk-Arap dış ilişkilerinin değişimlerine göre, özellikle 1939-1945 ve 1952-1967’deki Türk karşıtı şiddet sırasında sürekli olarak bir o yana,

bir bu yana gidip geldi. Yakınlarda Zeine N. Zeine gibi bir kaç Arapça konuşan bilim adamı Osmanlı tarihini daha objektif bir şekilde ele almak ve Osmanlıların Arap kültürüne ve toplumuna yaptığı siyasî katkıyı yeniden değerlendirmek yolunda ciddi çabalarda bulundu. Her ne kadar müteveffa Uriel Heyd tarafından konulan yüksek standardı takip edenler nisbeten az ise de, Osmanlı tarihi konusunda çalışan İsraillilerin araştırmaları, üstün nitelikte ve objektifliktedir.

II. Dünya Savaşını müteakip ortaya çıkan bütün bu çabalar değerli olmakla birlikte Osmanlı tarihi, Batıda veya başka herhangi bir yerdeki daha büyük bilim camiasının kabul ve takdirini kazanmayı başaramamıştır. Bugün Osmanlı araştırmaları hâlâ dar bir Türkolog ve Oryantalist grubun inhisarındadır. Kendi cehaletleri içine sıkışıp kalmış bir çok araştırmacı, Osmanlı tarihini sınırlı önemi haiz bir "batını" (*esoteric*) alan olarak değerlendirmektedir.

Bu satırların yazarı yakınlarda büyük bir Tarih Kurumu'nun yıllık toplantısını planlayan komiteye bir mektup göndermiş ve sadece Osmanlı tarihine mahsus bir oturum yapılmasını teklif etmiştir. Komite bu teklifi geri çevirmiştir; gerekçesi ise daha önemli araştırma alanları olduğu idi- görünüşe göre Osmanlı tarihinin, genel tarih araştırmalarıyla sınırlı bir ilgisi vardı. Özellikle toplantı programına dahil edilen entipüften konulara göz atan birisi, komitenin özgül bir durum, alan veya dönemin tarihle ilgisini değerlendirme ölçütünü anlamakta bir hayli güçlük çekebilirdi. Dolayısıyla bugüne kadar atılan adımlara ve onun Batılı olmayan toplumlardaki toplumsal ve ekonomik dönüşümü anlama yönündeki potansiyel katkısını olduğu kadar Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika tarihiyle hayati ilgisine rağmen Osmanlı tarihi araştırması hâlâ en fazla ihmale uğrayan ve bilinmeyen araştırma alanlarından biridir.

Osmanlı tarih, toplum ve medeniyetine yeni ve giderek artan bir dikkati ve daha yoğun bir araştırmayı davet eden zorlayıcı bir

dizi neden vardır. Dahası, Osmanlı devleti artık uluslararası politikada ve bölgesel tartışmalarda aktif bir faktör olmadığı için incelenmesi, ümit verici bir şekilde, partizan polemik ve pratik güdülerden nisbeten bağımsız olarak yapılabilir. Osmanlı araştırmalarının lehine öne sürülen ilk ve en temel gerekçe, Osmanlı devletinin Avrupa toplum ve tarihiyle dirsek temasıdır. Avrupa'da onbeşinci ve onaltıncı yüzyıldaki yaygın toplumsal ve ekonomik dönüşüm ile Osmanlılardaki arazi organizasyonu, yüksek oranda şehirleşme, üretim artışı ve ticarî malların pazarlanmasındaki artış, loncaların gelişmesi ve iç ve dış ticarete –Orta Doğu ve Akdeniz havzasıyla Avrupalıların ticaretindeki değişimler de dahil olmak üzere– yaşanan müteakabil değişim arasında ilişki bulunmaktadır.

Batıyla ticari ilişkilerin sürmesi, bu giriş yazısında fazlasıyla karmaşık kaçabilecek nedenlerle onaltıncı yüzyılda bir süre için ticarete bir durgunluk yaşanmışsa da, Osmanlı dış ilişkilerinde ana noktadır. Bununla birlikte Osmanlılar Venedikliler, Cenevizliler ve daha sonra da Felemenk, İngiliz ve Fransızlarla deniz ticaretini ve Kuzey Avrupa'ya kadar uzanan kara yollarını son yıllara kadar Batıyla iletişimi sürdürmekte kullanmışlardır. Osmanlıların Hind Okyanusu, Batı Asya ve Afrika civarındaki ülkelerle ticari ilişkileri vardı. Bu ticari ilişkilerin yalnız Osmanlı toprakları ile Avrupa arasında değil, aynı zamanda genel olarak Asya, Afrika ve Avrupa arasında da toplumsal ve kültürel etkileşimi kolaylaştırdığı tahmin edilebilir.

Osmanlı devleti ticaretin önüne yeni fırsatlar açmıştır. Orta Doğu'daki ticarete Haçlıların tehdidine son vermiş ve böylece iki bölge arasında, Venedik'in ekonomik olarak egemen olduğu Bizans zamanında olduğu gibi bağımlılığa değil, eşitliğe dayalı yeni ve daha kapsamlı bir alışveriş modeli için şartları oluşturmuştur. Gerçekte birden fazla kavmi bünyesinde barındıran Osmanlı toplumu, Müslümanlar ve gayri Müslimlerden mürekkep geniş ve agresif bir yerli tüccar ve zanaatkâr orta sınıfın doğuşu-

na ve korumacı gümrük tarifelerine bağlı olarak onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında serpilmeye başlamıştır. *Res turcales* (Türk malları) kuzeyorta Avrupa pazarlarına satılırken, bütün inanç ve dillere mensup Osmanlı tüccarları Ancona, Viyana ve diğer şehirlerle gidiyor ve mağazalar açıyor, çeşitli ticari ilişkiler kuruyor, hatta kendilerine mahsus bir kredi sistemi bile geliştiriyorlardı.

Siyasî olarak Osmanlı Devleti ekonomik gücünü Avrupalı müttefiklerinin gücünü desteklemek amacıyla kullanmıştır. Kapitülasyonlar, yani 1536'da veya 1569'da Fransa'ya, daha sonra da Hollanda ve İngiltere'ye tanınan ticaret imtiyazları bu ülkeleri Roma'daki Papa'ya karşı mücadelelerinde güçlendirmek ve Avusturyalı Habsburglara karşı muhalefet etmek üzere tasarlanmıştı. Fransa'nın onaltıncı yüzyılda millî bir devlet olarak doğması onun Osmanlılarla ittifakı sayesinde büyük ölçüde kolaylaştırılmış bulunuyordu. Batı Akdeniz'deki Türk donanması Fransa'nın güney cenahını düşmanlarının her türlü hücumundan koruyor ve Fransız monarklarına güçlerini kuzeyde yoğunlaştırma ve böylece Fransız millî devletlerinin cephelerini güvenceye almalarına imkân tanıyordu.

Osmanlı yönetimi aynı zamanda Avrupa Protestanlarını destekleme siyasetini de benimsedi. Güney Macaristan'daki, hatta Transilvanya'daki Kalvinistlerin başarısı, bu siyasetin doğrudan bir sonucuydu. Bununla birlikte Osmanlıların Protestanlara verdiği desteği incelemiş olan araştırmacılar, bu siyasetin yalnızca emperyal planlarla motive edildiği kanaatindedirler. Başka deyişle bu araştırmacıların gözünde Osmanlıyı sevkeden motifler, bu girişimlerden neşet eden somut ve uzun süreli sonuçları görmezden gelecek kadar güçlü bir ahlakî gerekçe adedilmiştir. Osmanlıların Protestanlara verdikleri desteğin, diğer şeyler arasında Protestanlık ile İslam arasındaki benzerlikleri müzakere ettikleri mektuplaşmalarla eşzamanlı düşmesi, en azından Doğu ile Batı arasında kültürel-felsefî bir fikir alışverişi meselesi olarak yeterince değerlendirilmemiştir. Osmanlılar her

halükârda, 1572'de Saint Bartholomew Günü'nde, Huguenot katliamının sebep olduğu İstanbul'daki derin şaşkınlığın açıkça gösterdiği gibi Avrupa'daki dinî-kültürel gelişmeleri yakın takip ediyorlardı. Huguenotlar, Osmanlı yönetimi tarafından desteklenmişlerdir. (Osmanlı hizmetinde pek çok Katoliklikten çıkmış kimse bulunuyordu.)

Öyle görünüyor ki, Avrupa Protestanlığı aleyhtarı Osmanlı siyasetinin dört başı mamur bir incelemesi, ilk olarak Türk yardımının Avrupa kültür tarihinin gidişatını herhangi bir şekilde etkileyip etkilemediğini, ikinci olarak ise Osmanlıların genelde dinî protestoya, özelde ise Hıristiyanlığa yeni bir kavrayış getirip getirmediğini kesinleştirmeyi amaç olarak önüne koymalıdır. Bu, bizzat Osmanlı yönetiminin, yine onaltıncı yüzyılda, merkezi otoriteye ve onu destekleyen sosyal düzene isyan etmiş olan heretik Kızılbaş ve Alevileri Ehl-i Sünnet namına Doğu Anadolu'da bastırmakla uğraştığı için özellikle önemli bir husustur.

Orta Avrupa'nın, özellikle de Habsburg yönetiminin onaltıncı yüzyıldan bu yana gelişen tarihi, Osmanlılarla o kadar sıkı bir şekilde birbirine dokunmuştur ki, birisini ihmal ederek öbürünü incelemek imkânsızdır. Habsburgların onsekizinci yüzyılda Transilvanya'da, Banat'ta, kuzey Sırbistan'da, daha sonra da Bosna'da karşılaştıkları sosyal ve siyasî sorunlar, Osmanlılarca daha önceden kurulmuş olan nisbeten sınıfsız sosyal düzene Avusturyalıların empoze ettikleri değişimlerin sonuçlarıdır. Bu toprakları ele geçirdikten sonra Habsburglar burada büyük ölçüde Katolik soylulardan oluşan feodal bir sınıf vücuda getirdiler ve o zaman kadar hür olan köylüleri, özellikle farklı etnik ve dinî arka plana sahip olanları serf yaptılar. Sonuç, serfler ve diğer imtiyazsız gruplar arasında millî bilincin gelişiminde zirveye tırmanan sosyal huzursuzluk oldu. Sonunda, Avrupa tarihinin Osmanlı devletiyle ilişkisini sembolize edencesine, Habsburg hanedanının başı Arşidük Ferdinand'a, Balkanlarda oldukça eski bir Osmanlı kale-si ve büyük bir idarî merkez olan Saraybosna'da suikast düzen-

lendi ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlama işaretini verdi. Osmanlı devletinin ondokuzuncu yüzyılda Avrupa'nın siyasî, iktisadî, kültürel ve sosyal tarihiyle ilişkisi, daha fazla tartışmaya gerek kalmayacak derecede iyi bilinmektedir. Ne var ki, bu dönem bile, Avrupa, Asya, Afrika ve Osmanlı devleti arasındaki etkileşim bilinmediği halde, katı bir tarzda Avrupa dış politikasının bakış açısından incelenmiştir.

Osmanlı tarihinin daha yoğun bir incelemesi sadece tarihî sebeplerle değil, aynı zamanda diğer çeşitli fikrî ve akademik mütalaaarla da üstlenilmiştir. Osmanlı devleti tarih sosyolojisi, tarihî demografi, ekonomi tarihi ile karşılaştırmalı sosyal tarihle olduğu kadar sosyal, kültürel ve siyasî dönüşüm, genelde de modernleşmeyle de ilgilenen bilim adamlarına araştırmak için neredeyse sonsuz fırsatlar sunmaktadır. Dahası, Osmanlı idarecileri tarafından idarî amaçlarla tesis edilmiş çeşitli çapraz-kültürel (*cross-cultural*) ve sosyal kurumlar sosyal organizasyon üzerine yapılacak karşılaştırmalı incelemeler için faydalı modeller sunmaktadır. Böylece kişinin meşgalesine göre nüfusun sosyal tabakalara bölünmesi, Ortaçağa ait Orta Doğu ve Balkanlardaki sosyal tabakalaşma kalıplarını incelemekte bir temel olarak kullanılabilir. Bu sosyal organizasyonun hakkıyla anlaşılması, sırasıyla Osmanlı yöneticileri tarafından anlaşıldığı şekliyle, yani bireyleri, sosyal tabakalardaki mevkilerine uygun görevlere getirme ve sosyal gruplar arasındaki ahengi korumayı tayin edici hayatî ipuçları sunar. Bundan maada, nüfusun dine, yani Ortodoks, Ermeni, Yahudi ve diğer Müslüman milletlere göre dinî cemaatler halinde organizasyonu, sık sık ilim adamlarınca zikredilse de, onların modern zamanlardaki etnik bilincini ve ulus oluşumlarının doğuşundaki rollerini belirlemek için daha ayrıntılı araştırmaları bekleyen bir başka alandır.

Mahallî cemaatlerin (köy, kasaba, bucak, kabile) Osmanlı idarî sistemindeki yeri, Osmanlı devletindeki liderlik gruplarının doğuşunu anlamak bakımından hayatî önem taşıyan bir

başka konudur. Aslında Osmanlı devletindeki mahallî cemaatler, bir dereceye kadar idarî özerklik ve özyönetime sahipti ve çeşitli etnik grupların halk kültürünü ve örf ve adetlerini korumak noktasında can alıcı bir rol oynuyordu. Sırasıyla cemaat başpiskoposlarının (*primates*), ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki milliyetçi akımlara halk desteğini harekete geçirmede hayatî rolleri oluyordu.

Osmanlı toplumunu anlamak, pek çok sosyal âdet ve kurumun kökenine ışık tutabilir ve bugünkü Balkan ve Orta Doğu ülkelerini yöneten liderlerin tavır ve felsefelerini açıklamaya yardım edebilir. Bu kurum ve tavırların müşterek Osmanlı arka planı Balkan ve özellikle de Orta Doğu toplumlarına belli bir temel ve kalıcı benzerlik kazandırmıştır ki, bölgesel, kültürel ve dinî farklılıklara ve bölünmüş siyasi bağlılıklara rağmen bugüne kadar yaşamıştır. Aslına bakılırsa, devletin denetlediği toprak sistemi, İstanbul'u, fetih sırasında en fazla 70,000 nüfuslu bir şehirden yüzbinlerce sâkini bulunan bir metropolise dönüştüren yoğun şehirleşme süreci ve Anadolu ile Balkanlarda yeni bir şehir merkezleri dizisi meydana getirilmesi, loncaların her türlü inançtan zanaatkârı içermesi, hububat üretimini kıskırtan ziraî emtiaya artan talep, bütün etnik gruplar arasında ticaret merkezlerinin ve yeni tüccar sınıfların doğuşunu kolaylaştıran yoğunlaşan mal değiş tokuşu, Balkanlar ve Orta Doğu halkları üzerine bir Osmanlı damgası vuran kurumlar ve süreçlerden bazılarıdır. Bu arka plan güçlerinin hiçbirisi diyemesek bile en azından birkaç tanesi hemen hiç incelenmemiştir.

Osmanlı devletinde milliyetlerin ve milliyetçiliğin doğuşu nadiren üzerinde durulan bir başka hayatî önemde konudur. Yunan, Sırp, Bulgar, Arap ve diğer milliyetçilikler üzerine yapılmış incelemeler çoğu kere romantik olup bağımsızlık ve devlet olmak için millî mücadele uğruna çarpıtılmış çalışmalardır, dolayısıyla Osmanlı devletindeki millet oluşumunu tayin eden karmaşık sosyal, iktisadî, kültürel ve siyasi güçlere insafli bir şekilde bakmayı

başaramamışlardır.² Gerçekte Osmanlı devletinde milliyetçiliğin gelişmesi, ticaretin gelişmesi, tüccar ve entelektüel seçkinlerin doğuşu, tecrit edilmiş etnik ve dile dayalı grupların yavaş yavaş daha büyük sosyal birimlerle kaynaşması, dinî cemaatlerin milli gruplara dönüşmesi, ve sosyo-kültürel ve ekonomik etkileşimin bütün bu alanlarında geçerli Batılı ideolojik etkilerle ilişkisi içinde incelenirse daha iyi anlaşılabilir. Denilebilir ki, Osmanlı devletinde çeşitli etnik grupların millet haline dönüşmesi, modern milliyetçiliğin ilk biçimlerinden biri olmasının yanısıra, kendi gelişme yolunu izlemiş olup kendisine mahsus bir kategoriye attır. Dolayısıyla Osmanlı devletinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında millet oluşumunun karşılaştırmalı analizi kadar milliyetçiliğin dört başı mamur bir incelemesi, –ikisi de farklı yolları takip etmişlerdir– bu hayati önemdeki siyasi hadiseye ilişkin anlayışımızı genişletmeye önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Osmanlı toplumunun incelenmesi dinî bir arada yaşama ve organizasyon konusunda da önemli bilgiler sağlayabilir. Şu inkâr edilmez bir hakikattir: Osmanlı yönetimi hem İslâmın, hem de Hıristiyan Ortodoksluğun savunucusu ve destekçisi olmuştur; dahası, mevcut modern formları belirlemekte, bilmeden de olsa, hayati bir rol oynamıştır. G. Trapezuntis'in, Padişahın Ortodoks Kilisesiyle ilişkileri ve Hıristiyan teb'anın Padişaha karşı yükümlülükleriyle ilgilenen bazı Ortodoks Patriklerinin yazıları –ayrıca Osmanlı yönetimince Ortodoks Hıristiyan din adamları tarafından formüle edilen bu teorileri ikmal etmek üzere geliştirilmiş siyasi tedbirler– Osmanlı devletinde dinin ve eklezyastik (kiliseye ait) organizasyonun incelenmesini zorlu bir görev haline getirmektedir. Dahası, Osmanlı devletinde İslâmın kurumsal ve ideolojik tezahürlerinin ve uzun zamandır Batılı İslamiyatçıların ihmal ettikleri eklezyastik ve örfî hukuka dayalı ikili yargılama

2. Bu hususla ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Kemal H. Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State*, Princeton (Centre of International Studies), 1973.

sisteminin incelenmesi, İslam hakkındaki mevcut dogmatik ve dar anlayışımızı büyük ölçüde genişletecektir.

Osmanlı devletinde dinin incelenmesiyle ilişkili başka ilgi çekiçi konular vardır; örneğin Müslim veya Gayrimüslim folk dinleri, dinî tarikatlar, mistiklerin kardeşlikleri, heretiklerin cemiyetleri ve diğer çeşitli dinî akımlar ki, Osmanlı idaresinde farklı grupların sosyal hoşnutsuzluk ve istekleri kadar manevî ihtiyaçlarını da dile getirir. Söylemeye bile gerek yok ki, bütün bunlar bilimsel araştırmalar için neredeyse tükenmek bilmez konular sunmaktadır.

Son olarak Osmanlı şiiri, edebiyatı, müziği, dekoratif sanatları, minyatürü, mimarisi, şehir planlamacılığı ve yüksek kalitedeki diğer çeşitli sanat faaliyetleri, özündeki değere rağmen dünya tarafından büyük ölçüde bilinmeden kalmış durumdadır. Bu alanların incelenmesi, insanlığın kültür ve sanat hazinesini önemli oranda zenginleştirebilir ve farklı kültürler ve mazilere sahip halklar arasında yeni anlayış bağlarının geliştirilmesine hizmet edebilirdi.

Osmanlı tarihi, kültürü ve toplumu, topyekün beşerî tecrübenin parçası olmaları hasebiyle araştırmacıların ilgi ve dikkatini hak etmektedir. Osmanlı medeniyeti ve temsil ettiği herşey, dünya tarihinin akışı dışında olmayıp, tam tersine onun organik bir parçasıdır. Osmanlılar, meziyet ve kusurları, başarı ve başarısızlıkları olan insanlardı. Bütün bunların yeri geldiğinde eleştirilmesi gerekir. Bununla birlikte eleştiri de, övgü de, olgulara dayandırılmak ve şimdiye kadar yapılageldiği gibi Türk ve Osmanlı olan her şeyin ayırım gözetmeksizin mahkûm edilmesi veya kutsanmasından ziyade objektif olarak ulaşılan sonuçları dile getirmelidir.

Osmanlıları partizanca desteklemek için değil, sadece adilce incelemek için savunuyorum. Aslına bakılırsa tek istediğim, bilimsel bir eserde gereken standart objektiflik ve tarafsızlıktır. Fikrî gelişmenin bu safhasında Osmanlı tarihi, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki uzun mücadeledeki bir başka muharebe epi-

zodundan ibaret olarak değerlendirilmeye devam edilemez. Osmanlı devleti, insanların, diğer sistemlerde yaşayan insanların tabi oldukları aynı tarih kanunlarına ittiba ederek yaşadıkları ve geliştirdikleri iktisadî ve sosyal bir düzen ve kültürel ve siyasî bir sistem olarak da görülmelidir.

Osmanlı araştırmalarını geliştirmek için zaruri olan pratik tedbirler, ilk olarak Orta Doğu, Balkan ve hatta Slav araştırmaları müfredat programını gerektirecektir. İkinci olarak Dünya Tarihi ve Osmanlı ile ilgili genel eserler, H. A. Cole'un genel ama öncü eseri *The Ottoman Impact on Europe* (Avrupa'da Osmanlı Tesirleri) adlı eserinde giriştiği şekilde diğer dinlerin ve halkların tarihiyle uygun bir şekilde ilişkilendirmek suretiyle Osmanlı devletinin aslına uygun bir resmi çıkartılmalıdır. Osmanlı araştırmalarının gelişmesi için zaruri olan üçüncü safha, Doğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki halkların tarih ve medeniyeti üzerine değerli bilgiler içeren mevcut Osmanlı belgelerini verimli bir şekilde kullanmak üzere araştırmacılara imkânlar sağlayacak şekilde Türkçe öğretiminde çarpıcı ıslahlar yapılmasıdır. Dördüncü olarak, araştırmaların nisbeten sâkin, hür ve tarafsız yürütülebildiği bir yerde sadece Osmanlı araştırmalarına tahsis edilmiş bir kurum kurmak fevkalade cazip olur.

Son olarak, Osmanlı araştırmalarıyla ilgili çeşitli bilimsel organizasyonlar arasında daha yakın işbirliği kurmak esastır. Merkezi Bükreş'te olan uluslararası organizasyon olarak Güney Doğu Asya Araştırmaları Cemiyeti, Uluslararası Oryantalistler Cemiyeti ve üyeleri, Paris'teki Türk Araştırmaları Konseyi, Uluslararası Osmanlı ve Osmanlı-Öncesi Tarih Araştırmaları Komitesi ve ABD'deki Türk Araştırmaları Cemiyeti, Osmanlı araştırmalarını geliştirebilecek ve inisiyatif alabilecek bilimsel organizasyonlardan bazılarıdır. Böylece Orta Doğu, Balkanlar ve Kuzey Afrika'nın tarihini ve sosyal değişmesini derinliğine incelemek ve diğer bilim alanlarına ilgili arka plan enformasyonu sağlayabilmek için Türkiye'deki çeşitli arşivlerdeki olağanüstü

zenginlikteki Osmanlı kaynak malzemesinin daha iyi kullanılmasını gerçekleştirmek mümkün olabilir.

Elinizdeki cilt, Osmanlı araştırmalarına artan ilginin ifadesi olup dünya tarihinde Osmanlı devletinin yerini yeniden tayin etmek yolunda ortak bir çabayı ifade etmektedir. Kitap, önde gelen Osmanlı araştırmacılarının bazılarınca ve dünya tarihi ve Orta Doğu siyaseti ile ekonomisi konusundaki otoritelerce yazılmış yedi disiplinlerarası yazıyı içermektedir. Bu yazılar üzerine yapılan yorumların bazıları da bu ciltte yer aldı. Bazıları sonradan gözden geçirilmiş olan asıl yazılar ve yorumlar, 6-9 Mayıs 1971 tarihinde Madison, Wisconsin Üniversitesi'nde toplanan Osmanlı araştırmaları hakkındaki bir konferansa sunulmuşlardı. Konferansa sunulan yazılardan üçü –ikisi Türkçenin öğretilimiyle ilgiliydi, birisi de çağdaş Türkiye'de uygulandığı şekliyle İslam'la alakalıydı– gerek yer darlığı, gerekse konunun bütünlüğü ile ilişkilizlikleri sebebiyle kitaba alınmadı.

Konferansı finanse eden Madison'da bulunan Wisconsin Üniversitesi'ndeki Uluslararası Araştırmalar ve Programlar'a özellikle teşekkür ederim. Aynı üniversitenin Tarih Bölümü'ndeki seçkin meslektaşlarıma da teşekkür borçluyum; onların konferansa kalpten destekleri, sadece onun başarılı olmasını temin etmekle kalmadı, aynı zamanda tarihsel araştırmalarda bir öncü olarak Bölümün derin köklere sahip geleneğini sürdürmeye kendilerini adanmış olduklarını da bir kere daha teyid etmiş oldu.

Madison, 12 Mayıs 1973

Çeviren: Mustafa Armağan

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri

ARNOLD. J. TOYNBEE

Chatham House, Londra

Osmanlı İmparatorluğu, Milâdî 14 ve 15. yüzyıllarda şekillenmişti; fakat coğrafi yönden yayılışı 16 ve 17. yüzyıllarda en yüksek seviyeye ulaştı. Bu iki yüzyıl boyunca İmparatorluğun Avrupa'daki batı cephesi Trieste ile Viyana'nın yakınlarında, kuzey cephesi Polonya'nın bitişiğindeydi. Karadeniz ile Azak Denizi birer Osmanlı gölü haline gelmişti. 1475'ten 1768'e kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ona bağlı devletlerden başka hiçbir devletin bu denizlerde kıyısı yoktu. Kafkasya'nın batısı gibi, Asya'nın batısında Dicle ve Fırat nehirlerinin yatakları da tâ İran Körfezine kadar Osmanlı yönetimi altındaydı. İmparatorluk, Suriye'yi de, en geniş coğrafi anlamıyla elinde tutuyordu. Arabistan'ın batısı bütünüyle, en güneydeki Yemen'i içine alacak şekilde Osmanlı idaresindeydi ki bu da İmparatorluğa Hint Okyanusunda bir kıyı sağlıyordu. Aynı şekilde, Kuzey Afrika da, Mısır'dan en batıdaki Fas'ın doğu sınırına kadar Osmanlı topraklarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu, böylece, Hint ve Atlas Okyanuslarının arkasularının birbirine en fazla yaklaştığı bir yer olarak, Eski Dünyanın odak noktasını işgal ediyordu. İmparatorluk, İran Körfezi ile Kızıldeniz'den Akdeniz'e uzanan ulaşım hatlarının

her iki kıyısını birden ayağı altında tutuyor, Akdeniz'i Karadeniz ve Azak Denizi'ne bağlayan boğazlara hükmediyordu. Bir zamanlar Osmanlıya ait olan bu bölgeyi kuşatan iletişim hatlarının önemi, günümüzün dünya havayolları haritasında ortaya çıkmaktadır. Bu bölge, neredeyse bütün devriâlem seferlerinin geçtiği bölgedir. Gerçi Osmanlı İmparatorluğunun zinde günlerinde Ortadoğu yollarının Okyanus hatlarından daha az kullanıldığı doğru (ve belki de önemli) olabilir. Fakat bu istisnâ ve geçici bir durumdu. Dünya iletişimde bugünkü havayolları haritası, en eski kayıtların tarihinden bu yana kullamlagelen rotaların olağan haritası olmuştur. Ne olursa olsun, üç Eski Dünya kıt'asının buluştuğu bu bölge, tıpkı daha önce ve sonra olduğu gibi, tarihinin Osmanlı safhasında da birinci sınıf bir rol oynamıştır.

Bu bölge, Osmanlı öncesinde, dünyanın en eski uygarlıklarına ve bugün neredeyse Hindistan'da ortaya çıkmış dinler kadar mensupları bulunan üç dine –Musevîlik, Hıristiyanlık ve İslâm–beşiklik etmişti. Dolayısıyla, kıt'aların bu buluşma noktası hep yaratıcı ve, muhtemelen bu sebepten, karışıklık içinde olmuştur. Bölge, genellikle siyasî bakımdan dağınık bir durumdadır ve bunun sonucu olarak, kronik savaşlardan muztariptir. Son 5000 sene içinde bu bölgenin büyük kısmında bir süre için siyasî birliği ve bunun beraberinde barışı sağlayabilmiş dört –topu topu dört– imparatorluktan en sonuncusu, Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Onun üç selefi ise, Birinci Pers İmparatorluğu (M.Ö. 538-334), Yakın Doğu'daki Roma İmparatorluğu (M.Ö. 62-M.S. 602) ve (650'den yaklaşık 850'ye kadar etkili olan) Arap [Emevî] İmparatorluğu olmuştur. Ancak şurasını da belirtmek gerekir ki, bölgedeki bu barış ve birlik zamanları nadir vak'alardandır ve her biri kısa ömürlü olmuştur.

Dört Ortadoğu imparatorluğu içinde sadece Osmanlı İmparatorluğu bölgenin tamamını bir süre için de olsa birleştirmeyi başarmıştır. Pers ve Emevî imparatorlukları bölgenin Yunanlılara ait bölümünü, Roma İmparatorluğu da Irak'ı idaresi altına almamıştır. Pers, Emevî ve Osmanlı İmparatorlukları, hem Irak'ı,

hem de Mısır'ı ilhak ettiler; bu iki ülke, 19. asırda Kuzey Amerika ile Ukrayna'nın tahıl ekimine açılmasından önce dünyanın önde gelen tahıl ihracatçılarıydı. Bu dört imparatorluğun her biri bir gerileme ve çöküş yaşadı; barışı sağlayamaz oldu, ardından komşularının ve kendisine bağlı devletlerin gözündeki itibarını yitirdi. Bunlar, çöken imparatorluğun mirasına konmak için sabırsızlanıyorlardı. Fakat bu topraklar sonunda komşu güçler yahut yeni kurulan yerli devletler arasında paylaşıldığı zaman, her defasında bölge anarşiye düştü. Buna karşılık, imparatorluk yönetimi, gerileme sırasında bile daha tahammül edilebilir cinstendi; güçlü zamanlar ise gerçekten birer altın çağ sayılırdı.

Pers İmparatorluğu Yunanlıları idaresi altına almayı başaramayınca, Yunan devletlerinden biri olan Makedonya, diğerlerine ve hatta Pers İmparatorluğu'na tahakküm etmeye kalktı. Makedonyalı Filip Yunanlıları birleştirdi, oğlu İskender ise Pers İmparatorluğu'nu yıktı. Fakat, İskender'in ölümünden sonra, onun generalleri Pers İmparatorluğu'nu bölüştüler; Yunanistan tekrar parçalandı; böylece Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar sürecek bir anarşi dönemi başladı. Sonra, gerek Emevî İmparatorluğu'nun, gerekse Küçük Asya ve Güneydoğu Avrupa'daki Roma İmparatorluğu kalıntısının gerileme ve çöküşünün ardından, yine anarşi vardı. Osmanlı İmparatorluğu da aynı yolu izledi. 18 ve 19. yüzyıllarda iç bütünlüğü, kanun hakimiyeti ve düzeni sağlamakta yetersiz kaldı. Avrupa ve Afrika'daki sınırları daralmaya başladı. Bununla beraber, hakimiyeti altındaki Asya ülkelerini öylece muhafaza etti, hatta, 1914'lere kadar, müessir otoritesini yeniden tesis etti.

19. yüzyılda Rus Çarı I. Nikola Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" ilân etti. 1913'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Edirne'den batıya doğru ne kadar eski toprağı varsa hepsi ya Habsburg ve Rus İmparatorluğuna geçmiş yahut bölünerek yeni millî devletlere dönüşmüştü (Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk). 1918'e kadar ise Ceza-yir'den Irak'a kadar, vaktiyle Osmanlı idaresi altında bulunan bü-

tün Arap ülkeleri, Hicaz ve Yemen hariç olmak üzere, ya Fransa'nın, ya İngiltere'nin ya da İtalya'nın eline geçti. Osmanlı yönetiminin bu halefleri, kendilerinin bu işi Osmanlıdan daha iyi yürüteceklerinden emindiler.

Fakat sonuçta, eski Osmanlı halklarının çoğunluğu için bu değişimin oldukça kötüye doğru cereyan ettiği ortaya çıktı. Kıym Tatarları kitleler halinde Sovyet Orta Asyasına sürüldü. Romanya ve Bulgaristan, Sovyetler Birliği'nin gönülsüz uyduları oldu. Cezayir önce bir Batılı müstevliye karşı inatçı fakat mağlubiyetle sonuçlanan bir savaş, sonra da ızdıraplı fakat başarılı bir bağımsızlık savaşı vermek zorunda kaldı. Suriye'nin Fransız mandası altında, Libya'nın İtalyan idaresinde başına gelenler, bunlardan daha az vahim değildi. Mısır'ın İngiliz tuzağından kurtulması yetmiş seksen yıl aldı; ondan sonra da bir defa İngiltere ile Fransa, iki defa da İsrail tarafından işgal edildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Arap devletlerinden Ürdün ve Suriye'nin bir kısım toprakları, tıpkı Mısır'ın bir kısmı gibi, 1967'den bu yana İsrail işgali altında bulunuyor. Hicaz, Osmanlı yönetiminden çabucak Suud yönetimine geçiverdi; fakat her ne kadar mevcut Necdi yöneticiler kendilerinden biri olsa da, Vahhabî idaresi muhtemelen Hicazlılara Osmanlıdan daha az sevimli geliyor. Yemen ise, biri Suudî Arabistan, diğeri Mısır tarafından desteklenen iki taraf arasındaki iç savaşın eziyeti altında kaldı.

Eski Osmanlı halklarının en talihsiz olanını ise Filistinli Araplar teşkil ediyor. Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndan zaptedilmişti. Sonra, halkının fikrine hiç başvurulmaksızın bu ülke, 1917'deki Balfour Deklarasyonu'nun belirlediği şartlar altında İngiliz mandasına sokuldu. Bu deklarasyonda İngiliz hükûmeti, Filistin'de Yahudiler için kurulacak millî bir yuvayı desteklemeyi vaad ediyordu.

Osmanlı idaresinde iken Filistinliler, kendi yurtlarına yerleşen yabancılar tarafından silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalmadılar. İngiliz işgali altında ise (1918-1948), Yahudiler, Filistinlilerin

iradesine rağmen, İngilizlerin silâh zoru altında Filistin'e yerleştiller. Bu durum 1948'de İsrail devletinin kuruluşuyla sonuçlandı ve 1949'daki ateşkes hattının İsrail tarafına düşen Filistinli Arapların çoğunun evleri ve toprakları ellerinden alındı. Evlerini kaybetmemiş olan Filistinliler ise, ya İsrail'in idaresi altında yahut İsrail askerinin işgali altında bulunuyor. Filistinliler için Osmanlı İmparatorluğunun dağılması, felâketin en büyüğü oldu. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki yerini alan ve şimdi İsrail'in kapı komşusu olan diğer Arap ülkeleri –Lübnan, Suriye, Ürdün, Mısır– için de küçük bir felâket sayılmazdı.

Bir kısım eski Osmanlı halklarının Osmanlı yönetiminden ayrıldıktan sonra başlarına gelenlerin incelenmesi, Osmanlı yönetiminin, tıpkı Habsburg yönetimi gibi, haksız olarak iftiraya uğradığını göstermektedir. Pek iyi bir devre olmayan en son aşamasında bile İmparatorluk yönetimi, hakimiyeti altında olanlar için, daha sonra başlarına gelecek musibetlerden çok daha mutlu bir idare teşkil ediyordu.

Araplar, Bulgarlar, Romenler ve Kırım Tatarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki dönem, daha iyiye doğru bir dönüş olmadı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan devletlerden bir tanesi, yani Türkiye Cumhuriyeti için İmparatorluğun dağılması, kesinlikle daha iyiye doğru bir değişimi ifade ediyordu. 29 Ekim 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin cumhuriyet ilân eden bir kanunu kabul etmesiyle Osmanlı İmparatorluğu resmen ortadan kalkmış oldu. Osmanlı padişahlarının sonuncusu olan Vahideddin 17 Kasım 1922'de sürgüne gönderilmiş, yerine yeni bir padişah nasbedilmemişti. 18 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Vahideddin'in yerine bir halife tayin ettiyse de, 3 Mart 1924'te, Hilâfeti kaldıran ve hanedanın tamamını Türkiye Cumhuriyeti topraklarından çıkaran bir kanun, Meclis'te kabul edildi.

Bunlar, dünya tarihi içinde tarihî hadiselerdir. Çünkü Ertuğrul'un oğlu Osman tarafından kurulan devlet, altı asır boyunca

dünya siyasetinde etkili bir güç oluşturmuştu. İslâm tarihinde ise Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünden bu yana, Hilâfet siyasî İslâm birliğinin bir sembolü olagelmışti. Devletin bu devrimci hareketleri, kendisine meydan okuyanlara Osmanlı Türklerinin varolma azminin bir cevabıydı.

Ashında, var olduğu sürece Filistinli Arap Osmanlılarının hâ-misi olan Osmanlı İmparatorluğu'nu devam ettirmek, Anadolu Türk Osmanlılarının kendi varlıklarını tehdit eder hale gelmişti; Türklerin bu yükten kurtulması gerekiyordu. Sultan II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırıp Osmanlı ordusunu re-organize ve modernize etmesinden bu yana, bütün Sünnî Osmanlı vatandaşları askerlik hizmetiyle mükellef tutulmuştu. Ne var ki, bunun da bütün yükü Türklerin üzerine düştü. Ertesi yüzyılda Osmanlı Türkleri çok ağır kayıplar verdiler. Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile üç kere daha savaşmış, 1911-13 ve 1914-18 arasında önce İtalya ile, sonra İmparatorluğun Güneydoğu Avrupa'daki devletlerinin meydana getirdiği ittifakla, son olarak da aynı anda Rusya, Fransa ve İngiltere ile sürekli savaş halinde olmuştu. Daha da kötüsü, İmparatorluğun yabancı devletlerle savaşmadığı zamanlarda bile Osmanlı Türk askerleri Makedonya, Arnavutluk ve Yemen'de, kendilerini hürriyet savaşçısı ve vatansever olarak gören yerel isyancıları basturmaya çalışmışlardı. Osmanlı toprakları içindeki bu savaşlarda hastalıkların yol açtığı kayıplar, belki de silâh yoluyla uğranılan kayıpları geride bırakacak kadar büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu'nu bu şekilde yaşatmaya çalışmak, Osmanlı Türklerini ölümcül bir şekilde kan kaybına uğrattıyordu.

Karşı konulmaz bir siyasî ve askerî gücün zorlamasıyla Türk Osmanlılar, üzerlerindeki Osmanlı yükünün büyük kısmından kurtuldular. 1918'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun daralmış sınırları içinde Türkler haricinde kalanlar, Anadolu ve İstanbul'daki Rum azınlık ile Doğu Anadolu'daki Laz ve Kürt nüfustan ibaretti. Fakat kaybettikleri topraklardaki hakimiyet haklarından vazgeçmenin, milletler için psikolojik zorlukları vardır

–velev ki bu kayıp topraklar yabancı ve düşman olsa, hatta kaybedileni bir daha ele geçirme ümidi hiç bulunmasa bile. Emrivaki şeklindeki bir toprak kaybını, geleneksel açıdan bakıldığında millî menfaatlere aykırı gözükmesine rağmen, bir milletin gönüllü olarak kabul etmesi ise alışılmamış ve kayda değer bir hadisedir. İşte Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bir kısım Türk üyeleri tarafından 28 Ocak 1920'de İstanbul'da kabul edilen ve 1921'de Ankara'daki Millet Meclisi tarafından onaylanan Türk Millî Mısakı'nda, Osmanlı Türk halkı, Osmanlı Araplarının kendi geleceklerini belirleme hakkını açıkça tanımakta ve dolaylı olarak da, Avrupa kıtasında, İstanbul ve Trakya üzerindeki kendi hak iddialarını sınırlamaktaydı.

Bu, Türk halkının toprak kayıplarını durdurma kararının ilânydı. Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan kısımlarını –Doğu Anadolu'daki Laz ve Kürt bölgeleri hariç– elinde tutmaya veya tekrar ele geçirmeye çalışmak yerine, Türk halkı, bundan böyle enerjisini, Türklerin kesin bir çoğunluk oluşturduğu İmparatorluk bölgelerindeki kendi millî kaynaklarını geliştirmeye teksif edecekti.

Türkler 1920'de bu karara varmakla kalmadılar. O günden bu yana geçen yarım asır boyunca, sürekli ve ısrarlı bir şekilde bu karara uygun davrandılar. Sonuçta Türk halkı, şimdiye kadar görülmedik bir nüfusa ve refah seviyesine erişti. Modern eğitim ve buna paralel olarak modern teknoloji de kayda değer bir şekilde yaygınlaştı. 1919'da başlamak üzere on yıldan daha kısa zamanda Türk halkı, Batı halklarının yüz yılda başaramayacağı bir dizi temel reformu gerçekleştirdi. Kadınların özgürlüğü ile Latin alfabesinin kabulü, en çarpıcı değişikliklerden ikisiydi. Türklerin hayatında bu kadar hızlı bir şekilde bu kadar büyük bir değişim, kendisini bu çileye vermiş olan nesil üzerinde büyük bir psikolojik gerilim meydana getiriyordu. O nesil bu gerilimi kabul etti ve dayandı, çünkü varoluşunun tehlikeye düştüğünü fark etmişti. Bu büyük olay başarıyla gerçekleşti; çünkü Türk halkı, tarihindeki

bu kritik noktada büyük lider bulmak gibi bir şansa ve onun liderliğini izlemek gibi bir akl-ı selime sahipti. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği olmadan Türk halkı varlığını devam ettirebilir miydi? Ve eğer Türk halkı onun liderliğini izlemese ve kendi payına düşeni yerine getirip onun liderliğini etkili kılacak şartları hazırlayacak cesaret, tahammül, dayanışma ve iradeyi göstermeseydi, Atatürk başarılı bir lider olabilir miydi? Hayal gücü ve irade Atatürk'ün iki yeteneğiydi; fakat Türk halkı kendisinden istenen muazzam yükümlülükleri yerine getirmeseydi, bu yetenekler sonuçsuz kalırdı. Türkiye'yi ecelin pençesinden çekip kurtarma şerefini, halk ve onun lideri, aralarında paylaşmıştır.

Ancak bu, artık Osmanlı İmparatorluğu tarihinin bir parçası değil, İmparatorluğun yerine kurulan devletlerden en genç ve en başarılı olanının tarihinde birinci bölümü teşkil etmektedir. Şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi siyasî ve sosyal yapısını incelememiz ve onun devlet adamlarının ilham kaynaklarını incelememiz gerekiyor. İmparatorluğun zinde günlerinde Yakındoğu ve Ortadoğu halklarına siyasî birlik ve barış büyüğü aşılayan Osmanlı devlet adamlarına bunu yaptıran şey neydi? Halbuki bu halkların bizzat kendisi, bu durumla tam bir tezat teşkil edecek şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem kuruluşundan önce, hem de dağılmasından sonra anarşinin pençesindeydiler.

Osmanlı İmparatorluğu üç belirgin miras devraldı. O, Müslüman Arap İmparatorluğunun vârisi olduğu gibi, Hıristiyan Roma İmparatorluğunun da vârisiydi ve Avrasya bozkırlarından küçük bir göçebe topluluk tarafından kurulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu göçebe kurucuları, mülteci idiler. Bunlar, onüçüncü asırda Moğol patlamasıyla bozkırlardan sürülüp ecnebî tarlalar ve şehirler dünyasına atılmışlardı. Bu, doğup büyüdükleri muhitler olan bozkırlardan arka arkaya çevredeki yerleşik topluluklara akın eden göçebe patlamaları içinde en şiddetlisiydi. Osman'ın babası Ertuğrul ve adamları, Moğol göçebelerinin pek çok kurbanından sadece bir kısmını teşkil ediyordu. Osmanlılar,

yeni bir ekonomik ve sosyal çevrede yeni bir hayata başlamak zorunda kaldılar; fakat beraberlerinde, yörüklerin hayatından miras kalma kurumları ve âdetleri de getirdiler ve bunları karşılaştıkları yeni durumlara tatbik ettiler.

Her ne kadar asıl Osmanlıların göçebe dedeleri daha Müslüman Orta Asya ve İran'dan Kuzeydoğu Anadolu'ya göç ederken Müslüman olmuş idiyse de, onların devraldıkları üç miras içinde Müslüman Arap İmparatorluğunun mirası belki de en önemsizini teşkil ediyordu. Abbasî Arap Hilâfetinin Moğollar tarafından 1258'de sona erdirilmesini müteakip büyük küçük her mahallî Müslüman hükümdar, daha önce Arap İmparatorluğunun siyasi yöneticisi tarafından kullanılan "halife" ünvanını alır oldu. Mesele Osmanlı Padişahı I. Murad (1360-1389), halife ünvanını kullanmaya başladı. Bağdat'daki hilâfetin sona ermesinin ardından, Mısır'ın Memlûk yöneticileri, Kahire'de kukla halifeler olarak Abbasî hanedanının mülteciler şubasını kurdular ve burada kukla halifeler adına Memlûkler hüküm sürmeye başladılar. Aslında Memlûkler gâsıptı; bu ise idarelerini meşrulaştırmaya yarıyordu.

Mısır'ın Osmanlılar tarafından 1517'de fethinden ve son Kahireli Abbasî halifesinin 1543'te ölümünden sonra, Osmanlı padişahları, daha önce I. Murad'ın yaptığı gibi, kendilerine halife ünvanını verdiler. Halife ünvanının bazı işlere yaradığının keşfedilmesi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasından sonraya rastlar. Bu ünvan, Osmanlı Padişahına, gerileyen Osmanlı sınırlarının ötesindeki Sünnî Müslümanlar arasında—mesela Orta Asya ve İngiliz Hindistan'ında— bir nüfuz sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerine terk etmek zorunda kaldığı ve halkı Sünnî Müslüman olan ülkeleri ele geçiren Hıristiyan devletlerin yöneticileri, bütün Sünnî Müslümanların siyasi yöneticileri kim olursa olsun dinî liderlerinin "Halife" sıfatıyla Osmanlı Padişahı olduğu şeklinde yanlış bir inanışa sahiptiler. Osmanlı diplomasisi de bu durumdan yararlanmayı biliyordu. Hıristiyanlar, Halife ile Sünnî Müslümanlar arasındaki ilişkinin

Papa ile Roma Katolik Hıristiyanları arasındaki ilişkiyle aynı olduğunu sanıyorlardı. Oysa Halife, Hz. Muhammed'in sadece siyasi halefidir. Onun din konusundaki halefleri ise ulema, yani İslâm hukuku bilginleridir. Fikir birliğine vardıklarında ulemanın yapacağı açıklamalar, dinî konularda yetkili açıklamalardır; bu durumda Halifenin söyleyeceği bir söz kalmaz.

Bununla beraber Rusya, İtalya ve Bulgaristan'la 1774, 1912 ve 1913'te imzalanan barış antlaşmalarının müzakerelerinde, Osmanlı hükümeti, kaybedilen topraklardaki Sünnî Müslümanlar üzerinde Osmanlı Padişahının Halife olarak manevî otoritesinin devam etmesini öngören bir maddeyi kabul ettirmişti. Bu yüzden ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi 1922'de bir yandan Padişahlığı (diğer adıyla Sultan) kaldırırken, bir yandan da Halife tayin etmişti. Fakat sonradan bu kukla makamın kendilerine sıkıntı vermeye başladığını fark ettiler; çünkü hilâfetin gerçekte dinî değil, siyasi bir makam olduğunu ve bir cumhuriyet yönetimiyle beraber makul şekilde var olamayacağını her Müslüman biliyordu. Dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1924'te hilâfeti de kaldırdı. Bu durum Hint Müslümanları arasında büyük bir üzüntüye yol açtı; fakat Türklerin haricindeki Müslümanlar, Osmanlı Türk Halifesinden boşalan makama bir tayin de yapmadılar.

Osmanlı İmparatorluğunun Roma'dan devraldığı miras ise çok daha önemliydi. Daha önce savaşlarla harap olmuş bir bölgede barış ve birliği sağlamış olan diğer imparatorluklar –mesela Çin İmparatorluğu– gibi, Roma İmparatorluğu da, tamiri imkânsız gözüken çöküntülerden sonra tekrar hayata dönme konusunda kayda değer bir kabiliyet sergiliyordu. Üçüncü asırda bir çöküş ve bir diriliş yaşadı. Yakınoğuda da yedinci yüzyılda ikinci bir çöküş ve diriliş geçirdi; onbirinci asırda bir üçüncüsünü, onüçüncü asırda da bir dördüncüsünü yaşadı. Ne var ki, Roma İmparatorluğu her seferinde tekrar dirilmiş olsa da, yine her seferinde, eski gücünden ve topraklarından bir kısmını kaybetmekten kurtulamadı. Onüçüncü asırdaki dirilişi ise, en zayıfıydı. 1182-1204'teki

çöküşünden onbeşinci yüzyıl ortalarında son kalıntılarının (İstanbul, Peloponez yarımadası, Trabzon) Osmanlılar tarafından ilhakına kadar Doğu Roma İmparatorluğu artık güçsüzdü. Eski müstemlekeleri parça parça olmuş ve anarşi içine düşmüştü ki, bu durum, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda onların Osmanlılar tarafından tekrar toparlanmalarına kadar devam etti.

Son üç Bizans tarihçisinden ikisi –Khalkokondiles ve Kritopulos– olayların örgüsünü kurarken, Doğu Roma (diğer adıyla Bizans) İmparatorluğunun çöküşünü değil, Osmanlı İmparatorluğunun yükselişini anlatmak suretiyle, tarih sezgilerini ortaya koymuşlardır. Yunanlılar, Roma tarafından fethedilip de Hıristiyan olduklarından beri kendilerini Romalı (*Rhomaioi*) olarak adlandırıyorlardı. Roma İmparatorluğunu benimseyen Yunanlılar, hâlâ kendilerini “*Ramaioi*” olarak adlandırırılar. Avam lisanında ise modern Yunancanın adı “*Romaika*”dır. Araplar Doğu Roma İmparatorluğuna *Rum* adını vermiş, Osmanlılar Güneydoğu Avrupa’da fethettikleri topraklara *Rumeli* demişlerdir. Osmanlı padişahlarına ise diplomatik haberleşmelerde, diğer Müslüman hükümdarlar tarafından “*Kayser-i Rum*” (“*Caeser of Rome*”) şeklinde hitap edilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu’nu, Roma İmparatorluğu’nun Yakın ve Ortadoğu’daki beşinci dirilişi olarak almak; İmparator XI. Konstantin’in İstanbul’u Fatih Sultan Mehmed’in eline düşmekten kurtarmak için beyhude çabalarken hayatını kaybettiği 1453 yılını da Roma İmparatorluğu’nun sona eriş tarihi olarak görmemek, tarih açısından daha aydınlatıcı olacaktır. Roma İmparatorluğu, 1922’de son “Osmanlı Kayser-i Rumu” Vahideddin’in bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul’dan ayrılışına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşamaya devam etmiştir.

Bu bir kelime oyunu değildir. Osmanlılar, önce kendi imparatorluklarını kurup sonra da onu tekrar tekrar diriltmek şeklindeki bir uygulamayı Romalılardan miras olarak almışlardır ve bu mânâda Osmanlı İmparatorluğu, Roma İmparatorluğunun halefidir. Romalılar, yabancılara Roma vatandaşlığını her zaman cö-

mertçe vermişler ve bu yerlileştirilmiş Romalılara, yeteneklerini, hem kendilerinin, hem de Roma İmparatorluğunun menfaatine kullanma fırsatını sağlamışlardır. Osmanlılar, işte bu Roma geleceğini devam ettirdiler ve bu sayede bir imparatorluk kurmaya muvaffak oldular ki, bu imparatorluk, aslında, Roma İmparatorluğunun Yakın ve Ortadoğudaki beşinci dirilişiydi.

Orta Asya'daki Türk bozkırlarından gelen Ertuğrul oğlu Osman'ın küçük mülteci grubu, eğer sürekli olarak yeni taraftarları kendi safına kaydederek sayısını arttırmış olmasaydı, bir imparatorluk vücuda getiremezdi. Bu yeni taraftarların en eskilerinden bazıları, Rum mühtedilerdi. İmparatorluk genişledikçe, pek çok Hıristiyan arazi sahibi, topraklarını elde tutabilmek için Müslüman oldu ve Osmanlılaştı. (İrlandalı Katolik arazi sahiplerinden bir kısmı da, İngiliz işgali altında, aynı sebepten Protestan olmuş ve hakim sınıfın mensubu haline gelmişti.)

Onyedinci yüzyıla kadar 300 sene boyunca, Osmanlı hükümeti Hıristiyan teb'anın yetenekli çocuklarını askere alarak eğitti ve her bir öğrencinin kapasitesine göre, onları en alt seviyeden en üst seviyeye kadar kamu hizmetine yerleştirdi.

Bu sistemin terkinden sonra (buna, askere alma işi çeşitli vilâyetler arasında sırayla gerçekleştirildiği için, 'rotasyon' anlamına gelen "devşirme" adı verilirdi), 1669'da, İmparatorluğun Hıristiyan teb'asına tahsis edilen ve onların Müslüman olmasına ihtiyaç bırakmayan yeni bir görev ihdas edildi. Bu, Babıali Tercümanlığı idi. Bu yeni göreve gelen kişi, bir nevi dışişleri bakanı idi. Bundan sonra, ihtida etmemiş Hıristiyan teb'anın, elçilik yahut özerk Hıristiyan vilâyetlerin valiliği gibi sorumlu mevkilere getirilmesine devam edildi. Osmanlı İmparatorluğunun başarısı, büyük ölçüde, Hıristiyan teb'anın yeteneklerini buna benzer yollarla ortaya çıkarma politikasına dayanıyordu.

Böylece Hıristiyan Osmanlı teb'asından bazıları devletin en yüksek kademelerine kadar yükseldi. İmparatorluğun bütün Sünnî teb'ası ise, milliyeti ne olursa olsun, birinci sınıf vatandaş

idi. Arapça konuşan Filistinli bir Sünnî, Türkçe konuşan bir Anadolu Sünnîsi ile eşit haklara sahipti. Osmanlı İmparatorluğu, birinci sınıf vatandaşlığını geniş şekilde yaygınlaştırma ve bulduğu her kabiliyeti kamu hizmetine aktarma konusunda Romalılara benziyordu.

Roma ve Pers İmparatorluklarını kuranlar, yerleşik çiftçilerdi. Arap ve Osmanlı İmparatorluğunun kurucuları ise göçebelereydi. Onbeşinci yüzyılda yaşayan Kuzey Afrikalı (Endülüslü mülteci) Arap tarih felsefecisi İbn Haldun, göçebe yörüklerin bir nevi "asabiyet" (sosyal bir bağlılık, karşılıklı sadakat bağı) sahibi olduklarına ve sahip çıktıkları sürece bu özelliğin, kendilerinden daha kalabalık ve gelişmiş toplulukları fethederek onlara hakim olma imkânı verdiğine işaret eder. Gerçi İbn Haldun bu sözleriyle Arap ve Berberî göçerlerini kastediyordu; fakat bu gözlemi, aynı şekilde Avrasyalı göçerler için de geçerlidir. Bunlar da ırk ve lisan itibarıyla birbirinden farklıydı (aralarında Türkler kadar İranlılar, Macarlar, Moğollar ve Tunguzlar da vardı). Fakat bunların hepsi, birbirine benzer sosyal ve kültürel özelliklere sahipti. Bu sosyal ve kültürel yeknesaklık, Avrasya bozkırlarının insan hayatı için oluşturduğu fizikî çevre itibarıyla yeknesaklığını karşılayacak özelliklerdir.

Bozkırlarda bir kır adamı olarak yaşamak, hayli beceri ister. Bozkır, deniz kadar yaşamaya elverişsizdir: Üzerinde oturamazsınız; sürekli hareket etmediğiniz takdirde yok olursunuz; rastgele hareket de edemezsiniz. Kendinize bir rota çizmeniz ve ona uygun hareket etmeniz gerekir. Bozkırlar, ehli hayvanlar için birer otlak olabilir; ancak mevsimlik çayırların birinden diğerine sürekli yer değiştirmek şartıyla. Bu da maharetli ve güçlü bir liderlik ister ve liderin emirlerinin disiplinli bir şekilde uygulanmasını gerektirir. Kırsal kesimlerde göçebe hayatı sürmek, deniz seyahati gibi, tehlikeli bir ticarettir. Bu, düşman bir tabii çevre ile sürekli harp halidir ve tıpkı düşman bir insanla savaşırken gereken alışkanlıkları ve halet-i ruhiyeyi ister. Göçerler için sosyal birlik

ve dayanışma, varolmanın vazgeçilmez bir şartıdır ve bu şart, bozkırların yetersiz ve çabucak bitiveren otlarından kendi yiyeceklerini temin ettikleri sürece, toplumun geçimini sağlayan ehli hayvanları da içine almaktadır. Lidere itaat, birbirine sadakat ve hayvanlarla ilgilenmek, çetin hayat şartlarının bir göçer topluluğundan istediği üç temel özelliktir.

Hayvan yetiştirmek ve onlarla ilgilenmek, göçer mesleği olmakla birlikte, onların asıl becerisi, bazı hayvanları, topluluk ve sürülerine göz kulak olma konusunda kendilerine yardımcı –askerî deyimle astsubay– olarak yetiştirmekte ortaya çıkar. Bineklerinin (at veya deve) ve köpeklerinin eğitimi, işlerinin önemli bir parçasıdır.

Göçerler bozkırlardan yerleşik bölgelere atıldıkları zaman ya almak ya da ölmek zorundadırlar. Buraları aldıklarında, insanlara sürü muamelesi yaparlar ve aralarından seçtikleri bir azınlığı çoban köpekleri niyetine eğitirler. Sürüler, değerli canlı emtiadır. Emtia oldukları için esir sınıfına sokulurlar; değerli oldukları için de kendilerine bebek gibi dikkatle bakılır. Bu yüzden çoban, çoban köpeğinin yardımına muhtaçtır. Fakat çoban köpeği, eğitilmediği takdirde çobanın işine yaramayacaktır. Çoban köpeğinin yardımı ise o kadar önemlidir ki, onu en etkili bir seviyede kullanılır hale getirmek için hiçbir emek esirgenmez.

Osmanlının göçebe geçmişi ve oradan miras aldığı alışkanlık ve davranışlar, onun Yakın ve Ortadoğuda Roma İmparatorluğunu ihyâ konusundaki başarısını fazlasıyla açıklamaktadır. Onlar Roma İmparatorluğunu, kırsal kesimin eski göçerleri için son derece doğal, ama sosyal ve kültürel karakterini yerleşik köy veya şehir hayatından alan kimselere tuhaf gelebilecek bazı kurumlarla donatarak ihyâ ettiler.

Osmanlının insan “çoban köpekleri,” kamu hizmeti için eğitmek üzere devşirdikleri Hıristiyan teb’anın çocuklarıydı. Eğitim çetin, yoğun, rekabetçi ve seçici; daha ileri sınıflara hak kazanan çocuklar için ise kapsamlı idi. İleri sınıflardaki eğitim, Fars ve

Arap edebiyatını da içine alıyordu. Diğer yandan, Osmanlı tahtının vârisi, aldığı tahsilden başka, bir de el san'atı sahibi olmak zorundaydı. Çocuklara Müslüman olmaları için baskı yapılmazdı; zaten buna lüzum da yoktu. Sonunda hepsi de Müslüman oluyordu. Aileleriyle irtibatları kesildikten sonra katıldıkları kamu kurumunun onlar üzerindeki etkisi karşı konulmaz seviyede idi.

Devşirilen öğrencilerin en az zekî olanları saray bahçıvanı yahut denizci yapılıyor, bunların bir üst zekâ seviyesindekiler yeniçeri (üniformalı ve tüfekli, seçkin bir piyade sınıfı), daha yüksek seviyedekiler tımarlı sipahi oluyor; en zekî olanlar ise İmparatorluğun idarî kademelerinde görev almak üzere ayrılıyor ve sonunda vilâyetlere vali yahut Padişahın Divanına üye, ya da Divan Başkanı, yani Sadrazam olabiliyorlardı.

Böylece, devşirmeler, bahçıvanlıktan Sadrazamlığa kadar değişen çok farklı mesleklere sahip olabiliyorlardı. Aldıkları ödüller de, rütbe, güç ve para olarak, buna paralel şekilde birbirinden çok farklıydı. Başarının anahtarı yetenek ve gönüllülüktü; ailelerin sosyal durumu hiçbir anlam ifade etmiyordu. Onlar devşirilirken aileleriyle bütün bağları kesilmiş ve hepsine tek bir hukukî statü verilmişti. Sadrazamdan bahçıvana kadar hepsi Sultanın kuluydu ve tam bir teslimiyetle ona itaat etmeleri bekleniyordu. İhmal, tıpkı bir bahçıvan gibi, Sadrazamın da kellesine mal olabilirdi.

Bu görevin bir temel kuralı, irsî olmamasıydı. Padişahın kullarından biri öldüğünde, malı karısına veya çocuklarına değil, efendisi olan Padişaha miras kalıyordu. Çocukları ise hür Müslüman kişilerdi; bu sebepten, İmparatorluk hizmetine devşirilme ihtimali kendiliğinden ortadan kalkıyordu. Çünkü bu Hıristiyanlara mahsus bir ceza –yahut ayrıcalık– idi. İmparatorluğun kullarının oğullarına, çiftçilerden (Avrupa vilâyetlerinde çoğunlukla Hıristiyan, Asya'da ise çoğunlukla Müslüman) kira getiren bir tımar verilir. Bunun karşılığında da, tımar sahibi, İmparatorluğun süvari birliğinde askerlik yapmak zorundaydı. Öldüğünde, onun da tımarı Padişaha intikal ediyor, o da ölen adamın oğlunu kendisi-

ne halef tayin edip etmeme konusunda tamamen serbest bulunuyordu. İmparator bürokrasisi, tımar sahibinin, tımara bağlı çiftçilerden, hakkından fazla ücret almamasına dikkat ederdi. Nihayet bu çiftçiler Padişahın insan koyunlarıydı; basiretli bir çoban ise koyunlarına kötü muamele edilmesine müsaade etmezdi.

Bu rejimin paradoksu şuydu: Yasal olarak Osmanlı İmparatorluğunun birinci sınıf vatandaşı olan özgür Sünnî Müslümanlar, Hıristiyanlıktan dönmüş ve ömür boyu köle olan idarecilerin emri altına giriyordu. Onaltıncı yüzyıl sona ermeden, hür Müslümanlar, kendileri de kapıkulları arasına girebilmek ve görevlerini oğullarına miras olarak bırakabilmek için Padişahı zorladılar. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünün başlangıcıydı. Yine de, bu çöküş sırasında Osmanlı teb'asının çoğunluğu için hayat, torunlarının Osmanlıdan sonraki hayatıyla karşılaştırıldığında, çok daha tahammül edilebilir seviyedeydi. Osmanlı halkları arasında, İmparatorluğun dağılmasından kuşkusuz kazançlı çıkan yegâne halk, Türkler olmuştur.

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşları, Osmanlı kanının pek azını damarlarında taşımaktadırlar. Bunlar, fiziksel olarak, çoğunlukla Cilâli Taş Devrinden bu yana Anadolu'da yaşayan halkların soyundan gelirler. Orijinal Osmanlılar ise küçük bir topluluktur; bunlar yabancıları kitleler halinde ve hızla kendilerine katarak çoğaldılar. Ne var ki, beşerî alışkanlıkları ve zihinsel davranışlar biyolojik döllenmeyle değil, eğitim yoluyla nesillere aktarılır. İlk Osmanlıların bozkırlardan Anadolu'ya taşıdığı ruh da, onlar tarafından, altı asırlık Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca kültürel bakımdan asimile ettikleri farklı halklara aktarıldı. Bu göçebelerin karakteristik değerleri olan tahammül gücü, disiplin ve birlik ruhu, 1919-1922 yıllarında Türk halkının kurtuluşu oldu. Türkler, tarihlerinin pek büyük bunalımlarından birinde, yine bir büyük lider buldular ve onun çağrısına koşular.

Osmanlı İmparatorluk rejimi artık mazide kaldı. Bunun gelecekle ilgisi olabilir mi? Onun temeli bir eğitim sistemiydi. Bu

sistem de, bir zamanlar Ispartalıların uyguladığı ve Eflâtun'un öğütlediği bir prensibe dayanıyordu. Prensip şuydu: Eğer bir çocuğu tümüyle şartlandırmak niyetindeyseniz, onun ailevî arka planıyla bütün bağlarını koparın. Isparta ve Osmanlı eğitim sistemi bu sonuca ulaşmakta başarılı oldu; ama Osmanlı İmparatorluğunun da, minyatür Isparta İmparatorluğunun da düşüş ve çöküşünü önleyemedi. Her iki eğitim sistemi de insanlık dışıydı. Ne yazık ki, bundan, bu eğitim sistemlerinin çağımızla ilgisinin bulunmadığı neticesi çıkmıyor. Modern teknoloji bizi insan tarafından vücuda getirilen insanlık dışı bir çevreye sürüklemektedir. İnsanlık dışı bir çevrede ise, varlığımızı sürdürmek, eğer gayri insanî bir hayat tarzına razı olmazsak, bizim için imkânsız hale gelebilir. İnsan toplulukları anarşiye düştüğünde, pek gaddar bir rejime, çoğu zaman ehven-i şer olarak razı olagelmiştir.

YORUM

John W. Barker

Wisconsin Üniversitesi, Madison

Osmanlı İmparatorluğunun tarihteki yeriyle ilgili ilk yorumun bir Bizans tarihi uzmanından gelmesi bir gariplik olmakla birlikte, bu nokta, her ne kadar önyargı ve tarafgirlik içerse de, en azından Ortaçağ Hıristiyan Bizans İmparatorluğunun, Modern Çağ İslâm Osmanlı İmparatorluğuna nümune teşkil eden mirasını karşı beni duyarlı hale getiriyor.

Bu iki imparatorluk arasındaki devamlılık, pek tabii ki, Profesör Toynbee'nin tebliğindeki önemli temalardan birini teşkil etmektedir. Kendisi, birçok noktada, Ortaçağdan kalan Bizans mirasını Osmanlı'nın devam ettirdiği fikrini savunuyor. Hatta Bizanstan Osmanlıya geçişin bile bir kesinti değil, eski İmparatorluğun ihyâsı olarak görülmesi gerektiğini, Osmanlı'nın Bizans İmparatorluğunu sona erdirmeyip bilâkis onun hayatını daha da uzat-

tığını iddia edecek kadar da işi ileri vardiıyor. Gerçi bu tahrik edici tez bütün Bizans uzmanlarınca yüzeysel anlamıyla kabul edilmesi muhtemel bir tez değildir; fakat mecazî anlamda, belki daha başka şekillerde de, bu tezin sunacağı pek çok şey vardır.

Osmanlı İmparatorluğunun Bizans İmparatorluğunun vârisi olduğu konusu, imparatorlukların hâkimiyet geleneği açısından tartışma götürmez. Konstantinopol'ün 1453'te zaptedilmesinden önce ve sonraki aşamalarda, Osmanlı gücü, Bizans dünyasının bütün topraklarını fethetmeyi başardı ve Türklere böylece hem Yakınoğunun, hem de Tuna nehrinin altında kalan Balkan topraklarının açık hâkimiyetini verdi. İşte bu iki hâkimiyetin birleşimi, daha önce Bizans İmparatorluğunun karakterini çizmiş, problemlerini üretmiş ve zaferlerini şekillendirmişti. Bu açıdan bakıldığında 1453 tarihi, sadece, Türklerin bu karışık bölgenin tabii başkenti olan Konstantinopol'ü alışlarını işaretlemektedir ki, onlar da bu şehri tekrar eski statüsüne ve Bizans'ın refah günlerindeki İmparatorluk ihtişamına kavuşturmuşlardır.

Osmanlılar, pek tabii ki, bu paralel imparatorluğu yürütürken, bu işi kendilerinden önce yapmış bulunan Bizanslılardan pek çok ders alma fırsatına sahiptiler. Türk yönetiminin Bizanslı seleflerini ne ölçüde taklit ettiği yahut kolay bir geçişi sağlamak için Bizans kurumlarını doğrudan sayılabilecek yollardan hangi ölçüde yeni sisteme dahil ettikleri konusu tartışılmaya devam etmektedir. Henüz bu karmaşık noktada kesin cevaplar bulunmasa da, kısa zaman ince Speros Vryonis tarafından ileri sürülen hipotez, bana en mâkul gelenidir. O, bazı form ve uygulamaların Bizans'tan Türk yönetimine bilinçli bir şekilde aktarılmış olmasını o kadar önemli saymamaktadır. Her iki imparatorluk da benzer bölgelere hükmettiğine ve benzer problemlerle karşılaştığına göre, bu durum hemen hemen kaçınılmazdır. Vryonis, bu durumlara her iki yönetimin tepkisinde de pek çok paralel özellikler bulunabileceğini ve bunların birbiriyle doğrudan irtibatlı olmasının gerekmediğini belirtmektedir.

Bizans-Osmanlı devamlılığını savunurken, bence, bu iddianın geçerliliğini zedelemeyecek ve ona ağırlık kazandıracak iki özellik dikkate alınmalıdır.

Birincisi: Eğer Osmanlı İmparatorluğu Bizans geleneğinin bir mirasçısıysa, tek mirasçı değildir. Bizansın, kendi siyasî varlığı sona ererken başka halklara bıraktığı en az üç miras daha vardır. Fethedilmiş nüfusundan hayatta kalan bakiyesini temsil eden Hıristiyan Helenlere (*Romaioi*'nin kendisi), Bizans en açık kültürel ve dinî mirasını bırakmıştır ki, bu onların 19. yüzyılda Osmanlılara karşı bağımsızlıklarına hak kazandıracak olan etnik kimliklerine esas teşkil edecektir. Nisbeten muğlak ama güçlü bir başka ideoloji ve misyon anlayışını da Bizans, eski Rusya'ya bırakmıştır. Bu, "Üçüncü Roma" kavramı ile özetlenebilecek kararsız ve tartışmalı bir mirastır. Latin Batı dünyasına ise, Bizans yüzyıllar boyunca doğrudan veya dolaylı olarak pek çok armağanlar sunduysa da, bunun karşılığında husumet ve telâfisi imkânsız zararlardan başka birşey görmedi. Fakat tükeniş yıllarında Bizans, Batıya en değerli miraslarından birini bıraktı. Bu, Yunan dili ile yaşayan klasik Yunan edebiyatı mirası idi ki, Rönesans Avrupalı hümanistleri tam da bunu almaya hazır ve istekli hale gelirken onlara aktarılmıştı.

Türklerin Bizans'a doğrudan vâris olma iddialarının sadece imparatorlukların hükümrânlık geleneğiyle sınırlı olduğunu kabul edersek, bu iddiada ikinci bir özellik daha aramızda gerekecektir. Çünkü Türkler bir yandan Bizansın imparatorluk rolünü üstlenir ve yeniden canlandırırken, bu rolü, Bizansın temsil ettiği ideolojik ruhun aksiyel aşılacakları görülüyordu. Bizans kendisini Hıristiyanlığın emperyal hükümet ve hükümrânlık sistemi olarak ilân ediyordu; Osmanlı İmparatorluğu ise İslâmın imparatorluk misyonunun timsali olarak görünüyor ve asırlar boyunca Bizansın Hıristiyan Avrupa'nın kalesi olarak İslâm âleminin ideolojik ve coğrafi yayılmacılığına karşı savunduğu ne varsa reddediyordu. Başka bir deyişle, imparatorluğa doğru muzaffer bir şe-

kilde ilerleyişleri sırasında Türkler Bizans mirasının bir şekline vâris olurken, bu arada, daha önceki asırlarda Arapların defalarca feci şekilde başarısız oldukları hizmetlerin tâ kendisini de İslâm uğrunda gerçekleştirmişlerdi: Anadolu'nun fethi, Hıristiyan Rum İmparatorluğunun alınması ve Doğu Avrupa'nın "yumuşak karının" derinliklerine girmek gibi.

Böylece, bir yandan "Hıristiyanlık" bir kavram olarak gittikçe bir anakronizm halini alır ve bir olarak realite olarak anlamsız duruma gelirken, tam bu sırada, Hıristiyanlık karşısındaki İslâm tehdidi tekrar gündeme geliyordu. Birbirine rakip millî ve mahalî devletlere bölünmüş olarak, Avrupa –alışılmış etiketleri kullanacak olursak– Rönesansın başlangıcından Aydınlanma Çağının başlangıcına intikal eden korku ve savunma işbirliği reflekslerini bütünüyle kaybetmemişti ve hükümetler, etkili bir hareket ortaya çıkarmasa da, en azından hassasiyet itibarıyla bir Türk korkusunu paylaşıyorlardı. Fatih Sultan Mehmed'in 1480'deki Otranto seferinden en azından 1571'deki İnebahtı zirvesine (*climax*) kadar Orta Akdeniz, tıpkı 9 ve 10. asırlarda İtalya üzerindeki Arap korsanlarının tehdidini yeniden yaşatırcasına, İslâm gemicilerinin bir arenası haline geldi ve Hıristiyan gemi taşımacılığını tehdit edip durdu. Ve 18. yüzyıl başlarında Habsburg'un durumu tersine çevirmesine ve Osmanlı gücünü püskürtmek için Rusların kendisine katılmasına kadar Türk orduları Doğu Avrupa'yı kargaşa içinde tuttu ve burayı Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki ideolojik ve askerî güç kavgasının son büyük alanı haline getirdi.

Ortaçağ sonrası dünyada İslâm ve Hıristiyanlık arasındaki bu "yeni-ortaçağ" (*neo-medieval*) kavgası, dikkatli bir inceleme altında netliğini kaybetmektedir. Martin Luther Türk tehdidini Hıristiyanlar üzerinde bir ilâhî kamçı olarak görür, İmparator V. Charles [Karlos] da Türkler karşısında Hıristiyanlığın fedaisi kesilirken; Fransa'nın koyu Hıristiyan kralı I. Francis'in Osmanlı Padişahıyla ittifakı, bu ideolojik perde ardındaki gerçek dünyanın seküler pratikliğini ve fırsatçılığını sergiliyordu. Osmanlı gücünde

var olan dinî hissiyat hem Türk İmparatorluğu içindekiler, hem de dışındakiler için gerçeğin tâ kendisiydi; bu, sadece zamanımızın şüpheli sekularizmine uygun düşmediği için gözardı edilemez. Bununla birlikte, imparatorluk misyonunu dinî bir misyona indirgeyen bir basitlik de gerek Bizans, gerekse Osmanlı yönetimini açıklamakta yetersiz kalır. Bizanslılar, tarihlerinin büyük kısmında kendi hükümetlerinin gerçekten yeryüzünde en yüksek Hıristiyan iktidarını temsil ettiğine sıkı sıkıya inanmış olabilirler; hatta İmparatorluğun ilk yüzyılları bu inancı haklı da çıkarabilir. Fakat en azından Orta Çağın ortalarında, Bizans, Hıristiyanlığın ekseriyetini temsil etmemiştir. Aynı şekilde, Osmanlı yayılcılığı, basit bir İslâmî yayılcılıktan öte bir şeydi. Muhtemelen bu, ideolojik bağlılık kadar, siyasî gerçekçilikten de etkilenen oldukça pragmatik ve karmaşık bir politikaydı.

Osmanlı İmparatorluğu, hiçbir zaman bütün İslâm halkları tarafından meşru ve tutarlı bir İslâmî yönetim olarak kabul edilmiş değildir. Türklerin kendisi de dinî duygu ve tutumları kendi lâik amaçları uğrunda kullanmaktan gerçi kalmamıştır. Modern İslâm dünyasında Türkiye'nin bugünkü belirsiz duruşu, Türk tarihinin bütününde karşılaşılacak kendisine has bir dinî karakteri aksettirmektedir.

Özetleyecek olursak, Bizans-Osmanlı devamlılığı, esas olarak imparatorluk bağlamında ve ideolojik rollerdeki muğlak zıtlıkla belirlenmiş bir devamlılık şeklinde anlaşılmalıdır. Gerçekten de, bu zıtlık, İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasındaki eski düşmanlık günlerini geri getirmiştir. Fakat aradan geçen zaman içinde her iki dünya da çok farklılaşmıştı; düşmanlıkların artık dinî sebeplerden ötede açıklamaları da olmalıydı. Bu bakış açısı, pek tabii ki, bütün soruları cevaplandırmak şöyle dursun, yapılacak araştırmalarda üzerinde çalışılması gereken pek çok sıkıntılı soruyu da ortada bırakmaktadır.

Üç nihâi nokta, üzerinde yorum yapmayı hak etmektedir ki, bunların ikisine hemen eğileceğiz. Eski Osmanlı araştırmacıları,

hiç şüphe yok, Profesör Toynbee'nin Osmanlı imparatorluk yönetimini ele alışında Albert Howe Lybyer'in düşüncelerinin kuvvetle yankılanışını bulacaklardır. Lybyer, "köle sistemi" dediği hükûmeti, "idarî kurumlar" ve "İslâmî kurumlar" olarak ikiye ayırıyordu. Kanunî Sultan Süleyman devrindeki Osmanlı yönetimiyle ilgili kitabı 1913'te ilk defa yayınlandığında, Lybyer'in bu yorumları çok şiddetli tenkit ve hücumlara maruz kalmıştı.

Osmanlı toplum ve kurumlarının göçebe geleneklerinden kaynaklandığı şeklindeki geleneksel tabloya Profesör Toynbee'nin sadakatı da kayda değer. Eski Osmanlı teşkilatlanmasının, onların Selçuklu ve Selçuklu-sonrası atalarının ve karmaşık Anadolu muhtevasının son yıllarda daha iyi şekilde anlaşılmasıyla, bu eski ve romantik tablo, bir şekilde geçersiz hale gelmiştir. Bu konuda benden daha yetkili olanlar, yenilenmemiş Lyberizmin ve "göçebe teorisine" bağlılığın getirdiği sonuçlarla ilgili olarak kendi görüşlerini ortaya koyabilirler. Ben, hiç değilse bu faktörlerin varlığına asgarî bir dikkat çekmek istedim; aksi takdirde görevimi yerine getirmemiş olurum.

Üçüncü noktayı, Profesör Toynbee tebliğinin sonunda dile getiriyor. Bunun önemli bir husus olduğunu düşünüyorum ve kendi usulümce ona ilavede bulunmak suretiyle konuşmamı bitireceğim. Bu onun, Osmanlı emperyal tecrübesinin incelenmesinin bilakis bizim kendi zamanlarımızla veya gelecek zamanlarla alakasız olabileceği yolundaki hatırlatmasıdır. O, şuna da işaret ediyor: Habsburg İmparatorluğunun dağılışı ile ilgili olarak sıkça söylenen birşeyi, Osmanlı İmparatorluğunun sonrası için de söylemek mümkündür. Yani, özgür kalan teb'a, her bakımdan olmasa bile en azından bazı standartlar açısından İmparatorluk yönetimi altındaki durumundan daha iyi bir hale gelmemişlerdir. Bazı yorumcuların da belirttiği gibi, nasıl Habsburg İmparatorluğu bazı yönlerden şanssız bir çöküşe uğradıysa, Osmanlı İmparatorluğunun ilgası da her bakımdan hoş bir hadise olarak görülme-yebilir. Şurası kesin ki, bu çöküş süreci, en azından çözdüğü

problemlerin bir o kadarını da yaratmıştır. İstibdat altında tutulan halkların meşru şikâyet ve özlemleri bulunabilir; fakat siyasal bağımsızlık ve ulusal egemenlik tarafından körüklenen bölünme ve çekişmelerin, daha önce kendilerini kontrol altında tutan imparatorluk yönetimine bütünüyle tatmin edici bir alternatif teşkil ettiği söylenemez.

Çalışmalarımız sırasında geçmişin büyük imparatorluklarıyla meşgul olanlarımız, bizim bazı yönlerden çağdışı kaldığımızı bilirler. Gerçi sıradan insanların ideolojileri olan temsili demokrasi ve ulusal devlet düşünceleri, bazı tepkilere rağmen hâlâ toplumumuzun büyük bir kesimi tarafından benimsenmektedir. Bununla beraber, Bizans tarihiyle ilgili çalışmalarım beni şu kanaate getirdi ki, Bizansın imparatorluk geleneği bile bizim çağımızla, özellikle A.B.D. gibi bir ülke ile büsbütün ilgisiz değildir. Amerikan toplumu gibi, Bizans dünyası da, İmparatorluk tarihinin büyük kısmı boyunca, tek ve belirli bir ulusal ve etnik geçmişe dayanmıyordu. O, tek bir milliyet yerine, birçok bölgesel ve etnik unsuru bir araya getiren bir dünyaydı. Mükemmel şekilde olmasa da, böylesine aykırı ve kozmopolit geçmişleri olan bir topluluğu bir arada tutan şey, onların Helen kültür ve lisanı, Roma imparatorluk geleneği ve hepsinin üzerinde Hıristiyanlık dininden oluşan bir halitaya ideolojik bağlılıklarıydı. Bu güçlü bağlılık, her bir Bizans vatandaşına, bir *Rhomaïos* kimliğini aşlamıştı. Belki de Amerikan halkında bütünleşen pek çok zıt etnik, bölgesel ve irkî mirasın bir Amerikan kimliği yaratmasında buna bir paralellik bulunabilir. Hâlâ şeklini bulma aşamasında olsa da, bu kimlik, kendine özgü bir ideolojiye dayanır. Bazıları her ne kadar bu kavramları bugün basmakalıp bulsa da yahut bu deyimlerin ardındaki özelemlerden bir kısmına her ne kadar erişilememiş olsa da demokrasi, “Amerikan hayat tarzı,” hatta “Amerikan rüyası” gibi kavramlarla açıklanabilen bir cins seküler ideolojidir bu. Osmanlı İmparatorluğu vatandaşları için “Türk” ve “Osmanlı” ünvanlarının ifade ettiği anlam ile bu durum arasında bir paralellik kurulup kurulamayacağı konusunu ise Osmanlı tarihçilerine

bırakmak gerekecektir. Fakat Profesör Toynbee, bu ünvanların, bugün taşıdıkları etnik yahut ulusal anlamdan ziyade, siyasal ve ideolojik etiketler olarak kullanılabilmesini hatırlatıyor. Dolayısıyla, bir imparatorluğun çeşitli unsurları bünyesinde eriten bir pota olma kapasitesi, Amerikalılar ile günümüzde farklı unsurlardan oluşan diğer milletlerin ve “milliyetler-ötesi” halkların ilgisini çekebilir. Bu alandaki Bizans, Türk ve Amerikan deneyimleri, bir kimlik ve siyasal yapılanma duygusu yaratarak ulusal gruplaşmaları aşma ve insanları daha kuşatıcı bir ölçekte birbirine bağlama konusuna önemli ölçüde ışık tutmaktadır.

Ulusal devletin belki de geçerliliğini yitirmekte olduğu günümüzde bu önemli bir nokta teşkil etmektedir. Ulusal devlet, ebedî ve değişmez bir yönetim biçimi değildir. Ve Profesör Toynbee'nin başka bir yerde belirttiği gibi, eğer bugün dünyamızın başını ağrıtan pek çok problemi çözmek istiyorsak, ulusal devlet yapısını ya bütünüyle kaldırmak ya da ciddi biçimde değiştirmek zorunda kalabiliriz. Böyle bir muhtemel süreç içinde geçmiş imparatorluk yönetimleri üzerinde yapılacak yoğun çalışma ve yeniden değerlendirmeler boşa gitmeyecektir. Teknolojik baskılar ve diğer güçler nedeniyle istikbalde bizi gittikçe artan oranda insanlık dışı bir hayat tarzı beklemekte. Profesör Toynbee ne kadar ileri görüşlü olursa olsun, Osmanlılarınki de dahil olmak üzere geçmişin imparatorluk sistemlerinde çoğunlukla söz konusu olan otoriter ve zalim nitelikleri bir alternatif olarak tekrar canlandırmaya pek azımızın meraklı olabileceğini düşünüyorum. Fakat geçmişteki imparatorluk yönetiminin problemlerini ve bu problemlere tepkisini doğru bir şekilde anlamış olmak, bize çok şey anlatabilir. İşte bu noktada ben de Profesör Toynbee'ye katılıyorum ve Osmanlı uzmanının –umarım, Bizans uzmanı gibi– çalışmasıyla günümüze büyük bir katkıda bulunacağına inanıyorum.

Çeviren: Ümit Şimşek

Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu

WILLIAM H. McNEILL

Chicago Üniversitesi

Osmanlı İmparatorluğu, Batı Avrupa ve Birleşik Amerika'da önemli oranda kötü tanıtıldı; hatta şimdi bile, İmparatorluğun ölümünün üzerinden elli yıldan fazla bir zaman geçtiği halde, Osmanlı tarihi ile ilgilenen tarihçilerin sayısı, ona yakın önemi haiz bir Avrupa devletinin görebileceği ilgiden çok daha geride kalmıştır. Bunun sebeplerini kolayca anlayabiliyoruz. Osmanlı gücünün yayıldığı asırlarda, korkunç Türk, Hıristiyan Avrupa'nın tamamı tarafından öcü olarak resmedilmişti. İlerleyen Müslüman dalgasını hayal etmek, hemen hemen bütün Hıristiyan zihinlerde şiddetli korkulara ve dinî dehşete yol açıyordu. Müslüman zaferlerini "Hıristiyanlığın apaçık günahlarına karşı Tanrı tarafından tayin edilmiş bir ceza" olarak görmek, Osmanlı zaferlerinin uyandırdığı dehşeti hiçbir şekilde hafifletmiyordu.

Hayli derinlerde yerleşmiş bulunan bu dinî antipatinin kalıntı ve yansımaları günümüze de aksetmekte ve bilim adamlarının Osmanlı gerçeği hakkındaki görüşlerini deforme etmeye devam etmektedir. Tanrıyı uluslararası savaş ve diplomasiden sorumlu tutan bir görüşü bilinçli ve kasıtlı bir biçimde benimsemeyenler arasında bile durum farklı değildir. Dinî antipatilerin en güçlü şe-

kilde varlığını devam ettirdiği yer, Balkan halklarının bizzat kendileri olmuştur; 19. yüzyılda gelişen milliyetçilikleri, onların eski dinî husumetlerine yeni bir ifade zemini hazırlamıştır.

Batı Avrupa'da, ve ondan uyarlanmak suretiyle Amerika Birleşik Devletler'inde ise, eski dinî antipatilerin kılık değiştirmesi biraz daha farklı bir şekil aldı. Zira 19. yüzyılda Batılı bilim adamları, Avrupa tarihinin seyri için, özgürlüğün gelişimi etrafında dönecek bir vizyon hazırlamışlardı. Bu, temelde, eski Hıristiyan tarih yorumlarının sekülerleştirilmiş bir versiyonu idi. Fakat bizi şu anda ilgilendiren taraf şu: Liberal tarih yorumu, eskiden miras kalan ve Türkleri öcü olarak gösteren görüşte hemen hemen hiçbir değişiklik yapmamıştır. Tam tersine, 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetici sınıfının bütün dikkatini üzerine çeken Balkan halklarının siyasal bağımsızlık mücadeleleri, Batılı liberallere, özgürlük ile tiranlık mücadelesinin pek seyrek görülecek netlikteki bir nümunesi olarak görünmüştür. Türklerin özgürlük ruhuna karşı çıkararak Osmanlı İmparatorluğunu koruma çabaları, Batılıların, Hıristiyan düşmanı olarak Türkler hakkında işitegeldikleri kötü şeyleri doğrulamaktan başka işe yaramadı. Sonuçta, Batı Avrupa'da sekülarizmin yükselişi, her ne kadar Hıristiyan toplum içindeki dogmatik ihtilâfları yumuşattıysa da, Türklerle ilgili olarak uzun zamandan beri var olan önyargıları değiştirmekte pek etkili olmadı.

Küçük ama uzman bir grup teşkil eden Avrupalı İslâmiyatçılardan Osmanlı toplumu hakkında daha sempatik bir yaklaşım beklenebilirdi. Fakat yakın zamana kadar, insanın "ilk"lere karşı olan dürtüsü, onların meraklarını neredeyse bütünüyle İslâmın ilk asırlarına yöneltti. Sonunda, Arapça metin ve belgelerde iyice uzmanlaşmış olarak, pek çok İslâmiyatçı, sadece Muhammed'in dinine karşı belirgin bir olumlu tavır takınmakla kalmadı; aynı zamanda, İslâm tarihi konusunda da Arap görüşünü benimsedi. Bu, diğer birçok şeyin yanı sıra, İslâmdaki hilâfet birliğinin sona erişini pek büyük bir felâket olarak görmek anlamına da geliyor-

du. İslâmın ilk beş asrından sonra kurulan her şey –hatta Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş ve devamlı olsa bile– ciddi bir alâkaya değmezdi; çünkü Peygamber'in meşru hilâfeti, en geç 1258'de sona ermiş bulunuyordu. Arapların Türklerle ilgili önyargıları, olayların akışıyla ilgili olarak bu şekilde dinî açıdan yapılan yorumları güçlendirdi; İslâmla ilgilenen Batılı öğrenciler de, genellikle, Arap kaynaklarının hemen hemen ittifak halinde buldukları bu yargıyı benimsediler. Bu ise, Osmanlı varlığının Hıristiyan geleneğinden doğduğu şeklindeki pek makbul olmayan bir görüşün esaslarıyla uyum halinde olduğu için, bu önyargılara karşı Batılı İslâmiyatçılardan açık bir tepki gelmedi.

Bütün bunlar yetmez gibi, Osmanlı İmparatorluğunun zedelenmiş itibarına tekrar kavuşmasına en ziyade muhtaç durumda görünen millet –Türklerin kendisi– İmparatorluğun 1921'deki nihai çöküşüyle ortaya çıkan felâkete, bütün bunlara sırt çevirmek suretiyle tepki verdi. Yeni doğan Cumhuriyet, Mustafa Kemal Atatürk'ün ateşli liderliğinde, dikkatini Orta Asya'nın etnik kökenlerine ve Anadolu'daki ilk Türklerin tarihine yoğunlaştırmak suretiyle, daha saf bir Türk mazisi aramaya koyuldu. Çok dilli ve çok uluslu Osmanlı mazisi, 1920'lerin yeni Türk milliyetçiliği için bir cazibe taşııyordu. Tam tersine, Arap ve Balkan halklarıyla yüzyıllar süren ortak hayat, bu ateşli milliyetçilere göre, saf Türk kültürünü fena şekilde bulanık hale getirmişti. Onların görevi ise, Osmanlı döneminin kalan izlerini mümkün olan en geniş ölçüde yok ederek, yitirilmiş ulusal bütünlüğü tekrar ortaya çıkarmaktı.

Pek tabii ki, bu, İslâmın reddini ve yakın geçmişle bütün bağların koparılmasına yönelik diğer Cumhuriyetçi çabaları içeren aşırı bir durumdu. Gerçekten de, Balkanlar ve Arap ülkeleriyle bağların koparılmasıyla oluşan yaraların zaman içinde iyileşmesinden sonra, tıpkı modern Yunanlıların çok dilli Bizans İmparatorluğunu kendilerine ait görmeleri gibi Türkler de Osmanlıyı ulusal miraslarının bir parçası olarak görmezlerse, bu garip bir şey olur.

Fakat Bizans veya Osmanlı gibi karmaşık sosyal yapıları milli-yetçi bir bakış açısından ele almanın açık ve ciddi sakıncaları vardır. Türk, Yunan, Bulgar, Sırp, Arnavut, Kürt ve Arap tarihlerini birbirinden ayırarak bir dizi sürekli ulusal tarih ortaya çıkarmaya çalışmak, her ne kadar bu konudaki ciddi çabalarla Osmanlı (veya Bizans) tarihi hakkındaki mevcut bilgilere bir hayli katkıda bulunma imkânı olsa da, kaçınılmaz bir şekilde, geçmişle ilgili gerçekleri çarpıtacaktır.

İşte, ilgili uluslardan herhangi birine mensubiyeti bulunmayan kimselerin Osmanlı ile ilgili çalışmalara yapabileceği katkı, bence burada yatmaktadır. Gerçi, belli bir çevrede doğan bilim adamlarının çocukluğundan itibaren miras olarak edindikleri dil ve yerel kültür seviyesine ulaşmak bir yabancı için pek güçtür. Fakat olaylara dışarıdan bakan kimsenin bağımsızlıktan gelen avantajları da vardır; o, yerel kültürün yapısında var olan birtakım duyarsızlık ve düşmanlıkları daha çocukluk çağında bir kültür olarak benimsemiş değildir. İçeridekilerle dışarıdakiler arasındaki diyalog ve etkileşim sayesinde yerel deneyim ve dil inceliklerini yabancının şüpheciligi ve bakış açısıyla birleştirmek, etkili ve mantıkça sağlam bir bilimsel geleneği teminat altına almanın en iyi yoludur. Sanıyorum, Profesör Karpat da bu konferansı böyle bir düşünceyle düzenlemiş bulunuyor; en azından, onunla yaptığımız sohbetlerde, geniş plandaki görüşlerin ayrıntılardaki uzman görüşleriyle karşı karşıya geleceğini umduğundan söz etmişti. Ben ise, uzmanlıktaki eksikliğim sebebiyle, zorunlu olarak, görüşlerimi geniş plandaki mülâhazalara ayıracağım.

O halde, Osmanlı şartları içinde değil de, küresel şartlar altında düşünecek olursak, Osmanlı İmparatorluğu nasıl algılanmalıdır?

1402'den önce, Anadolu'daki Müslüman-Hıristiyan sınırı boyunca ortaya çıkan gazi beylikleri arasında en başarılı olanı, Osmanlı İmparatorluğu'du. Bunlardan sadece Osman'ın torunları Avrupa'ya girmeyi başarmış ve fetih alanlarını muazzam bir şe-

kilde genişletmişlerdi. Sonunda, Osmanlı Padişahları Anadolu'nun gâzi yöneticileri arasındaki bütün rakip ve komşularını geride bırakarak fethettikleri farklı yapılarıdaki geniş arazilerin karmaşık problemleriyle uğraşmaya koyuldular. Bayezid'in Timurlenk tarafından esir edilmesini (Ankara Savaşı, 1402) takip eden karışıklıkları bastırmaktaki başarılarının sonucu olarak da, Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, yeni cins bir Müslüman imparatorluk yapısını ortaya çıkaran ilk kişiler oldular. Bu ise, İran'da Safevî ve Hindistan'da Moğol yönetimi altında daha sonra ortaya çıkan diğer iki büyük Müslüman imparatorlukla ilgi çekici benzerlikler arz ediyordu.

1520'lere gelinceye kadar, bu üç büyük imparatorluk, neredeyse bütün İslâm topraklarını paylaşmıştı. Bunların üçü de Türkçe konuşan muharip sınıfların hakimiyeti altındaydı. Teb'aları ise kültür ve dil yönünden farklı yapıda idiler. Osmanlı ve Moğol İmparatorluklarının teb'aları arasında, ayrıca, din farklılığı da vardı. Yönetenler ve yönetilenler, sadece dar bir alanda ortak değerlere ve görünüme sahipti. Uzun vadede bu durum büyük bir zaaf ortaya çıkardı. Fakat Türk asker ve bürokratları ile Balkan ve Arap halkları arasındaki ortaklığın sınırlı alanının, 16. yüzyılda Osmanlılara, sınırlara büyük kuvvetler yığıma imkânı verdiğini düşünmek de mantıklı görünüyor. Çünkü fethedilenle fethedilen arasındaki temas noktalarının zayıflığı nedeniyle, Osmanlı Türkleri, arkada bıraktıkları zayıf garnizonlarda ayaklanma korkusu yaşamıyorlardı. Bilmiyorum, ama aynı şey Moğol devleti için de sözkonusu olabilir. Safevîlerin ise Şîî doktrinini bütün ülkede hakim kılma çabaları, yönetenle yönetilen arasında, Osmanlı ve Moğol topraklarına kıyasla çok daha geniş bir temas alanı ortaya çıkardı. Bu da başlangıçta daha büyük sürtüşmelere yol açıyorsa da, uzun vadede yöneten ve yönetilen arasında daha büyük bir dayanışmayı netice verdi.

Bu üç Müslüman devlet arasındaki ilişkileri anlama konusunda iki nokta daha dikkatimi çekiyor. Birincisi, her üç imparator-

luğun da Türk yönetici sınıflarının bozkır göçebeliğinden gelen hayat tarzı ve sosyal disiplinden şu veya bu ölçüde kurtulmuş olmalarıdır. Şunda da şüphe yok ki, onların temel askerî özellikleri ve becerileri, doğrudan doğruya onların bozkır geçmişinden geliyordu; Safevî İmparatorluğunda da kabile döneminden kalma emir-komuta yapıları devam ediyordu.

(Öyle sanıyorum ki, Safevî kabileleri, daha doğrudan bir şekilde, evvelce bozkırlarda geleneksel bir hayat sürmüş ve geleneksel disiplinler altında yaşamış eski göçebe topluluklarına dayanıyordu.)

Bununla beraber, Safevî devletinde bile, Osmanlı ve Moğol İmparatorluklarına oranla bozkır geçmişi yüzeye daha yakın çıkarsa bile, dikkate alınmayan eski kabile bağlarının ciddi şekilde yıpranmış olması muhtemeldir. Bu şekilde, Safevî hareketinin ayırd edici özelliği olan hararetli bir dinî propagandistliğe zemin açılmıştır. Gerek Osmanlı, gerekse Moğol imparatorluklarında olduğu gibi geleneksel Türk bozkır davranış biçimlerindeki kırılmanın daha da ileri gittiği durumlarda ise, dinî doktrin ateşi, muharip sınıfı bununla kıyaslanabilir ölçekte insicamlı bir bütünde eritecek seviyeye ulaşmadı. Fakat burada da merkezî iktidarı yasallaştıran ve sürdüren, yine dinî bir misyondur. Osmanlı Padişahının dinî rolü Şah İsmail'in sahneye çıkışıyla bir meydan okuyuş karşısında kaldığı zaman bunun bütün Osmanlı komuta zinciri üzerinde meydana getirdiği şok, sanırım, ekseriyetle Osmanlı'nın Hıristiyanlıkla çatışması üzerinde yoğunlaşan bilim adamlarının sandığından çok daha büyük oldu.

Böyle bir iddiayı ortaya atmak için gerekli olan pek az veri ve belgeye sahip olduğumun farkında olmakla birlikte, *Batının Yükselişi (The Rise of the West)* adlı kitabımda savduğum görüş de buydu. Her ne olursa olsun, lisan yönünden yeterli uzmanlar ortaya çıkıp da belgeleri, "dinî açıdan Safevî meydan okuyuşunun Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman için ne kadar önem taşıdığı ve büyük Padişahların Safevî doktrininden gelen

ve kendi konumları ve otoriteleri için herhangi bir ölçekte tehdit olarak algıladıkları şeye nasıl karşı koydukları” soruları ışığında ciddi bir şekilde araştırmaya kadar bu düşünceyi, potansiyel olarak makul karşılanabilir, ilgi çekici bir hipotez olarak gördüğümü söyleyebilirim. Şunu da itiraf edeyim ki, konuyu kendisiyle defalarca tartıştığım değerli meslektaşım, büyük İslâmiyatçı Marshall Hodgson’un şüphecilğine karşı savunmak zorunda kaldığım için, bu fikir bana aynı zamanda sevimli de geliyor.

Ne var ki, temel tezin, belgelendirilmiş delillere değil, peşin bir mantık yürütmeye dayanıyor. Şöyle ki: Kanuni Sultan Süleyman’ın, İmparatorluğun dinî kurumlarını düzenlerken radikal bir biçimde Sünnî geleneğinden ayrılarak şüphe uyandıracak ölçüde Bizans’ın kilise teşkilatlanma modeline benzer bir çizgiyi izlemiş olması başka nasıl açıklanabilir? Bir yönetici olarak meşruiyetine Safevîlerin kafa tutmuş olması onu derinden rahatsız etmemişse, bütün İslâmî geleneklerden böylesine radikal bir ayrılışı başka ne izah edecektir?

Bu arada, İslâmdaki Şii-Sünnî mücadelesi ile Hıristiyanlıktaki Protestan-Katolik ihtilâfları arasında görünürdeki benzerliklerin, benim simetri duyguma hitap ettiğini de itiraf etmeliyim. Hiç şüphesiz, bu tür paralellikler, özellikle şüpheli bir gözle incelenmelidir. Ancak bana öyle görünüyor ki, peşin mütalâalar İslâmın ve Hıristiyanlığın içindeki gelişmeler arasındaki paralelliği ilk bakışta görüldüğünden daha az geçerli kılacak şekilde öne sürülebilir. Bu arada bütün bir medenî dünya çapında iletişimin yoğunlaşarak farklı dinî ve diğer kültür modellerini, beşerî ilişkilerin daha yoğun yaşandığı merkezlerdeki insanların dikkatlerine gittikçe artan bir şekilde sunması gibi faktörleri dikkate alıyorum. Latitudinaryanizm (geniş mezheplilik), şüphencilik ve Avrupa tarihinde Rönesans davranışları olarak adlandırmaya alışık olduğumuz şeyler, bu şartlar altında doğal olarak gelişti. Bunlar, Fatih Sultan Mehmed’in sarayında da az bulunur şeyler değildi.

Bu gevşek dinî tavırlara karşı, kültürel kuvvet alanlarının kıyılarında (Almanya'da Hıristiyanlık, Azerbaycan'da İslâm için) meydana gelen ayaklanmalar bana tesadüf gibi gelmiyor. Her iki bölge de, Roma ve İstanbul üzerinde merkezleşen ticaret ve entellektüel alışverişler açısından marjinal idi. Hem Luther, hem de Şah İsmail, atalarına bağlı (*atavistic*), püriten içgüdülere hitap ediyordu; bundan da ötede, her ikisi de kurtarıcı bir güce sahip, tek ve otorite sahibi bir gerçek peşindeydi. Geleneksel ve sorgulanmamış tarzları dış dünya ile yeni temaslardan rahatsız olan halklar, bence, kesinliğe, saflığa ve basitliğe tekrar dönebilmek için böyle ıztırap verici çabaları her zaman desteklemeye adaydır. Bu durumda, Safevî ve Protestan hareketi arasındaki benzerlikler tesadüfî olamaz. Bunlara karşı Roma'da ve İstanbul'da gelişen tepkiler de mukayeseli bir incelemeyi gerektirir; böylece her ikisi de diğersinin ışığında daha iyi anlaşılabilir.

Bu mülâhazalar, muhtemelen, tehlikeli bir biçimde ayrıntıya yaklaşıyor ve eksikliğini çektiğim bilgilerin test edilmesi gerektiğini neredeyse bağırarak ilân ediyor. Bu durumda benim de dünya çapında karşılaştırmalar yapmak üzere daha yüksek ve muhtemelen boş bir seviyeye geri çekilmem gerekiyor. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu da, diğers iki kardeş İslâm devleti olan Safevî ve Moğol İmparatorlukları gibi, birbirine yakın zamanlarda ve önemli ölçüde barutlu silâhların yaygınlaşması neticesinde ortaya çıkan ilk modern imparatorlukların oluşturduğu daha geniş bir sınıfın altında yer almaktadır. Bunlar, sözünü edegeldiğimiz üç Müslüman imparatorluğa ilâve olarak, Çin'deki Mançur İmparatorluğu, Japonya'daki Tokugawa Şogunluğu, Rusya'daki Moskova İmparatorluğu, Amerika'daki İspanyol İmparatorluğu ve güney denizlerindeki Portekiz İmparatorluğudur.

Bu isimler, etkileyici bir liste oluşturuyor. Avrupa'nın kuzey-batı ucundaki bir küçük bölüm dışında kalan bütün uygar dünya, topun yayılmasına ve bunu müteakiben etkili küçük silâhların geliştirilmesine, daha önce alışılmadık ölçekte büyük devlet-

ler halinde birleşmek suretiyle tepki verdi. Sebepleri de uzakta aramak gerekmiyor. Top çok pahalıydı; nispeten varlıklı yöneticiler bunu karşılayabiliyordu. Fakat topun elde edilmesi de şu mânâyâ geliyordu: Varlıklı ve güçlü bir yönetici, topu savaş mahalline nakledip de ateşe hazır hale geldiğinde, en sağlam bir kaleyi bile birkaç saat içinde yıkabiliyordu. Topun nakli ve hazır hale getirilmesi, muhasara edilen kalenin top parkurundan uzaklığına ve hangi deniz yahut kara vasıtasıyla nakledilmesine imkân bulunduğuna bağlı olarak haftalar veya aylar alabiliyordu. Ancak böyle karşılaşmalarda birkaç ay bile uzun sayılmazdı; çünkü taş duvarlar karşısında topun ezici bir gücü vardı. Yerel savunmayı yarma konusunda kesin bir gücün ortaya çıkması, her cinsten mahallî hükümetler ile yeni silâhlar üzerinde kontrolü elde eden bir avuç güçlü yönetici arasında çağlardan beri süregelen iktidar ilişkilerini bir anda tersine çevirdi.

Yeni ortaya çıkan imparatorluk yapılarından her biri kendilerine has özellikler taşıyordu. Bunlar eski hantal kuşatma silâhlarından, çeşitli teknik mükemmellikler ve üstünlükler sergileyen, daha rahat nakledilebilir meydan silâhlarına geçmişlerdi. Bir süre için Osmanlı İmparatorluğu her iki alanda da öncülüğü elinde tuttu. Çin, Moskova ve İspanya imparatorlukları da meydanlarda ateşli silâhların kullanımına geçmekte atak davrandılar. Japonlar ve Moğollar gibi daha az korkutucu düşmanlarla karşı karşıya bulunan imparatorluklar ise bu konuda geri kalmayı göze alabilirlerdi; nitekim öyle yaptılar. Bu iki vak'ada, fevkalâde gelişmiş şövalyelik yasalarının cazibesi de büyük rol oynuyordu. Safevî İmparatorluğunun bu tayf içinde nereye düştüğü konusunda tahminde bulunmama imkân verecek askerî tarih bilgisinden mahrum bulunuyorum. Gerçi onun da ateşli silâhların bütün gelişme aşamalarında geri kaldığı şeklinde bir izlenimim var; ama bunun nedeni hakkında tahminde bulunmaya teşebbüs etmeyeceğim.

Barut devriminden, dünyayı sarsan iki sonuç doğdu. Birincisi, hepimizin iyi bildiği gibi, şaşılacak kadar kısa bir zamanda, dün-

ya okyanusları Avrupa gemilerine açıldı. Amerika keşfedildi; ona boyun eğdirme işini de İspanyollar üstlendi. Bütün dünyanın sahilleri, insanlığın kaydadeğer hiçbir bölümünün uzun zaman muaf kalamayacağı, en karmaşık cinsten ve hayatî önem taşıyan kültürel etkileşimlere sahne olmaya başladı.

Bunun Osmanlı İmparatorluğuna bir yararı olmadı. Portekizliler, Afrika'yı dolaşmak suretiyle Osmanlı topraklarını by-pass ederek baharat ticareti için yeni bir yol açtılar. Fakat bunun kendi başına fazla önemi yoktu. Nitekim eski baharat rotaları, alışılmış trafiğin büyük kısmını taşımaya yine bir süre devam etti. En azından 16. yüzyılda, Süveyş veya İran Körfezinden geçen rotalar, Afrika çevresini dolaşan uzun ve tehlikeli yolculuktan daha ucuza geliyordu. Hatta, Afrika çevresinden dolaşan bu yolun uzunluğu yüzünden araçlar, bu yol üzerinden fazla bir komisyon almaya çekiniyorlardı.

Barut devriminin ortaya çıkardığı dünya çapındaki ikinci değişiklik, Osmanlı İmparatorluğu için daha büyük önem taşıyordu. Bununla, Avrasya bozkırlarından gelen göçebelerin, uygur komşuların silâhli birlikleri tarafından uysallaştırılmasını kastediyorum. Eğitilmiş profesyonel askerlerin ellerindeki silâhlar, bozkır atlılarının en şiddetli hücumlarını püskürtebiliyordu. Ateşli silâhlarla donatılmış orduların merkezî yönetimi, uzaklarda garnizon noktaları kurulmasına ve göçebe saldırılarının daha başlamadan kontrol altına alınmasına imkân veriyordu. Bu imkân kavranır kavranmaz, kırsal kesimlere doğru hızlı bir yayılma mümkün hale geldi; böylece kırsal bölgeler birbiri ardınca uzaktaki bir imparatorluk merkezine bağlanabiliyordu. Batıda Macaristan'dan doğuda Mançurya'ya kadar Avrasya bozkırlarındaki geleneksel kabile hayatı, böylesine baskılar altında gittikçe zayıflayarak çöktü. Uygarlığın ilerleyişi büyük ölçüde 1650'de rayına girmişti; bir asır sonra ise ana hatlarıyla tamamlanmış oldu.

Avrupa'nın Bozkır Cephesi (Europe's Step Frontier) adlı küçük kitabımda, Avrasya bozkırlarının batı kesimine bitişik bu üç impa-

ratorluktan üçünün de bu ilerlemede rol aldığını savunmuştum: Habsburglar Macaristan'ı ilhak etmiş, Osmanlılar Romanya'yı idareleri altına almış, Ruslar ise Ukrayna ile beraber, daha da doğudaki geniş bir arazi şeridini topraklarına katmıştı. Bu şekildeki bir bozkır dağılımı, Avrupah rakiplerine karşı Rusları açık bir şekilde avantajlı kılıyordu. (Bu arada, Uzakdoğu ve Orta Asya'da bozkırları kazanan ise Çinliler olmuştu. Bunlar da Rusları hemen tamamıyla kuzeyin ormanlık bölgelerine sıkıştırdılar.) Batıda barut devriminin başlıca galibi olarak beliren ise Ruslardı. Osmanlı ve Safevî İmparatorlukları ile Orta Asya'daki daha küçük İslâm devletleri, çok gerilerde kalmıştı.

1475'te Fatih Sultan Mehmed Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirdiğinde, bu sonuç kestirilebilir olmaktan uzaktı. İslâm, uzun zamandan beri bozkırların batı ve orta kesimlerinde hakim inanç olarak yerleşmişti ve bu bölgelerde Türkçe konuşan halklar hüküm sürüyordu. Buna rağmen, Osmanlı ve Safevî kuvvetleri bu avantajlardan yararlanamadılar ve Rusların hakimiyeti ele geçirmelerine meydan verdiler. Bu İslâm imparatorluklarının modern çağın başlangıcındaki jeopolitik başarısızlıkları, hiç şüphesiz, burada yatmaktadır. Astrahan ve Kazan, Buhara ve Semerkand hanlıkları bir yana dursun, İstanbul ile Kırım Tatarları arasındaki ilişkilerin dikkatli bir şekilde incelenmesi bile, dünya dengelerindeki bu değişim esnasında Türklerin kütleli gerileyişinin sebeplerinden bir kısmını açığa çıkarabilir.

Ateşli silâhlara erişim ve profesyonel silâhlı gücün merkezi bürokratik yönetimi, açıkça bozkırlar üzerinde hakimiyet kurma yarışındaki kilit faktörleri teşkil ediyordu. Belki de Türklerin başlıca dezavantajı, okçuluk becerilerinde çok derinleşmiş olmaları ve hayat tarzlarının kabile bağımsızlığına çok yakından bağlı olmasıydı. Öyle ki, yeni savaş ve siyaset prensipleri, Türk toplumunun her kademesinde işi akim bırakan bir direnişle karşılaşıyordu. Yahut asıl zaaf, daha ziyade, yeni silâhların malzeme kaynakları arasında ticaret ve zenaatin mühimsenmeyişinde yatıyor-

du. Eğer durum böyleyse, bu davranışların kökeni (öyle sanıyorum) bozkır hayatından miras kalan değerlere kadar uzanabilir. Çünkü bozkır hayatında Türk savaşçıları, atlıları ve okçularının geleneksel bir heybeti vardı; bu da yeni ateşli silâhların gerektirdiği hassas bir ticaret ve zenaat zeminine dayanmıyordu.

Bu konuyu bitirmeden önce şuna da işaret etmem gerekir ki, teknolojik olarak baruta geçiş ile orduların bürokratik kontrolü atbaşı giden iki hadisedir. Kargıcılar, okçular, kılıç sallayanlar merkezî cephane ve malzeme depolarından nispeten bağımsız olabilirler. Top ve tüfek kullananların ise sürekli olarak gülle ve mermi takviyesi yapılmadığı takdirde, silâhları işe yaramaz hale gelecektir. Gerek gülle, gerekse mermi yapımı pek çok arazide bulunması pek güç olan malzemeyi gerektirdiği ve askerlerin kendisi tarafından da üretilmediği için bu silâhlarla donatılmış askerlerin cephane akışını kontrol edenlere çok daha yakından bağımlı olacağı tabiidir. İşte burada, merkezî iktidarı temsil edenler için merkezden yüzlerce yahut binlerce kilometre uzakta konuşlandırılmış askerler üzerinde bile etkili bir günlük denetim uygulamak için muhteşem bir fırsat doğmaktadır. Yerel ayaklanmalar yahut itaatsizlikler, ancak eldeki barut ve gülle bitinceye kadar sürebilir; eldeki cephanenin ise yerel komutanlara veya belirli garnizonlara başarılı bir ayaklanma fırsatı vermeyecek ölçüde tutulması ise zor değildir. Bunun sonucu ise bugün anladığımız şekilde –ama o zamanın standartlarına göre uzak bürokratik komutlara olağanüstü ölçüde itaatkâr– ordulardır.

Tekrar belirteyim, Osmanlı tarihinin gerçekleri hakkında hakikaten çok az şey biliyorum; fakat yeniçerilerin daha sonraki yozlaşmış dönemleri hakkında okuduklarımdan çıkardığım sonuç şu ki, Osmanlı yönetimi, gittikçe korkutucu bir hal alan profesyonel askerî sınıfı kontrol altına alacak bu mekanizmayı kendi lehine çevirememiştir. Yeniçerilerin kendi silâhlarını İstanbul çarşılarından satın alarak silâhlandıkları ve (muhtemelen diğer askerî malzemenin yanı sıra barut ve güllenin de çoğunu imal eden) başkent

esnafı ile içli dışlı oldukları doğru ise Avrupa ve Çin ordularını etkili bir şekilde emri altında tutan bürokratik kontrolün Osmanlı'da pek zayıf düşeceği tabiidir. Durum böyle olunca da, İstanbul'u ciddi biçimde sarsan yeniçeri ayaklanmalarının müteaddit başarılarının arkasında, son Padişahların kişisel beceriksizliklerinden başka sebepler de bulunmalıdır. Nitekim aynı şey Rusya'da denendiğinde, Büyük Petro bu ayaklanmaları bastırabiliyordu.

Eğer barut devrimine karşı gösterilen tepkinin evrenselliğine dikkat çekmekte haklı isem, Kuzeybatı Avrupa'nın bu standarda niçin uymadığını da sormak gerekecektir. Gerçekten V. Charles'ın imparatorluğu Kuzeybatı Avrupa'nın birleşmesi için uygun bir zemin teşkil ediyordu; nitekim benzer imparatorluklar aynı anda dünyanın değişik yerlerinde bu şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bununla beraber, Kuzeybatı Avrupa birliği bir yana dursun, yönetimin görevlerine yönelttiği bütün dikkatine rağmen, Charles elindeki atadan kalma toprakları bile hiçbir zaman bir idarî birlik altında sağlama alamadı. Bir asır sonra bir başka Habsburglu olan II. Ferdinand Almanya'ları Katolik reformu adı altında birleştirmek için gerçekten ciddi bir çaba harcadığında -üç çağdaş Müslüman imparatorluğun çeşitli asker gruplarını itaate getirmek için dinî hissiyattan güç alışına benzer bir çaba- o da bu konuda başarısız kalacak, ama bu sonuç ancak otuz yıl süren bir savaş felâketinden sonra anlaşılacaktı.

Avrupa'da yanlış giden ne oldu da, uygar dünyanın geri kalan kısmında ortaya çıkan cinsten bir barut imparatorluğunun burada gelişmesi engellendi? Kendi soruma cevap verebileceğimden emin değilim; bu konudaki düşüncelerimi ele alarak araştırmak da bizi konumuzdan çok fazla uzaklaştıracaktır. Fakat soruyu benim yaptığım gibi ortaya koymak, başka yerlerdeki normal veya alışılmış tepkilere nispetle dünyanın bir yerini benzersiz veya olağandışı yapan şeyin ne olduğunu görmek ümidiyle kültür ve dil sınırlarının karşısından bakmak suretiyle elde edilebilecek faydalara bir nümune teşkil eder sanıyorum.

Son bir mülâhaza ile bitiriyorum. Bana öyle görünüyor ki, modern çağların başlangıcındaki barut imparatorlukları ailesinin bir nevi doğal hayat devresi vardı. Bununla şunu kastediyorum: Barut teknolojisi henüz yeni iken ve yükselen imparatorluk otoritesinin kendini yasallaştırmak için uygun gördüğü ideoloji de henüz taze iken, geniş araziler kolayca fethedilebiliyordu. Sonunda, coğrafi engeller, sosyal ve psikolojik sınırlamalar yahut malzeme sıkıntısı, bu yayılmayı durdurdu. Bazan Doğu Avrupa'da olduğu gibi, ilerleyen imparatorlukların cephelerinin birbirine yakınlaşması, yeni toprakların ilhakını engelliyordu. Bazan Amerika'daki İspanyollar örneğinde olduğu gibi, yayılmayı sınırlayan şey, insan gücü eksikliği ve misyoner ruhunun zaafa uğramasıydı. Bazan da, Portekizliler ve (belki) Mançuryalılarda olduğu gibi, asıl kritik unsur, malzemenin imparatorluk sınırlarına nakledilmesinde karşılaşılan güçlüklerdi.

Ülkede istikrarın sağlanması, bürokratik kontrol üzerine fazladan bir yük bindiriyordu; çünkü uzaklardaki garnizonlarda yıllarca görev yapan asker ve yöneticiler, yöre halkı ile her cinsten bağlar geliştiriyor ve bu bağlar da merkezî otoritenin menfaatleriyle çatışabiliyor, hattâ yerel kuvvetleri, merkezden gelen emirlere uymamaya teşvik edebiliyordu. Eskisine nisbeten daha da genişlemiş imparatorluk topraklarında asayişin sağlanması da, beraberinde bir başka problemi getiriyordu: Bu durum, 17. yüzyılda bütün uygar Avrasya topraklarında birden ortaya çıkan bir nüfus patlamasına yol açmıştı. (Geniş bir kürtaj kampanyasıyla nüfusunu hemen hemen dengede tutan Japonya bir istisna teşkil ediyordu.) 18. yüzyılın sonlarına doğru, Asya'nın pek çok bölgesinde ve Balkanlarda da köylülerin elindeki arazilerin ekonomik olmayan bir biçimde bölünmesi, barut imparatorluğunun teb'ası olan halkların önemli bir bölümü arasında kritik problemler doğurmaya başladı. Bu çiftçilerin dilleri ve kültürleri yöneticilerinkinden farklı olduğu için, ayaklanmalarında sistematik hükümet karşıtı, yani milliyetçi ideolojileri benimseyebileceği, aşikârdı. Yunanlıların 1770'lerde Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklanması, barut devriminin

uygar dünya çapında normal hale getirdiği dil, din ve kültür bakımından farklı devletlerde böyle hareketlerin ne kadar kolayca tahrik edilebildiğini göstermektedir. Çin'deki köylü isyanları (1774'ten itibaren), Rusya'da Pugaçev ayaklanması (1773) ve Peru'daki yaygın İnka isyanı (1780), göz göre göre tahrik edilen ve sonraki 150 yıl boyunca Osmanlı toplumunu alt üst edecek olan Balkan karışıklığı ile yakın zamanlara denk gelmektedir.

Bu ayaklanmaları tahrik eden şartların her yerde aynı olduğunu söylemek istemiyorum. Mesela Pugaçev'in ayaklanması, Rus topraklarının kalabalıklaşmasından kuvvet alan bir isyan değildi. Yine de, silâhlı kuvvetlerin bürokratik açıdan kontrolünde yaşanan yoğun sıkıntıların, gittikçe artan köylü hoşnutsuzluğunun (bazı yerlerde arazi üzerindeki nüfus baskısına bağlı olarak) ve bütün barut imparatorluklarında hazır vaziyette bulunan milliyetçi, emperyalizm karşıtı ideolojilerin, bu imparatorlukların çoğunu 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tehlikeli bir duruma soktuğunu söyleyebilirim. Şurası da bir gerçek ki, kurulu düzenin hükümetleri sömürülmeye elverişli sınıfların zaman içinde çoğalmasına meydan vermiş, bu arada vergilendirmedeki bariz eşitsizlikleri düzeltmekten de âciz kalmışlardı. Sonuç olarak, üst sınıfların ağırlığı kronik bir biçimde artmış ve imtiyazlı sınıfları imtiyazsızlardan ayıran hat gittikçe derinleşmiştir.

Tabii ki şartlar büyük ölçüde değişiyordu. Mesela, Portekiz İmparatorluğunun Hint Okyanusundaki yerini, 17. asrın başlarından itibaren büyük ölçüde Hollanda ve İngiliz gemileri aldı. Her ne kadar Lizbon merkezli denetimde yaşanan sıkıntılar onu ciddi şekilde zayıflattıysa da, Portekiz İmparatorluğunun çöküşünde köylü ayaklanmalarının bir rolü yoktu. Diğer uçta ise Japonya'daki Tokugava yönetimi en azından dışarıya karşı 18. yüzyıl boyunca güvenlikte kaldı; çöktüğü zaman da bunun sebebi köylü baskısı yahut bürokratik çözülme değildi. Osmanlı İmparatorluğunu karşılaştırdığım diğer imparatorluk yapılarını anlatırken, bunların her biri için bu ölçüde kesin olmasa da yine de

esaslı değerlendirmelerin yapılması gerekir; çünkü bu farklı politikalar birbirinin tıpatıp aynısı bir yol izlememiştir.

Ne olursa olsun dahili güçlükler besbelli öylesine çoğalmıştı ki, bu iktidar sistemlerinin hepsi de kendilerini, sanayi devriminin sonucu olarak yeniden kabaran Avrupa istilasını ve bunun akabinde Avrupa'nın kuzeybatı bölgesinde mesela 1750'den sonra gerçekleşen fikrî, teknolojik ve kurumsal ilerlemeleri savuşturamayacak kadar kötü bir durumda buldular. Eğer sadece Osmanlı İmparatorluğunun değil, aynı zamanda büyük Asya imparatorluklarının da nasıl aynı anda kendilerini böylesine zayıf bir durumda ve çöküş halinde buldukları dikkate alınacak olursa, 19. yüzyıl Avrupalılarının –özellikle İngiliz ve Fransızların– yerel direnişi kayda değer bir hızla bastırmış olmaları daha anlaşılır hale gelecektir.

Mülâhazalarımın şöyle bir netice de çıkıyor: Benim “barut imparatorlukları” adını verdiğim devletlerin kendi içlerinde, onları 19. yüzyılın ortalarına doğru Batı Avrupa'nın nüfuzuna açık hale getiren iç gelişmelerin bir tipolojisi bulunabilir. Kuzeybatı Avrupa'nın gücüne güç katması başdöndürücü olmakla birlikte, Osmanlı, Mançu, Moğol ve Japon imparatorluklarında Batı baskılarına karşı etkili direnişin 1850-60 yılları arasında, sadece on yıl içinde çöküvermiş olması, sadece Avrupa açısından değil, Asya açısından da bir açıklama gerektiriyor. Veya ben bunu öne sürmek üzereyim.

Bu ihtimalleri araştırmak için, barut imparatorluklarından her birinin Batı ile karşılaşmada geçirdiği aşamaları mukayeseli bir biçimde araştırmak gerekiyor. Osmanlı deneyimi, bence, Hind, Çin ve Amerikan İspanyolları ile gerçek paralellikler taşımaktadır. Bu devletlerde yönetenle yönetilen arasındaki sosyal ve psikolojik boşluğun derinleşmesi, onları Batı saldırganlığı karşısında ciddi şekilde zayıf düşürmüştü. Makine mamülü eşyanın, özellikle tekstil ve metal ürünlerinin rekabeti karşısında geleneksel zanaat hayatının kesintiye uğramış olması, bu üç imparatorluğun bir başka ortak özelliği idi. Aynı şekilde, daha önce belirt-

tiğim gibi, toprak üzerindeki yerel nüfus baskısının patlama noktasına getirdiği köylü hoşnutsuzluğu da bir diğer ortak noktayı teşkil ediyordu.

Diğer yandan, Japonya ile Rusya, Batı Avrupa'nın başarılarına uyum sağlama konusunda değişik bir yol izledi. Sonuç olarak, Rusların ve Osmanlıların Batıyla karşılaşmaları, kayda değer sonuçlar çıkaracak bir araştırma alanı olarak gözükmemektedir. Çünkü Ruslar yalnızca Ukrayna ve Kırım'da Türklerin önüne geçmekle kalmadı, aynı zamanda, Büyük Petro zamanında yukarıdan bir modernleşme devrimi gerçekleştirdi. Halbuki ondan yarım asır önce IV. Murat tarafından başlatılan ve Osmanlı askerî kaynaklarını Batı Avrupa devletleri seviyesine çıkarmayı hedef alan benzer bir çaba, sürekli bir başarı elde edememişti.

Osmanlıların bu başarısızlıkları, hep IV. Murat'ın haleflerinin kişilikleriyle açıklanır. Belki bu, Murat'ın 1640'taki ölümünden sonra olanları izah edebilecek yegâne gerçekçi yoldur. Fakat Büyük Petro'nun idaresi altında Ortodoksluğun, Padişahların idaresi altında da İslâmın farklı rolleri –özellikle 1656 sonrasındaki *Köprülü dirilişi* olarak adlandırılan yıllarda– bence dikkatli bir incelemeyi gerektirmektedir. Benim sezgim –hattâ sezgiden daha da ötesi– şu ki, Büyük Petro, Ortodoksluktaki eski inananların mezhebini süzüp çıkarmak suretiyle, kendisinin pahalı ve radikal icatlarının halk arasında yol açtığı hoşnutsuzluğu bin yıllık dirilişin siyasî yönden katlanılabilir kanallarına yöneltirken, Padişahlar hiçbir zaman İslâmî müesseselerle köprüleri atmamışlar, hattâ Mehmet Köprülü'nün iktidara yükseliş zamanında, aykırı derviş etkisiyle bütünleşmiş bir nevi eski gazi ruhunun yeniçeriler arasında ve diğer devlet dairelerinde yayılmasına izin vermişlerdi. Eğer böyleyse, bu politika değişikliği, Osmanlı yönetimini, her zamankinden daha kuvvetli bir biçimde, insan çabasının başarı veya başarısızlığını doğrudan doğruya Tanrının esrarengiz iradesine bağlayan Tanrı-merkezli bir insan ve toplum teorisiyle eşleştirmiştir. İnsanlar bir kere buna candan ve safçasına inandıktan sonra, askerî ya-

hut başka çeşit bir reformu gerçekleştirmek için sadece insan çabası harcamak, pek tabii ki, saçma hale gelecektir. İllâhî lûtfu celb edebilmenin çok daha emin bir yolu, uzak ve parlak geçmişin geleneklerine mümkün olan en yüksek sadakatle dönmek olacaktır.

Böyle bir fikrî duruş, Rus usûlü reformları anlamsız hale getirmişti. Bu görüş, 1656'dan sonra Osmanlı İmparatorluğunda hükmettiği sürece –Köprülü'nün eski gazi ruhunu canlandırma gayretlerindeki başarılar, bu görüşün Osmanlı hükümetinin en yüksek makamlarında hakim hale gelmesi için gerekli ilk hareketi sağlamıştı– Batı Avrupa'nın debelenen Proteus'u ile temas karşısında Rusların ve Osmanlıların 18. yüzyılda verdikleri farklı tepkiler daha fazla anlaşılabilir hale gelecektir.

Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl Osmanlı ve Türk tarihinin de mukayeseli bir inceleme ile aydınlatılabileceğine inanıyorum; fakat bugün bu alanı araştırmak için vaktim yeterli değil.

Bu sebeple, Osmanlı tarihinin tarihçiler için en verimli alanlardan birini teşkil ettiğini gözlemlemek suretiyle sözlerimi bitiriyorum. Dil ve kavram olarak yeterli birikime sahip olan herkes bir öncü olabilir. Metinlerin neşri ve hükümet yapısı ve uygulamalarıyla ilgili birinci derecedeki bilgilerin elde edilmesinden tutun, ekonomik, sosyal ve entellektüel tarihe dair geniş alanların araştırılmasına kadar yapılması gereken ve sonra da karşılaştırılmalı tarih ve dünya tarihi potasına konulacak olan o kadar çok şey var ki! Bu alanda herkes için yer vardır: ister Türk olsun, ister Bulgar, Yunan veya Sırp yahut Alman, Fransız, İngiliz veya Rus –hattâ bu konferansta da geniş şekilde görüldüğü gibi, Amerikalı.

YORUM

Andrew C. Hess
Temple Üniversitesi

Profesör McNeill, tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlılar üzerinde çalışma yapma konusunda görülen

genel isteksizliğin sebeplerinden bazılarına dikkatleri çekti. Her ne kadar dinî ve laik önyargıların Osmanlı deneyimine bakışımızı etkilediğine dair beyanlara tam anlamıyla katılıyor isem de, “korkunç Türk” şeklindeki yaygın stereotiplerin ötesine geçmenin, çeşitli ideolojilerin Türk tarihi üzerindeki etkilerini incelemekten daha ciddi bir problem teşkil ettiğine inanıyorum. Norman Daniel’in ve Batıdaki İslâm imajı ile ilgili çalışma yapanların belirttikleri gibi, Avrupa sınırlarında başka ve radikal bir biçimde farklı bir toplumun varlığı, Batı Avrupalı liderler tarafından pek çok defalar dışarıdaki tehlikeye karşı Avrupa’nın birliğini canlandırma konusunda bir araç olarak kullanılmıştır. Bu yüzden, yüzyıllar boyunca süregelen bir şekilde Türkleri, modern sosyal psikolojinin deyimiyle, *negatif referans grubu* olarak gören bir düşünce tarzını aşmak için girişilecek herhangi bir teşebbüs, İslâm ve Hıristiyan dünyasının büyük toplumlarını zaman zaman ihtilâfa sürükleyen yapı farklılıklarının tamamıyla uğraşmak anlamına gelecektir. Belki bu konuda Amerikalı bilim adamları daha rahat ve bu iki farklı uygarlığın arasındaki uzun süreli savaşın neticeleriyle baş edebilecek durumdadırlar. Fakat bu iki kültür cephesi arasında bir köprü kurabilmek için bence, Amerikan bilim adamları da İslâm toplumunun tarihi ile ilgili olarak kendi bilim geleneklerini yaratmak zorundadırlar. Çalışma ne kadar uzmanca olursa olsun, Türklerin tarihî deneyimi diğer halkların hareketlerinden ayrı tutulduğu yahut daha esrarengiz hale getirildiği takdirde, tevarüs ettiğimiz bu güçlü ayırımın üstesinden gelmek için gerekli anlayış ve iletişim yerine getirilmiş olmayacaktır. Bu gerçeğin ışığı altında, Profesör McNeill’in duyduğu rahatsızlık, büyük ölçüde Batıdan alınmış bir gelenekle eğitilmiş olanlarımız için, sınırlı dil maharetinden ziyade yaratıcı bir dürtünün işaretidir.

Osmanlı tarihini içeriden inceleyen birisinin İran’daki Safevî yükselişi ile Avrupa’daki Protestan ayaklanması arasında mukayese yapılması karşısında şaşırması, bence doğaldır. Fakat kültürlerarası bir açıdan bakıldığında zaman, bu iki “dinî devrim” ara-

sındaki benzerlik daha az rahatsız edici hale gelmektedir. Aslında hem Orta Avrupa, hem de Azerbaycan, bir cephe deneyimine imkân vermeyecek kadar Osmanlı ve Habsburg (İspanyol) kuvvet merkezlerinden uzaktı. Kültürel farklılıkların vurgulanması –Safevîler için İran, Protestanlar için de Orta Avrupa gelenekleri– ideolojik bir içerik kazandığında âsiler ile onların imparatorlukçu muhalifleri arasında kesin bir cephe açan bir direnişi teşvik etti. Son olarak, gerek Safevî ve Protestan kuvvetlerinin yükselişinde, gerekse âsiler ve onların “Ortodoks” hasımları arasında yoğun savaşların ortaya çıkışında görülen bu çarpıcı paralellik, hiç şüphesiz, hem Müslüman, hem de Hıristiyan uygarlıklarını etkileyen ekonomik gelişmeler ve nüfus hareketleriyle ilgiliydi.

Bu ortak unsurlara rağmen, bence en çarpıcı olan şey, bu iki “devrim” arasındaki farklılıktır. Ayrıntıya girmeden belirtecek olursak, Protestan reform hareketi, Roma Katolik Kilisesi ile Habsburg İmparatorluğunun siyasî egemenliğine karşı, yükselen orta sınıf ile Orta Avrupa aristokrasisi arasındaki ittifaktan doğdu. Safevî hareketi ise kabile adamları, köylüler ve İran’a tekrar siyasî bağımsızlık kazandırmak isteyen Farslaştırılmış aydınlar arasındaki ittifakın sonucuydu. Onun için, onaltıncı yüzyılın ve onyedinci yüzyıl başlangıcının Orta Avrupası bütünüyle yeni ortaya çıkmış bir sınıfla uğraşırken, İran-İslâm toplumu, Türk kabilelerini kendi içine çekerek Fars bağımsızlığını yeniden kurmaya çalışıyordu. Bu iki “devrimin” gelişmesinde aykırı olan şey, onbirinci yüzyıl sonrası İslâm dünyası tarihini Avrupa’dan ayıran şeydi: Türk göçerlerinin İslâm kültürü bünyesine girmesi ile Avrupa’da yeni orta sınıfın kültürel liderliğinin benimsenmesi.

Onaltıncı yüzyılın sonundan onsekizinci yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihinin, askerî kurumların başarısızlığının incelenmesi suretiyle açıklanabileceği söylenebilir. Yine de, bu devre içinde İmparatorluk bir şekilde kendisini savunabilmiştir. Bununla beraber, Osmanlıların Rus bozkırlarını kontrol etmekte âciz kalmaları ve onaltıncı yüzyıl askerî disipli-

nini sağlayamamaları, Osmanlı ordusuna karşı ağır suçlamalardır. Fakat imparatorluğun iç yapısı incelenecek olursa, Kanunî Süleyman'ın ölümü (1566) ile Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) arasındaki dönemde Yeniçerilerin ve askerî liderlerin hareketleri biraz daha anlaşılır hale gelebilir. Osmanlı İmparatorluğu, diğer özelliklerinin yanı sıra, esas itibarıyla bir tarım devletiydi. Köylüleri yönetmek üzere düzenlenmiş kurumlarıyla, bozkır araziler, sınır muhafızlarına –Kırım Tatarları– verildi. Böylece asker yerleştirmesi pahalı ve geliri az olan arazileri elde tutmaktan kaçınılmış oluyordu. Bunun gibi, onsekizinci yüzyıl Osmanlı ordusunun onaltıncı yüzyıldan beri imparatorluğu etkileyen sosyal değişikliklerden uzak durmasını beklemek, askerî kurumları, bir parçasını teşkil ettikleri toplumdan soyutlamak gibi gerçekçilikten uzak bir davranış olurdu. III. Murat yönetiminin 1595'te sona erişine doğru devleti etkisi altına alan değişikliklerde imparatorluğun bütün sınıfları yer aldığına göre, bunu müteakip gözlenen devlet memurlarının “beceriksizliği” ile Yeniçeri askerlerinin “disiplinsizliği,” açık bir şekilde, daha büyük bir hadisenin bir parçasını teşkil ediyordu. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılla ilgili modern araştırmalardan anlaşıldığına göre, III. Murat'ın ölümünü izleyen iki asır süresince Osmanlı devleti, kendisini yayılmacı bir imparatorluktan kendisini korumayı düşünen bir muhafazakâr yönetime dönüştürmüştür. Bu dönemde Yeniçeri askerleri yayılmacı Osmanlı ordusunun kılıcı olmaktan çıkmış, onun yerine, kurulu düzenin muhafızı haline gelmişlerdir.

Türk-Müslüman İmparatorluğunun zayıf ve çökmekte olan hali üzerinde yürütülen hükümler, onyedinci ve onsekizinci yüzyılların bu mahiyetteki tarihini dikkate almamaktadır. Osmanlıların çöküşü ile ilgili çalışma yapanların çoğu, Batının askerî ve ekonomik alanlarda Türklere nisbeten gelişmiş olmaları üzerinde dururlar. Fakat bu bakış açısı, Osmanlı olaylarının yüzeyinden derinlere inerek IV. Murat'ın niçin imparatorluğu eski konumuna getirmediğini yahut uzun çöküş yılları boyunca devletin bütünlüğünü sağlayan şeyin ne olduğunu keşfetmeye imkân ver-

mez. Osmanlı tarihinin derinlemesine incelenmesini engelleyen unsurlar giderildiğinde, Türk-Müslüman toplumu üzerindeki çalışmalar, hiç şüphesiz, Osmanlı kurumlarına sadakat unsurunun bugünkü çöküş tipolojisinde nasıl eksik kaldığını da gösterecektir. Bu imparatorluğun onyedinci yüzyıldan sonra iç düzenle uğraşmaktansa uzun bir dizi askerî yenilgiye katlanmayı niçin tercih ettiğini de belki o zaman anlayacağız. Onun için, kültür sınırlarını kolaylıkla aşan ekonomik ve askerî kuvvetlerin nasıl ilerlediğini anlatmak yerine toplumlar üzerinde mukayeseli bir çalışma yürütmek, Osmanlı üzerindeki Batı etkisinin, nasıl olup da Batı Avrupa'dakinden bu kadar farklı bir tarih yarattığı konusunda muhtemelen daha iyi bir açıklama ortaya çıkaracaktır.

Kültürlerarası tarihin uygarlıklar arasındaki farklılıkları küçültme eğilimine rağmen, Profesör McNeill'in kendi alanına giren barut imparatorlukları hakkındaki teklifine benzer şekilde, Osmanlı tarihinin daha geniş bir ölçekte araştırılması, açıkça bir zarurettir. Osmanlı üzerindeki çalışmalar özel bir muammâ olmaktan çıkmakla ve insan ilişkilerinin seyrinden hariç tutulmaktan kurtulmakla kalmamalı, aynı zamanda yüzeysel alanlarda çalışan bilim adamlarının fikir ve eleştirilerine de tabi tutulmalıdır. Netice itibarıyla bu Türk-Müslüman imparatorluğu, bir yığın deneyimi temsil etmektedir. Geçmişin tavır ve uygulamalarının, bu ilginç tarihi bize beşeriyetin halleriyle ilgili daha fazla şeyler anlatmaktan alıkoymasına için hiçbir neden yoktur.

Çeviren: Ümit Şimşek

Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi

HALİL INALCIK

Chicago Üniversitesi

Batıda Avrupa merkezli tarih görüşünün yerini gerçek dünya tarihi kavramının almasından bu yana, dünyanın çok önemli bir bölgesinde beşyüz yıldan fazla hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu tarihi yeni bir ilgi odağı oluşturuyor. Avrupa tarihindeki Osmanlı imparatorluğunun yeri problemi üzerine Avrupa ve Amerika'da son zamanlarda yapılan bir dizi katkı, bu artan ilginin bir işareti sayılabilir. Esas itibarıyla Osmanlı belgelerinden yararlanmamaları nedeniyle yeni çalışmaların bir kısmı belli ön yargılardan arınmamış da olsa, bunlar, yeni düşünceler ve yeni yönelimleri keşfetmişlerdir.

Bu yayınların ışığında şimdi biz, mesela, Osmanlı devletinin Avrupa politikalarındaki kuvvetler dengesinde nasıl önemli bir faktör haline geldiğini konuşabiliyoruz. 1430'dan 1525'e kadar süren İtalya savaşlarının ilk dönemi sırasında bile Osmanlı devleti, İtalyan diplomasisinde önemli bir faktördü. Fr. Babinger ve J. Kissling, İtalyan arşiv materyallerine dayanan çalışmalarında, ve S. Fisher, Pfefferman, Schwoebel, D. Vaughan konuya daha genel yaklaşımlarında, İtalyan saraylarının Osmanlı Sultanıyla ilişkileri nasıl sürdürdüğünü gösterdiler. Bu tür siyasî ve askerî konular gö-

rüşmelerle halledildiği ve asla yazıya geçirilmediği için Batı arşivlerinde konuyla ilgili fazla bir malzeme yoktur. Fakat bazen bir Osmanlı askerî müdahalesi gerçekten istenmese bile, gözdağı vermek için gizli bir işbirliği söylentisi kullanılıyordu. Büyük baskı altında kalan İtalyan devletleri son çare olarak Osmanlıyı yardıma çağırma tehdidini kullandılar. 1525'de kralları İmparator tarafından tutsak edilen Fransızlar da fiilen bu İtalyan politikasına başvurdu. Osmanlılar 1526'da Macaristan'ı işgal etmek ve 1532'de Akdeniz'de İmparator'a karşı bir deniz cephesi açmak için bu fırsatı memnuniyetle karşıladı, tıpkı geçmişte Venedik'e karşı İtalya'daki durumdan yararlandıkları gibi. 1480'den itibaren Osmanlılar her zaman İtalya'yı işgal etmeyi düşündüler. Kararlı bir adım için onları tereddüde götüren iki faktör, Papa ve İmparator önderliğinde birleşmiş bir Avrupa'nın direniş ihtimali, ve kendi deniz gücünün bir deniz cephesi açma noktasındaki zaafı. Fakat 1537'de Kanuni Sultan Süleyman, harekete geçme zamanının geldiğini düşündü. Daha 1531'de Venedik elçisi, Venedik dükasına şöyle yazıyordu: " Süleyman, 'Roma'ya, Roma'ya' diyor ve Sezar lakabı nedeniyle İmparator'dan nefret ediyor çünkü bu kendisinin de Sezar [*Kayser-i Rum*] diye anılmasına yol açıyor". 1537 ve 1538'de Osmanlıların Adriyatik kıyılarındaki Venedik kalelerini ve Korfu adasını ele geçirme girişimleri aslında İtalya işgaline bir hazırlıktı. O zaman Fransa Osmanlı'nın müttefikiydi. Korfu kuşatması, Fransız deniz gücü tarafından desteklenmişti. Fakat Kral ve İmparator bütün Avrupa hıristiyanlığını ilgilendiren büyük tehlikeyi gördü. 1538 Temmuzunda Francis, Charles V ile Aigues-Mortes'de barış yaptı ve dahası, Osmanlılara karşı yapılacak bir sefere katılacağına söz verdi. İki ay sonra Sultan'ın büyük amirali Barbaros, Preveze'de güçlü bir haçlı donanmasını yenmeyi başardı. Daha sonra bu zafer, Fransız ittifakı olmadan faydasız bir hale geldi.

Vurgulamaya çalıştığım şey, Osmanlılar İtalyan savaşlarının ikinci döneminde aktif bir unsur haline geldiler ve öyle bir an geldi ki İtalya için mücadele eden Batılılar, kuvvetler dengesinin Sultan lehine kaybedildiğini gördüler. Burada, Osmanlıların

Fransa ittifakının değerini tamamen takdir ettiklerini ve Kralı finansal olarak da desteklediklerini ilave etmek gerekiyor. 1533'de Padişah Francis'e, Charles V'e karşı İngiltere ve Almanya prensleriyle koalisyon kurmasını sağlamak için toplam yüzbin altın gönderdi. İki yıl sonra Fransa Kralı Padişah'dan bir milyon düka altını ek talepte bulundu. Daha sonra 1555'de Fransa Kralı II. Henry, paraya sıkışınca, Fransa'da faizi yüzde 12 ile 16 arasında değişen borçlanma bonusu çıkardı ve o zaman aralarında paşaların da bulunduğu pek çok Türk bu borçlanmaya para yatırmayı kârlı buldu. Kral, Sultan'ın Yahudi vergi mültezimi Joseph Nasi'den [Yusuf Nasi] 150.000 scudo borç aldı. Kendi payına Fransa kralı, Avrupa'daki Habsburg üstünlüğünü kontrol altına alan esas güç olarak Osmanlı ittifakının önemini çok iyi farkındaydı. 1532'de I. Francis, Venedik büyükelçisine, Osmanlı İmparatorluğunu, Avrupa devletlerinin Charles V'e karşı devamlı varlığını garanti eden yegane güç olarak gördüğünü açıkladı.

Kısacası Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda Avrupa'daki kuvvet dengesinde ve sonuç olarak Batı'daki ulus-devletlerin yükselişinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Bu rolün 1580'den sonraki dönemde İngiliz ve Hollandalıların aldığı Osmanlı destek ve teşvikinde devam ettiği görülür ki o zaman bu uluslar Habsburgların üstünlük girişimlerine karşı Avrupa direnişinin öncüleri olduklarını kanıtlamışlardır.

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Protestan ve Kalvinistlerin desteklenmesi, Avrupa'daki Osmanlı politikasının temel prensiplerinden birisiydi. Daha 1552'de Sultan Süleyman Almanya'daki Protestan prensleri Papa ve İmparatora karşı kışkırtmaya çalıştı. Onlara gönderdiği mektupta, kendisinin bir sefer başlatmak üzere olduğunu, Almanya'ya girdiği zaman kendilerinin bir zarar görmeyeceğine yemin ettiğini söylüyordu. Melancton, sonuçta Sultan'ın bir memuru olan İstanbul Patriği ile doğrudan temas halindeydi. Daha sonra, Aşağı Ülkelerdeki ve İspanya'ya bağlı diğer topraklardaki Lüteryan prenslere gönderdiği bir mektupta

Padişah askeri yardım teklif etti ve onları kendine yakın gördü, çünkü onlar putlara tapmıyor, tek Tanrıya inanıyor ve Papa ve İmparatora karşı savaşıyorlardı. Osmanlı hakimiyeti altında Macaristan ve Transilvanya'da serbestçe Kalvinizm propagandası yapılıyordu ki bu ülkeler onyedinci yüzyılda Kalvinist ve Unitarianların kalesi haline geldi. Habsburglar üzerindeki Osmanlı baskısının Avrupa'da Protestanlığın yayılmasında önemli bir faktör olduğu gerçeği, oldukça inandırıcı bir argümandır.

Ayrıca işaret edilmelidir ki Doğu Avrupa politikalarındaki büyük bir güç olarak, o zaman bölgede hakimiyet kurmaya ve pekiştirmeye çalışan Jagellonlara ve Altın Ordu'ya karşı Moskova-Kırım ittifakını desteklemek suretiyle Osmanlılar, Moskova'nın yükselişine katkıda bulunmuştur. Osmanlılar onaltıncı yüzyıl ortalarında Moskova'nın üstünlük ve yayılmasının, Karadeniz ve Kafkasya'daki çıkarları açısından oluşturduğu tehlikeyi gördükleri zaman ise iş işten geçmişti.

Bu noktada daha ayrıntılı bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerine geçmek istiyorum.

Osmanlı ekonomisinden bahsederken, Osmanlı hakim sınıfının üretici sınıflara karşı tavrını ve geneldeki ekonomi politikası problemini gözden kaçırmamak gerekir.

Her şeyden önce Osmanlı devletinin Avrupa-Asya steplerinde modelleri bulunan göçebe imparatorluklardan birisi olmadığı vurgulanmalıdır. O, bütün o yaşlanmış idarî prensipleri ve kurumlarıyla tipik bir Orta Doğu imparatorluğuymuştu. Öncelikle hakimiyeti altındaki yerleşik nüfusun korunması ve onların tarımsal ve ticarî çıkarlarının geliştirilmesiyle ilgileniyordu. Bu politikanın esas itibarıyla ekonomik zihniyete değil, devletin finansal sonuçlarına dayandığı ilave edilmelidir. Onüçüncü yüzyılda Osmanlı sınır boyu nüfusunda göçebe unsurlar belli bir rol oynamış da olsa, Osmanlı devleti kısa zamanda, bir Ortadoğu devletinin temel yapısına sahip tipik bir İslamî sultanlık haline geldi.

Hukuk düzeni ve hareket tarzı bu noktada hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. Mesela biliyoruz ki, Osmanlı devletinin onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda yapmak zorunda kaldığı en uzun iç çatışma, devletin yerleşik nüfusun çıkarlarına uyararak İç Anadolu'daki Uzun-Yayla ve Fırat'tan Batı Anadolu'ya uzanan Toros sıradağları göçebelerini kontrol altına alma girişiminden kaynaklanmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun ekonomik sistemi ve temel ekonomik prensipleri, kendisinden önce antik zamanlardan beri gelen Ortadoğu imparatorluklarındaki geleneksel devlet ve toplum görüşünden alınmıştır. Bu prensipler, yöneticilerin davranış ve politikalarını belirlediğinden, büyük ölçüde pratik bir öneme sahiptir.

İslam devletinde, önceki Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi, bütün toplum katmanları ve bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın gücünü koruma ve artırma yükümlülüğü altındaydı. Bu nedenle, bütün siyasî ve sosyal kurumlar ve her çeşit ekonomik faaliyet, bu hedefe ulaşmak için devlet tarafından düzenleniyordu. Toplumun iki ana gruba ayrıldığı kabul ediliyordu- hükümdarın otoritesini temsil edenler (yöneticiler, askerler, din adamları) ve sıradan teb'a, yani reaya. İlk gruba mensup olanlar üretimle ilgilenmiyor ve vergi vermiyordu, ikinci gruptakiler ise üretenler ve vergi ödeyenlerdi. Devletin önem verdiği temel özellik, her bireyin kendi sınıfında kalmasıydı; bu, siyasi-sosyal düzen ve uyumun temel gereği kabul ediliyordu.

Orta Doğu devletleri, vergi gelirlerini artırmak için ekonomik faaliyetleri geliştirmenin ve reyanın bütün sınıflarında mümkün olan en büyük üretim artışını sağlamanın gereğini kabul ediyordu. Ekili toprakların kanallar açmak suretiyle artırılması, yollar, köprüler ve kervansaraylar inşa etmek ve yolcuların güvenliğini sağlamak suretiyle de farklı bölgeler arasındaki ticaretin geliştirilmesi gerektiği öneriliyordu.

Üreticiler sınıfının kendi içinde, toprağı işleyenler ve sanat erbabı, tüccarlardan farklı bir hukuk nizamnamesine tabiydi; ilk

grubun üretim metotları ve kâr marjları sıkı bir devlet kontrolü altındaydı, çünkü bu toplum görüşüne göre bunlar, hayatın temel ihtiyaçlarını üreten ve bu nedenle yaptığı işler sosyal ve siyasî düzenin korunmasıyla en yakından ilgili sınıflardı. Bu yüzden, bir köylü veya bir sanat erbabının üretim metodunu serbestçe değiştirmesi tasvip edilmiyordu; faaliyetlerine sadece devlet tarafından ortaya konan kuralların sınırları çerçevesinde izin veriliyordu. Orta Doğu toplumunda, sermayedar olmaya izin veren şartları serbestçe taşıyanlar sadece tüccarlardı. "Tüccar", bu bağlamda, bölgeler arası ticaretle veya uzak diyarlardan ithal edilmiş malların satışı işiyle uğraşan büyük iş adamı demektir. Şehirlerde kendileri tarafından üretilmiş malları satan ve bu malları ikinci elde satan ticaret erbabı "tüccar" kategorisinin dışında kalır. Tüccar sınıfı, *hisbe* nizamnamelerine, yani çarşıda makul pazarlığı sağlayan dinî hukuk (fıkıh) kurallarına tabi değildi.

Osmanlılarda şehzadeler için yazılan bir nasihat kitabında, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan Sinan Paşa'nın *Maarifname*'sinde, hükümdara şu tavsiyelerde bulunulur:

Ülkedeki tüccarlara iyi davran; her zaman onları kolla; kimse-
nin onlara zarar vermesine izin verme; kimsenin onların düzeni-
ni bozmasına izin verme çünkü onların ticaretiyle memleket
zenginleşir, ve onların malları sayesinde dünyada ucuzluk yayı-
lır; onlar aracılığıyla Sultanın yüce şöhreti çevredeki ülkelere ta-
şınır ve onlar tarafından ülkenin zenginliği artar.

Osmanlı mahkemeleri tarafından yayınlanmış devlet belgele-
rine bakarken insan, yönetimin her zaman en fazla yukarıda
özetlenen prensiplerin uygulanmasıyla ilgilendiği gerçeğini şaş-
kınlıkla fark eder.

Osmanlı hükümetinin ticareti geliştirmeye ve tüccar sınıfının
çıkarlarını korumaya gösterdiği ilgi, ifadesini çeşitli şekillerde
buluyordu.

Padişahların yabancılara kapitülasyonları ihsan etmesinin
esas amacı, ticareti teşvik etmektir. Şurası vurgulanmalıdır ki, bir

kapitülasyon asla karşılıklı anlaşmaya dayanan bir belge sayılmıyordu ve Padişah'ın imtiyaz ihsanı olma karakterini, aynı imtiyazları Habsburglara ve Rusya'ya vermek zorunda kaldıkları onsekizinci yüzyıla kadar korudu. Bu fiili değişimden önce, Padişah, karşı tarafın dostluk sözünü bozması halinde tek taraflı olarak karar verme otoritesini elinde tutuyor ve kapitülasyon geçerliğini kaybediyordu.

Padişah tarafından ihsan edilen bir imtiyaz olma özelliği kabul edilmekle beraber kapitülasyon yine de belli siyasî, finansal ve ekonomik beklentilerle veriliyordu. Belirleyici faktörler genellikle Hıristiyan dünyadan bir müttefik kazanma fırsatı, yün kıyafet, kalay, çelik ve kâğıt gibi az bulunan malları elde etmek ve imparatorluk hazinesinin esas nakit para kaynağı olan gümrük gelirlerini artırmak idi.

Bazen iddia edildiği gibi Osmanlı imparatorluğu ekonomik olarak kendine yeten bir yapıya sahip değildi. Mesela Batı gümüşünü ithal etmek ekonomi ve finans açısından hayati önem taşıyordu. Bunun ithalatı vergi muafiyetiyle teşvik ediliyordu ve altının daha ucuz olduğu Doğu ülkelerine akışını engellemek için önlemler alınıyordu. Avrupalılar, Osmanlıların Doğu Akdenizde kendi ticaretlerine bağımlı olduğunu çok iyi biliyorlardı ve kapitülasyonlardaki özel bir imtiyaz için pazarlık yapmak zorunda kaldıklarında en büyük silahları Osmanlı limanlarını boykot edeceklerine dair tehdit savurmalarıydı.

1516 ile 1550 arasında Arap ülkelerinin ilhakıyla birlikte Osmanlı imparatorluğunun ekonomik tarihinde yeni bir devir başladı ki böylece Osmanlı, fiilen Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki ticaret yollarının kontrolünü eline geçiriyordu. Onaltıncı yüzyıl boyunca Ortadoğu'nun Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan direkt olarak baharat almaya devam etmesi herkesin bildiği bir gerçektir. Osmanlı kayıtlarına göre, 1562'de sadece Mekke'den Şam'a taşınan baharatlara uygulanan gümrük vergisinin miktarı 110 bin altın dükadır. İşin dikkat edilmesi gereken

ilginç yanı şudur ki, orada ithal edilen baharatlar daha kuzeye gitmek üzere gemilere yüklemek amacıyla Bursa ve İstanbul'a gidiyordu. İlginç bir örnek vermek gerekirse, 1547'de yünlü kumaş satan ve büyük miktarlarda baharat alan bir Macar tüccarını Bursa'da görüyoruz.

Bu dönemde Batıda yeni yükselen ulus-devletler Fransa, İngiltere ve Hollanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret imtiyazı elde etmeyi en fazla arzu eden ülkeler oldu. Doğu Akdeniz'in, eskiden olduğu gibi ekonomik kalkınma için en fazla gelecek vadeden bölge olduğu inancı vardı. 1550'lerde o zaman Avrupa'daki baharat ticaretini kontrol eden Marrano'lu Mendes ailesinin yerleşmek için Osmanlı başkentine gelmesi sadece dinî temellere dayanmıyordu.

Doğu Akdeniz'deki Venedik hakimiyetine karşı Osmanlılar her zaman rakip uluslara olumlu baktı, önce Cenevizlilere, sonra Raguzalılara ve onbeşinci yüzyılda Floransalılara.

Batılı uluslar arasında Fransızlar ilk ilerlemeyi, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memlük kapitülasyonlarını yenilemesinden sonra Suriye ve Mısır'da sağladı. Fakat Doğu Akdeniz'de gerçekten Venediklilerin yerini almaya başlamaları 1570-73'deki Osmanlı-Venedik savaşından sonradır. Bununla beraber, 1536'deki Fransız kapitülasyonları adı verilen şey, asla bir sonuca bağlanmadı. Fransızlara verilen ilk resmi Osmanlı kapitülasyonunun yılı 1569'dur. O günden sonra diğer Batılı ülkeler Fransız bayrağı altında gemi yüzdürmek ve ticaret yapmak zorunda kaldı. Onyedinci yüzyılın başında Doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretinin hacmi otuz Fransız livresine ulaştı ki bu o zamanın Fransa ticaretinin yarısını meydana getiriyordu. Daha sonra İngiliz ve Hollandalılar Habsburglara karşı Fransa'dan daha da güçlü rakipler olduklarını kanıtladıkları zaman, Osmanlılar bu uluslara da kapitülasyonları ihsan ederek yardımcı olmakta tereddüt etmedi; İngilizlere 1580'de ve Hollandalılara 1612'de bu imtiyazı tanıdı. 1642 ve 1660 arasındaki iç savaş

dönemi dışında onyedinci yüzyılda İngilizler Doğu Akdeniz ticaretinde öncüydü. O çağa ait bir kaynağa göre ana ihracat ürünü olan İngiliz tekstili için Doğu Akdeniz pazarı üçte bir oranında genişledi ve bütün İngiliz üreticilerin dörtte biri Doğu Akdeniz'e ihracat yapıyordu. W. Sombart'ın kaydettiği gibi, Batı ekonomik yayılması için Doğu Akdeniz ticaretinin önemini kavramadan Batı kapitalizminin yükselişini anlamak mümkün değildir.

Kapitülasyon imtiyazları kademeli olarak o kadar yaygınlaştırıldı ki, Doğu Akdeniz ticareti uzmanları olan Paul Masson ve R. Mantran, onyedinci yüzyılda yabancı tüccarlara karşı Osmanlı imparatorluğundan daha fazla liberal politika uygulayan dünyada başka hiçbir devlet bulunmadığını tam bir görüş birliği içinde vurgulayabiliyor.

Osmanlıların o zaman ticaret dengesi hakkında hiçbir fikirleri yoktu; bu fikri ilk defa açık bir şekilde tanımlanmış haliyle ancak onaltıncı yüzyılın merkantilist İngiltere'sinde buluyoruz. Eski çağlardan kalma Orta Doğu geleneğine dayanan Osmanlı ticaret politikasına göre devlet, iç pazardaki mal hacmiyle her şeyin üzerinde kabul edilmeliydi. Öyle ki özellikle şehirlerdeki ahali ve sanat erbabı ihtiyaç maddeleri ve hammaddelerde kıtlık sıkıntısı çekmeyecektir. Sonuç olarak ithalat her zaman iyi karşılanmış ve teşvik edilmiş, ihracat ise önlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle bazen ihracat için daha yüksek gümrük oranlarıyla, hatta buğday, pamuk, deri ve balmumu gibi mallara konan ihracat yasağıyla karşılaşılıyor. Gümüş ve altın ithalatını teşvik için, bunlar gümrük vergisinden muafı ve ihracatını engellemek için her türlü adım atılıyordu. Osmanlılar kesinlikle külçeciydiler; bu Batıdaki gerçek merkantilizm öncesindeki dönemdir. Batıdaki merkantilist ülkelerle arasındaki fark, Osmanlıların devlet ve toplumun temel dayanağı olarak lonca sistemine bağlı olmasıydı. Avrupalılar ise mamul madde ihracatının, külçeleri dışarıdan getirmenin temel bir aracı olduğunu görmüşlerdi. Da-

ha kârlı bir ticaret dengesi kurmayı başarmak amacıyla, yerli endüstri ve ticaret organizasyonlarını kapitalist çizgide geliştirmek, daha çok mal satmak ve daha çok dünya pazarını fethetmek için ele aldılar. Bu arada, onbeşinci yüzyılda Batı ticaret dengelerindeki gittikçe artan olumsuzluğun belki de onları bu yöne ittiği ve onların merkantilist bir politika geliştirmesine yol açtığı, çünkü Doğuya ihraç edecek kıyafet ve madenlerden başka önemli bir ticaret malına sahip olmadıkları söylenebilir. Kapitülasyonlar bu modeli tamamlayıcı nitelikteydi ve şunu kaydetmekte fayda var ki, merkantilist Batı ülkeleri öncelikle Doğu Akdeniz'de kendi şirketlerini kurmak ve kapitülasyonları elde etmekle ilgilenmişti. Osmanlılar farkında olmadan modern kapitalizmin yükselmesini sağlayan Avrupalı bir ekonomik sistemin parçası oldular.

YORUM

C. M. Kortepeter

New York Üniversitesi

Wisconsin Üniversitesi'nin desteğiyle Profesör Kemal Karpat tarafından Türk Araştırmaları üzerine düzenlenen bu konferans, önemli bir olaydır. Türkler neredeyse bin yıl Orta Doğu tarihinin hakim unsuru olmakla beraber Türklerle ilgili çalışmalar bir çok eksikliğin sıkıntısı içindedir. Bu gözlem Doğu Avrupa tarihi öğrencileri Osmanlı tarihi ve kurumlarıyla ilgili gerekli bilgi elde olmadan siyasî, ekonomik ve sosyal olayları incelemeye giriştiği zaman özellikle açığa çıkmaktadır.

Bugün Profesör Halil İnalcık tarafından sunulan tebliğin ortaya attığı Doğu Avrupa tarihinin bazı önemli sorunları üzerine kısaca yorum yapmam istendi. Profesör İnalcık, Arnavutluk defterleri, Stefan Duşan devri ve Fatih Kanunnameleri üzerine yaptığı çok iyi bilinen çalışmalarıyla, meslektaşlarıyla birlikte, Osmanlı Doğu Avrupası üzerine yapılan bilimsel çalışmaların temellerini atmıştır.

Reform çağı sırasındaki Osmanlı Doğu Avrupası üzerine yaptığım çalışmalar ışığında, İnalçık'ın tebliği tarafından ortaya atılan bazı genel sorunlar üzerine detaylı yorum getirmek isterim.

1. *Kaynaklar*: Profesör İnalçık, Doğu Avrupa araştırması için Osmanlı arşivlerinin merkezi önemi üzerine açıklamada bulundu. Bu noktaya bir itirazım olmamakla beraber, burada iki gözlemimi aktarmak isterim. Seyahat ve arşivlerde zaman geçirmek üzere ayırdığımız nispeten yetersiz fonlara bağımlı olduğumuzdan, bugüne kadar Osmanlı arşivleri Amerikan bilim adamları için girilmez bir yer durumundadır. İstanbul'a ulaşır ulaşmaz arşiv materyallerinin etkili bir şekilde kullanılabilmesi amacına yönelik olarak arşivlerdeki en önemli serilerin bir takvimini hazırlama hedefi orada duruyor. Bu bağlamda Prof. Benning sen ve meslektaşları tarafından Osmanlı-Rus ilişkilerinin takvimini hazırlama yönünde yapılan çalışma, fazlasıyla övgüye değer niteliktedir. Şurası da açıktır ki, Osmanlı arşivlerinin dışında, Avusturya, Macaristan, Romanya, Polonya, Rusya vs. gibi ülkelerde de resmi belgeler arasında büyük bir bilgi deposu, araştırmacıları bekliyor. Bu materyalin büyük bir kısmı sistematik bir düzene konulmuş durumdadır ve çoğu basılmış versiyonları ABD kütüphanelerinde kullanımdadır. Burada Hurmuzaki, Veress, Abrahamovicz ve Dorev'in koleksiyonları kayd edilebilir.

2. *Avrupada Kuvvet Dengesi*: Profesör İnalçık'ın belirttiği gibi Doğu Avrupa'daki Osmanlı varlığı ve faaliyetleri Avrupa tarihindeki olaylara sıklıkla nihai katkıda bulunmuştur. Bazı yüzyıllarda Osmanlı hükümetinin bugün geri besleme (*feedback*) adı verilen kapasiteye sahip olduğu açıktır. Yani bir köylünün şikayeti hükümetin en yüksek mevkilerinde duyulabiliyordu ve çoğunlukla bir çözüm yolu bulunuyordu. Dahilî planda imparatorluğun çöküşü belki de idarî şikayetname sürecinin bozulduğu günlerden başlatılabilir. Osmanlılar, kendi çağlarında Doğu Avrupa ile olan ilişkilerde büyük oranda bir esnekliğe sahip

olduklarına dair de bize kanıtlar sunuyor. Macaristan toprakları bir eyalet (Budın Beylerbeyiliği) veya bir vasal (Erdel veya Transilvanya prensliği) olarak yönetildi. Yerli Prenslar Erdel, Eflak ve Boğdan'ı idare etti. Osmanlılar onların dış işleri, gümrük gelirleri ve savaş ve barışla ilgili işlerini kontrol altında tuttu (Erdel'deki bazı istisnalar dışında). Kırım Tatarlarına, Osmanlıların Polonya-Litvanya, Moskova veya İran'la olan ilişkilerini rahatsız etmedikçe steplerde ve Tatar politikalarında serbestlik tanımıştı. Uzun vadeli düşünüldüğünde, Osmanlılar böyle bir politik esnekliği korudukları için övülmelidir, moral anlamda ise asıl övgüyü hak eden, millet sistemi, düşük gümrük vergileri ve imtiyaz veya kapitülasyon kavramını getiren İslamî uygulamalardır ki bunlar Osmanlıların hızlı bir şekilde modernleşmesini veya dinî azınlıkların Osmanlı politikalarının içine çekilmesini engellemiştir.

3. *Ekonomik ilişkiler*: Profesör Inalcık aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerinin ana hatlarına değindi. Osmanlılarla Avrupalılar arasındaki ticaret ve alış verişin hukukî durumu hakkında ayrıntılı bir inceleme için öğrenci, Profesör Inalcık tarafından yazılan "İmtiyazat" maddesine (*Encyclopaedia of Islam* III, 1179-1189) başvurması konusunda uyarılır. Osmanlı İmparatorluğu gıda maddeleri bakımından açık bir şekilde kendine yeterliydi fakat bazı stratejik hammadde ve ateşli silahların kıtlığını çekiyordu. Bu nedenle Osmanlıların, İngiltere'de terkedilmiş manastırların çatılarından kurşun, Fransa ve İsviçre'de ateşli silahlar, Erdel maden ocaklarında gümüş, Kafkaslarda demir cevheri, ipek ve köle, Moskova'da kürk ve Kürt aşiretleri bölgelerinde güherçile peşinde olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda biliyoruz ki Osmanlılar koyun, maden cevheri ve hububat ihracatını dikkatli bir şekilde kontrol ederken, Venedik, Polonya ve bu ülkeden İngiltere'ye domuz ve büyük baş hayvan ihracatını teşvik etti. Osmanlı fetih modeli incelenirken kritik mineral ve insan gücü kıtlığının önemi göz ardı edilmemelidir.

4. *Şiilik, Reformasyon ve Osmanlı Liderliği Problemi*: Ne var ki bu bölgeye siyasî bir birliğin parçası olarak bakmadan, birisinin dikkatini Doğu Avrupa veya Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir bölgesinde yoğunlaştırması yeterli değildir. En kapasiteli Osmanlı liderleri, sadece Avrupa'daki değil, Asya ve Kuzey Afrika'daki siyasî ve ekonomik konularla da ilgilenilecek durumdaydı. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Osmanlı liderlerinin geldikleri yer, başta Arnavutluk, Bosna, Macaristan vs. olmak üzere Doğu Avrupa, çoğu devşirme sisteminin ürünü olan Osmanlı liderlerinin siyasî stilini etkilemiş gibi görünüyor. Neredeyse hiç fire vermeden Sultan'dan ordu komutanlarına kadar Osmanlı liderleri Protestan reformasyonuna destek verdi ve Doğu Avrupa'nın köylü ve kentli sınıflarını korumaya çalıştı. Bu aydınlanmış politika bu haliyle neredeyse onsekizinci yüzyıla kadar Macaristan'ın Türklerin elinde kalmasını garantiledi ve Habsburglar'dan gelen güneydoğu kanadında dinî ve siyasî birliği yeniden kurma yönündeki her türlü girişimi bütünüyle tahrip etti.

Reformasyon, Hıristiyan dünyanın birliğine kökten ve kalıcı bir darbe vururken, aynı dönemde Osmanlılar, Safevi İran Devletinin yükselişinden ve Osmanlı İslam sünnilğine tamamen tezat teşkil eden Onkî imam dogması ve epistemolojisi tanımlamasından kaynaklanan benzeri bir iç mücadele ile karşı karşıyaydı. İlginçtir ki çoğu Avrupa kökenli olan Osmanlı liderliği, Hıristiyan reformist görüşlerine karşı hassas davranmış görünürken, Şii öğretilerine bağlı olduğundan şüphelendiği Osmanlı vatandaşlarına karşı aşırı bir sertlik ve acımasızlık sergilemiştir. İşin merak edilecek yanı, bu düşmana karşı basit bir uzlaşma problemiyle kendi insanları arasındaki bir sapkınlığı bastırma arasındaki bir tezat mı sözkonusu yoksa Osmanlı eliti aslında daha iyi anladığı konulara daha hukukî yollarla mı yaklaştı? Bunlar sık sık kendi ana dilleri olan Balkan dillerinde entrikalar hazırlıyor veya görüşmeler yapabiliyordu.

Açıkçası Osmanlı İmparatorluğunun Avrupadaki önemli siyasi ve sosyal gelişmelerle olan ilişkisi henüz yeterli ilgiyi görmüş değil. Osmanlı Avrupa ilişkileri temel problemine gelecek araştırma ve tartışmalarla ilgili programda yer vermek bu konferansın boynun borcudur.

Çeviren: Kemal Kahraman

Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi¹

ALBERT HOURANI

St. Antony's College, Oxford

Ben bu akşam, onaltıncı yüzyıl başlarından yirminci yüzyıl başlarına (ya da daha fazla kesinleştirmek gerekirse 1516'dan 1918'e) kadar uzanan 400 yıllık bir tarih hakkında konuşmak istiyorum. Sözkonusu tarihlerde Arap ülkelerinin çoğu, Osmanlı Türkleri tarafından başkentleri olan İstanbul'dan idare edildi. Arapların tarihini konu alan eski kitaplarda bu devirle ilgili söylenmiş pek fazla bir şey bulamazsınız. Ben bir keresinde çok tanınan Arap tarihçilerinden birisine niye bu devri neredeyse dışarıda bırakmış olduklarını sorduğumda cevabı şu olmuştu: "Çünkü o yüzyıllarda gerçekten Arap tarihi yoktu". *A priori* olarak şimdiye kadar çok fazla şey yaratmış bir antik medeniyet bölgesinde ve bu bölgedeki halklar arasında hiçbir önemli şeyin meydana gelmediğine inanmak çok zordur, ama onun ne demek istediği sanırım açıktır:

Evvela, siyasi olarak Araplar bu devirde önemsiz bir rol oynamışlar ve dolayısıyla tarihin merkezî temasını kaçırmışlardır

1. Bu makale, esasen "Carreras Arab Lecture" da sunulmak üzere 1969'da hazırlanmış, Essex Üniversitesi'nde okunmuş ve bu üniversitenin izniyle basılmıştır.

–Her ne kadar çoğumuz saf siyaset tarihiyle ilişkili olan eski kavrayışı, daha geniş ve liberal bir kavrayış adına terkettikse de, içerisinde tüm sosyal kuvvetlerin kendilerini ifade ettikleri iktidar *mücadelesini* ve bir sosyal düzeni muhafaza etmek, yıkmak, değiştirmek ya da böyle bir sosyal düzen empoze etmek için istihdam edilen güç *kullanımını* hesap dışı tutarsak, sosyal tarihi bile anlayamayız–; ikinci olarak, Osmanlı Türklerinin Arap toplumu üzerindeki hakimiyeti, Arap ve Müslüman medeniyetinin daha ileri noktalara doğru gelişmesini önlemiş veya hatta sahip olduğu canlılığı yok etmiştir.

Bu, gerçekten dürüstçe söylemek gerekirse İslam tarihine ilişkin yaygın olan görüştür ve sadece Arap yazarlar tarafından da paylaşılıyor değildir. Ayrıca çok fazla da milliyetçi bir görüştür. Dinî bağlılık üzerine temellenen Orta Doğu'daki eski siyasî düzenin, başka zamanlardaki başka devrimciler gibi ulusal sadakat temelinde yükselen yeni bir siyasî düzenle yer değiştirmesini arzu edenler, yakın geçmişi mahkûm etmenin bir yolu olarak uzak geçmişe ait bazı imajları kullanmışlardır: Bu anlamda değişik zaman aralıklarında Araplar, Osmanlılar karşısında erken İslam tarihinden destek arayışına çıkmışlardır; Mısırlılar Firavunlardan, Lübnanlı Hıristiyanlar Fenikelilerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Bizzat Türkler, Osmanlılar ve Arapları aşarak Hititlere (Etilere) kadar geriye bakmışlardır; İranlılar kendi emperyal geçmişlerine, sürgünden (*Diaspora*) sonra dünyanın her tarafına dağılan Yahudiler ise Filistin'deki kadim tarihlerine bakmışlardır. Orta Doğu milliyetçiliğindeki başka birçok faktör gibi bu da, ondokuzuncu yüzyıl Avrupasında yaygın olan bazı fikirlerin bir yansımasıydı: İnsanın, kendi sosyal dünyasını kırmak ve yeniden biçimlendirmek için özgür olduğuna ilişkin devrimci düşünceyle harmanlanmış bir romantik uzak geçmiş kültürü; daha spesifik olarak, Türklerin ortaya çıkışının, erken Müslüman medeniyetinin parlaklığını sona erdirdiği ve onu daha ileriye, modern Avrupa'nın ilerletmiş olduğuna benzer hatlarda gelişmekten alıkoyduğuna ilişkin düşünceler. Nitekim Rousseau, Arapların barbar

Türklerce istibdat altına alınışına teessüf etmiştir;² *Lectures on the History of the Turks* (Türklerin Tarihi Üzerine Dersler) adlı çalışmasında John Henry Newman da, Türklere sadece barbar faziletlerini (yiğitlik, doğruluk, ılımlılık) layık görmüş, onları rasyonel disiplinin medenî erdemlerine dahil etmemiştir. Ve onları, doğru bir şekilde medenileştigini düşündüğü erken bir İslam devletini, Halifeliği ortadan kaldırmakla suçlamıştır.³

Bir görüş ne kadar basit ve geniş kapsamlı olursa, o kadar mantıkî incelemeye gelmeyecektir. Bir zamanlar Türklerin –sadece bugün Türkiye olarak adlandırdığımız yer değil, Balkanlar, Arap Yakınoğusu ve Kuzey Afrika kıyı bölgesi de dahil olmak üzere– idare etmiş olduğu toprakları ziyaret etmiş olan bir kimse, Osmanlı damgasının ne kadar derine vurulduğunu ve birçok farklı ülke ve halklara getirmiş olduğu birliğin ne kadar devamlı olduğunu farketmek durumundadır:

Osmanlı üslubunda camilerin kubbeleri ve zarif, ince, uzun minarelerinden, sonraki dönemin sağlam kışlaları ve hükümet konaklarına kadar binalar; İstanbul'un ve taşra başkentlerinin eski ailelerinin, dağ köylüleri veya Bedevilerin –daha az iyi olmayan ama değişik tarzdaki– tavırlarından çok farklı olan resmi ve özenli tavırları; sadece Türk siyasetçileri arasında değil, Bağdat, Amman, Kahire ve Tunus'taki saraylarda, devrimden önce Mısır'ın eski devlet adamları arasında ve Suriye, Irak ve bazı Balkan ülkelerinin eski milliyetçi liderleri arasında tanımlanması güç ama neredeyse günümüze kadar devam etmiş olan belli bir hükümet ve siyaset etme tarzı. Bu tarz şöyle özetlenebilir: 1) Sabırlı ve ihtiyatlı olmak, 2) Dikkatli bir şekilde bir kuvveti başka bir kuvvet karşısında hepsini birden nötralize etmek amacıyla dengelemek, 3) Düşmana kendisini yiyip bitirmesi için zaman ve faaliyet alanı bırakmak ve 4) Karşıdakinin nereye kadar gidebilece-

2. J. J. Rousseau, *Du Contrat sociale* (Toplumsal Sözleşme), 4. Kitap, 8. Bölüm.

3. J. H. Newman, *Lectures on the History of the Turks* (Dublin, 1854), s.105.

ğini test etmek, eğer çok aşırı gitmişse kendisine her zaman paçayı kurtarma payı bırakmak.

Osmanlı geçmişinin bu bakıyeleri yeni tarih araştırmalarını gerektirmektedir. Bu amaçla şimdiki kuşağın tarihçileri de, İstanbul'daki muazzam Osmanlı arşivlerini kullanarak bize Türk göçebelerinin İslam dünyasına gelişi ve o dünyada yaptıklarına ilişkin yeni bir resim çıkarmışlardır (ne var ki bu tarihçiler de, İmparatorluğun sonuçta yolu düşman ve kötü mizaçlı ulus-devletlere çıkan nihai çöküşünün etkisi altında kalmış seleflerinden daha az etki altında değillerdir). Göçebe Türkler, kendilerine direnç göstermeyi denemiş veya onlar olmadan kendi kendisini koruyabilecek, idare edebilecek ve geliştirebilecek bir dünyaya yabancı fatihler olarak gelmediler. Aksine onlar bu dünyaya olumlu bir şeyler, olmamaları durumunda bu dünyanın hayatiyetini devam ettiremeyebileceği veya en azından şu an almış olduğu biçime gelemeyebileceği bir şeyler kattılar. Türklerin İslam alemine girişi, zaman zaman vuku bulan Orta Asya göçebe hareketlerinden biri sırasında oldu. Gelme nedenleri arasında aşırı nüfus, kabile savaşları, bitki ve su kaynaklarındaki değişimler, göçebe hayatın çevrelediği şehirlerin ticaret tarzındaki değişimler, bunlar sonucunda şehirdeki üretim yahut hükümette meydana gelen değişimler vardı. Bu noktada belki önemli bir faktör de Çin'de meydana gelmiş olan bir gelişmeydi, ki Bernard Lewis tarafından aktarıldığı şekliyle bu, "Orta Asya göçebelerinin Çin içine doğru yayılma yolunu kesmiş ve batıya doğru genişlemeye zorlamış olan Çin'deki Sung rejiminin kaos içindeki bir fetret döneminden sonra sağlamaştırılmasıydı."⁴

Fakat bu, sadece öykünün bir yarısıdır. Türk göçebeleri Abbasi Halifeliğinin bulunduğu Bağdat'ın doğu bölgesine geldikleri zaman, kendilerini bekleyen bir rolle karşılaştılar: İlk, yabancı bir ülkede 'ücretli' askerlik, ama daha sonra İslam toplumu ve

4. B. Lewis, *The Arabs in History* (gözden geçirilmiş baskı, Londra 1958), s. 147.

medeniyetinin savunuculuğu ve idareciliği. Burada bir kez daha İslam'ın bir çöl dini olduğuna ve toplumunun da göçebelerin ilgileri ve değerlerine boyun eğdiğine dair önümüze çıkan antik bir safsata sözkonusudur. Araplar, erken tarihlerinde revaçta olan bir sözü alıntılırsak, İslam'ın "hammadesi" olmuşlardır. Ama İslam toplumu ve Halifelik sağlam bir şekilde kurulur kurulmaz Yakın Doğu medeniyetlerinin şablonuna uymuşlardır. Öyle ki bu medeniyetlerin merkezinde, beslenme ihtiyaçlarını her zaman kendilerine bağımlı bir kırsal hinterlanddan sağlamış ve birbirine ticaret yollarıyla bağlı büyük şehirler olmuştur. Yüksek İslamî kültürün yeşerdiği ve büyük Müslüman devletlerin kökleştiği yerler bu tür şehirlerdi ve bu devletlerin esas hedefi, bu şehirlerin ve onların hinterlandlarının hayatını, toplumunu ve medeniyetini savunmaktı. Zira yerleşik hayat, Yakın Doğu'da her zaman istikrarsızdı: Eğer kırsal hinterland ve ticaret yolları, geniş ölçekli şehir hayatının sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyulan artı ürünü üretecekse, göçebelere ve dağlılara, yabancı işgalcilere ve sulama sisteminin çökmesine neden olabilecek doğal yahut insanî tüm kuvvetlere karşı korunmak zorundaydı. (Robert Adams tarafından kaleme alınmış olan *Land behind Baghdad* (Bağdat'ın Gerisindeki Toprak) başlıklı çok önemli yeni bir kitap vardır. Bu kitapta –coğrafyacı ve arkeolog kadar tarihçinin de kullandığı– birçok metod kullanılmıştır. İçeriği, Irak'ın belli bir bölgesinde tarihin başlangıcından bugüne su ve toprağın kullanımının incelenmesini kapsıyor. Ve bu çalışma, su ve toprak kullanımının hükümetlerin siyasetleri ve kuvvetleriyle ne kadar sıkı bir şekilde bağlantılı olduğunu gösteriyor.)⁵

O dönemlerde büyük İslam şehirlerinin siyasî bir düzene ihtiyacı vardı. Dahası, onlar bunu kendi başlarına üretemediler: Onuncu ve onbirinci yüzyıllarda Abbasi Halifelerinin iktidarı zayıfladığında –Orta Çağ Avrupa'sının bazı yerlerinde olduğu gibi– sonuçta kendi kendini besleyen bir düzeni üretebilecek, toplu-

5. R. M. Adams, *Land behind Baghdad* (Chicago, 1965).

mun kendi içinden öncekiyle aynı kuvvette sorumluluk alan bir iktidar çıkmadı. İslam toplumunun bu probleme cevabı, askerî dayanağıyla birlikte yeni bir tür otokrasi üretmek oldu. Hilafet çerçevesinde, topluca “sultanlıklar” olarak bilinen bir devlet silsilesi gelişti. Sultan bölgesel sınırları içinde hakimiyet kurdu ve İslam dünyası üzerinde evrensel bir hakimiyet iddia etmedi; genel olarak, uzun bir süre boyunca Bağdat’ta sultanın resmî otoritesini onayladığı bir Halife vardı. Sultanın iktidarı İlahî tercih sonucu değildi; kılıçtan neşet etmekteydi. Ve bu iktidar kılıçla korundu, haleflerine de kılıçla aktarıldı. Bununla beraber dinî hukuk, *şariat*, kendi sınırları içinde uygulanmasıyla ve İslam’ın yüce hedefleri –İslam’ın sınırlarını genişletmek, onu dıştan gelecek saldırılara karşı korumak, sünni inanç ve hukuku muhafaza etmek, Hac ve diğer ritüelleri organize etmek ve korumak– için kullanılmasıyla meşru bir otoriteye dönüştü.

Türklerin tarihî rolünün tespit edilebileceği yer işte burasıdır. Bu sultanlıklara dayanak teşkil eden ve onu muhafaza etmiş siyasi-askerî grupları tedarik edenler, Türkler ve bir süreliğine de tarihlerinin yakından bağlantılı olduğu Moğollardı. Bu, sadece İslam dünyasının batısı, yani “Türk-Arap” yarısı için doğru değildi. Aynı zamanda, İslam dünyasının doğusu, yani “Türk-İran” kısmı için de doğrudu: Bizim bugün isimlendirdiğimiz şekliyle Pers veya İran’ı gerçekte meydana getirmiş olan Safevi Şahları Türk kökenliydi ve saray dili bir yüzyıl ya da daha fazla bir süre Türkçeydi; Hindistan’ın Moğol imparatorları da Türk-Moğol kökenliydi. Türklerin bu rolü oynayabilmiş olmalarının arkasında, kısmen askerî yeteneklere ve dayanışmaya sahip olmaları, ama bunların ötesinde, hükümet ve yönetim örgütleyicileri olarak bir tür doğal otorite ve beceriye de sahip olmaları yatmaktaydı (buna daha sonra tekrar döneceğim). Bu, o zamanın İslam dünyası tarafından anlaşılmış ve kabul edilmiştir. Nitekim, tarihle meşgul olmuş Arap tarihçilerinin ve düşünürlerinin en büyüğü olan İbn Haldun’un, Türklerin İslam’a hizmetleri dolayısıyla mükafata layık olduklarından hiçbir şüphesi bulunmuyordu.

Tekrar Bernard Lewis'ten bir alıntı yapacak olursak, "(İbn) Hal-dun, Türklerin gelişlerini, İslam'ın ve Müslümanların selameti için Allah'ın devam eden teveccühüne ilişkin bir delil olarak an-ladı. Ona göre İslam Hilafeti'nin zayıflamış ve bozulmuş, düş-manlarına karşı direnme gücünün kalmamış olduğu bir zamanda Allah, hikmeti ve lütfuyla Türklerin büyük ve çok sayıdaki kabi-leleri arasından İslam'ın kuruyan nefesinin yeniden canlanması ve Müslümanların birliğinin yeniden sağlanması için yeni idare-ciler ve himayeciler yollamıştı".⁶

Fakat bu samimi ve ciddi Müslümanlar tarafından kayıtsız şartsız kabul edilen bir husus değildi. Zira Müslüman şehir aha-lisi ve liderleri, tevarüs edilmiş sosyal hayat ve bir dinî kültür ge-leneğine sahip şehir 'ileri gelenlerinin' aileleri açısından İslam toplumunun refahı, bir tür denge ya da ittifak talep etmekteydi. Kılıç, Türk sultanlarının, yüksek memur ve kumandan aileleri ve ordularının ellerindeydi, ama onlar bu kılıcı, din ve dinî hukuk alanında öğrenim görmüş, öğretmiş, yorumlamış ve idare etmiş kimseler olan *ulemayla* ittifak içerisinde kullanmak durumun-daydılar. Genel olarak padişahlar, bu ittifakı kabul ettiler: ulemâ-ya saygı gösterdiler, onlarla istişare ettiler ve devlet meselelerin-de onlardan yararlandılar. Hukuku uygulayan kadıları, hukuku yorumlayan müftüleri ve bunun öğretimini yapan medreseleri desteklediler. Daha genel olarak söylenirse, iktidarlarını, şehrin istikrar ve refahı ne gerektiriyorsa –ticaret akışını korumak, ekici ve yetiştiriciyi korumak– ona göre kullandılar. Buna karşılık, ile-ri gelenler ve ulema da, genel olarak onları desteklediler. Çünkü ortak çıkarlar vardı ve bunu güçlendiren bir başka etken de geç İslam'ın (en azından Sünni İslam'ın) ana geleneği idi. Bu Hob-besçu gelenek, her türlü yönetimin anarşiden iyi olduğu fikrini benimsiyordu. Ne var ki, idare ettikleri kimselerden etnik olarak farklı bir yapıya sahip ve kabilevî dayanışmanın merkezde oldu-

6. B. Lewis, *Transactions of the Royal Historical Society* içinde 'The Mongols, the Turks and the Muslim polity', 5. seri, 18. cilt (1968), s. 64.

ğu göçebe hayatının izlerini kendinden çok da uzaklaştıramamış olan kılıç sahipleri ile hakimiyetleri altında bulunan İran ya da Arap yerleşik nüfusu arasında derinde yatan bir gerilim vardı. Şehir ileri gelenleri, idarecilerine yönelik olarak bazı baskılarda bulunabiliyorlardı: Meşruiyetin anahtarlarını ellerinde tuttular, sultanın yönetimine bir tür İslamî müeyyideyle karşı koyabildiler; ayrıca şehir siyasetinin vasıtalarını kontrol altında bulundurdular, –belli ölçülerde– avama mahsus mahallelerin zanaatkâr ve işçileri arasında protesto ve ayaklanma hareketleri başlatabildiler veya bunları önleyebildiler. Bununla birlikte geneli açısından bakılırsa denge, kılıç sahiplerinin lehineydi. Bu, sadece onların ellerinde kılıçları olduğundan değil, ama bu tip eyaletlerin çoğunda siyasi iktidarlarının yanına sosyal güçlerini de katmış olmalarından idi: Sultan ve onun memur ve kumandanları toprağı yönetimleri altına aldılar, kırsal artı ürünü topladılar ve bu şekilde kır ile şehir arasındaki ekonomik mübadeleleri, şehir kütlelerinin yiyecek tedarikini ve zanaatkârın çalışmasını kontrol ettiler. Ne var ki bu, bir başka açıdan şehir medeniyetinin lehine de işledi: Türk siyasi ve askerî eliti açısından şehri ve onun hinterlandını istikrar ve refah içinde muhafaza etme işi, bu kesime ait menfaatlerin oluşumuna da imkân verdi.

II

Bizim Osmanlı Türklerine bakmamız gereken bağlam budur. Osmanlı devleti, erken devirlerinde, büyük Türk imparatorluklarından ilki olan Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmakta olan gövdesi içerisinde büyüyen belli sayıdaki Türk beyliklerinden birisiydi ve Bizans sınırında bulunuyordu. Hal bu iken, bu beyliğin tabiatını değiştiren iki olay meydana geldi. Çok iyi bilindiği üzere bunlardan birisi, Constantinople'un 1453'de fethidir ki, bundan sonra *Istanbul* adıyla padişahın başkenti olmuştur. Bu tarihi müteakip Osmanlı devleti, İslam dünyasının batı kesiminde en büyük devletlerden birisi oldu. İtalyan şehirleriyle büyük ölçek-

lere varan bir ticaret hacmine ulaştı ve Akdeniz'de önemli bir deniz gücü haline geldi. Böylece, bu devlet batı Avrupa'yla yakın temaslar geliştirdi ve Avrupa'nın iktidar dengesinde bir etken oldu. Bu süreçte onun kendi tabiatı da değişti. İstanbul'la birlikte Osmanlı devleti, ilk kez büyük bir kozmopolit şehre sahip oldu. İdare ettiği toplum, bundan böyle ücra vâdilerin ya da pazar kasabalarının sakinlerinden oluşmamaktaydı, dolayısıyla daha karmaşık türde bir yönetime ihtiyaç duydu. Osmanlı devleti, İstanbul ve Balkanlarla birlikte ayrıca Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan büyük bir gayri Müslim nüfus kazandı ve bu da yeni idare problemlerini gündeme getirdi.

Diğer olay, İstanbul'un fethine göre daha az bilinmesine karşın, ondan daha önemsiz değildir. 1516-17 yıllarında Osmanlılar yönlerini güneye çevirdiler ve İslam dünyasının batı yarısında geriye kalan bir diğer büyük devletin, Mısır ve Suriye'de bulunan Memlûk devletinin topraklarını fethettiler. Bu fetihten sonrasında, kutsal şehirler Mekke ve Medine de dahil olmak üzere Batı Arabistan'daki Hicaz vilayetinin fethi, bir süre Safeviler tarafından karşı konulan ama daha sonra 1638'de yenik düşen Irak'ın fethi ve Katoliklerin İspanya'yı yeniden ele geçişlerinin Afrika'ya da taşmasını önlemek amacıyla Osmanlı hizmetindeki deniz kuvvetlerince Fas olmasa da Cezayir kadar uzak yerler dahil olmak üzere Kuzey Afrika'nın işgali izledi.

Arap ülkelerinin içine doğru bu yayılış, Osmanlıları, İran'ın batısındaki İslam dünyasında en büyük hakim güç haline getirdi ve onlara Akdeniz'de olduğu kadar Hint Okyanusu'nda da bir deniz gücü olma fırsatını verdi. Yine de bunlardan daha önemlisi, bu yayılışla birlikte Osmanlı yönetiminin, antik Müslüman şehir medeniyetiyle (Kahire, Şam ve Halep'in büyük okullarıyla, İslam kelamı ve hukukuyla ve kendi sosyal liderlik geleneğini ve hükümetle toplum kuvvetleri arasında kurabildiği bir denge geleneğini yeni evrensel İslamî devletin içine almasına yardımcı olabilecek bir şehir sınıfıyla) doğrudan temasa geçmiş olmasıydı.

Belki bunlardan da önemlisi, bu zamandan sonra Osmanlıların, artık kutsal şehirlerin idarecileri olmalarıydı: Kudüs'ün; Irak'taki Şiilerin kutsal şehirleri olan Necef, Kerbela ve Kadimen'in; Mekte ve Medine'nin ve bu şehirlere çıkan ana Hac yollarının. Her yıl Mısır ve Afrika'dan hacılar Kahire'de toplanırlardı. Türkiye, Kafkasya, Suriye, İran ve Irak'tan gelenler Şam'da toplanırlardı. Hacılara rehberlik yapılmasıyla birlikte korunmaları da gerekmekteydi. Kutsal şehirler ve sakinlerinin korunmaları ve işlerinin karşılama zorunluluğu vardı. Bizzat Haccın ifasının ifade ettiği din ortodoksisi muhafaza edilmek zorundaydı.

Bu devirden sona erişine kadar Osmanlı İmparatorluğu, kendine has özelliği gereği karmaşık bir tabiata sahip oldu. Bir kere, bir hanedan devletiydi: Sadakatin, bir ailenin, Osman'ın neslinden olanların üzerine odaklandığı –bu ailenin herhangi bir ferdi üzerine değil-, ve bir bütün olarak ailenin egemenlik iddiasında bulunduğu bir devlet. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu, Selçuklularda da yer almış olan Oğuz kabilesinden (birçok sebeple veya kimine göre yeterli sebep olmaksızın) nesep iddia eden bir Türk devletiydi. Dolayısıyla Türk kabilelerinden etnik dayanışma noktasında yardım talebinde bulunabiliyordu. Tarihinden getirdiği Türk kabile yapısından kaynaklanan bazı belli biçim ve sembollerin tümünü kullandı. Sözelimi, at kuyrukları devlet memuriyetinde rütbe işaretleri olarak kullanıldı. Sarayın, ordu mensuplarının ve hükümet memurlarının dili Türkçeydi. Fakat bu, dışlayıcı irkî anlamda bir Türkçe değildi. İslam tarihi boyunca Araplar, İranlılar ve Türkler arasındaki farklılıklara dair bir bilinç her zaman olmuş olup, İslam tarihinin esas mesuliyeti bu üç toplum tarafından üstlenilmişti. Ne var ki bu farklılık bilinci, hiçbir zaman, bu insanların Müslüman olmaları dolayısıyla müştereken paylaştıklarına dair ortak duygunun yok edilebileceği gibi derin bir ayrıma konu olmamıştır. Türkçe konuşan ve Osmanlı padişahının hizmetinde olan biri, zorunlu bir şekilde, kendisini Türk olarak düşünmek durumunda değildi; padişahın Türkçe konuşmayan bir uyruğu, imparatorluğun son yıllarına

kadar, kendisini siyasî topluluğun dışında bırakılan biri olarak düşünmek durumunda değildi.

Üçüncü olarak, Osmanlı İmparatorluğu Müslüman bir devlettir. Bu, padişahın kendisini bir halife ya da halifelerin vârisi olarak düşünmesi anlamına gelmemekteydi. Gerçi Osmanlılar, bazı zamanlar 'halife' ünvanını kullandılar, ama bunu o ünvana çok fazla önem atfederek yapmadılar; daha çok ona, dinin emirlerini muhafaza etmiş her âdil sultan tarafından kullanılabilir şekilde zayıf bir anlam yüklediler. Onlar bunu bazen başka Müslüman idareciler için bir övgü terimi olarak kullandılar, bazen de kendi ünvanları arasından çıkardılar. Aşağıda, örnek olması açısından Osmanlı diplomatik yazışmalarına ait bir koleksiyondan alınan bir ünvan listesi verilmiştir:

... İzzeti cennet kadar yüksek Padişah, yıldızlar gibi olan Sultanların Sultanı, sultan başının tacı, Rezzâk'ın gölgesi, şahlığın doruğu, kader kitabının özü, adaletin ekvator çizgisi, celâlin ay çekimindeki mükemmelliği, şefkat ve merhamet deryası, cömertlik mücevherlerinin madeni, kahramanlık âbidelerinin menbaı... zaman sayfası üzerine adaleti yazan, iki kıtanın ve iki denizin sultanı, iki doğunun ve iki batının hakani, iki kutsal mahallin (Mekke ve Medine) hizmetçisi...⁷

Halife ünvanı, bu mukabele listesinde bulunmuyor ve işin gerçeği, imparatorluğun hem içerisinde, hem de dışarısında Müslümanlardan destek toplamanın ve kendisi üzerinde çok fazla baskı kuran Avrupai güçleri ikaz etmenin bir yolu olarak padişahın tüm İslam'ın halifesi olduğuna dair ciddi bir iddia öne sürmüş olduğu ondokuzuncu yüzyıla kadar da pek bulunmamaktadır. O zamana kadar devletin uyum göstermiş olduğu model, şimdiye kadar kabataslak tarif etmiş olduğum modeldi: Bu devlet, *şeriat* çerçevesinde hüküm süren bir sultanlıktı ve kendisini İslamın yüce hedeflerine adanmıştı. Şii olan Safevilerle arasın-

7. T. W. Arnold, *The Caliphate* (yeni baskı, Londra, 1965), s. 203.

da uzun sürmüş olan çatışmanın keskinleştirdiği bir bilinçten dolayı gayet bilincinde olarak Sünniydi. Türklerin açıklık ve düzen talep eden kişilik özellikleri nedeniyle Osmanlı devleti, ulemayı, belirli rütbelere, resmi atamalar ve düzenli ücretlerin sözkonusu olduğu bir hiyerarşi çerçevesinde biçimlendirdi. Hiyerarşinin başı olan başyargıçlara, *Şeyhülislama* devletin en yüksek meselelerinde danışıldı ve vilayet yargıçları olan *kadılar*, merkezî hükümet ile büyük şehirlerdeki Müslüman kamuoyu arasındaki esas bağlantı kanalı oldular. Hükümet, Arap şehirlerindeki medreselere kendi yöneticilerini seçme hakkı verdi, onları himaye etti ve kendisi de, dinî işlerde yüksek memuriyetlere gelmek isteyenleri eğitmek için yenilerini İstanbul'da kurdu. Yönetim ayrıca büyük tarikatlardan veya daha sünni olanlarından bazılarını tercih ederek onlara para desteğinde bulundu. Açıkçası, mistik Tanrı bilgisine giden yolu takip edenlerin kardeşliğini, manevî hayatın bazı liderleri yoluyla ve onların takipçilerinin rehberliği altında vaz' ve emr etti.

Fakat, dördüncü olarak Osmanlı İmparatorluğu, yine de başka türde olan bir devlettir: Tek bir nizam ve yönetim çerçevesinden çıkmayan ve bir hükümdarlık ailesine gösterilen özel sadakattan ayrılmayan evrensel bir imparatorluktu; diğer taraftan birçok farklı bölgeye –Balkanlar, Anadolu; batı Asya, Mısır, Kuzey Afrika kıyı ülkeleri–; bünyesinde birçok farklı etnik gruba –Yunanlılar, Sırlar, Bulgarlar ve Rumenler, Türkler ve Araplar, Kürtler ve Ermeniler–; farklı dinî cemaatlere –Ortodoks, Ermeni, Kıpti, Maruni ve başka Hıristiyanlar ile bir mezhepten daha fazla olmak üzere Yahudiler–; farklı sosyal düzenlere –şehir halkları, ova ve nehir vadileri köylüleri, dağ köylüleri (Arnavutluk, Doğu Anadolu, Kürdistan ve Lübnan), step ve çöl göçebelileri– sahipti. Bu gruplara ve topluluklara karşı muamelelerinde, onun geç dönem İslam tarihinde yaygınlık kazanmış olan bir ideal ilkedен hareket ettiğini görebilmekteyiz. Bazı açılardan kadim İran'ın krallık teorisinden, başka bazı açılardan Eflatun düşüncesinden türetilmiş olan bu ilke, idare ettiği toplumdan ayrı olarak kaim,

sadece Allah'a ve kendi yüksek zatına karşı sorumlu olan, adalet ilkeleri ışığında o toplumun farklı fırkalarını nizama sokan mutlak hükümdar idealidir. Burada amaç, o toplumdaki her farklı fırkanın kendi tabiatıyla uyumlu hale gelebilmesini, başkalarıyla ahenk içinde yaşayabilmesini ve genel iyiye katkıda bulunabilmesini sağlamaktır.

Padişahın ellerinde nihai ve neredeyse sınırsız bir iktidarın toplanmış olması, sözkonusu ideale uygundu. Öyle ki padişah, mükellef bir aile, bu ailenin isteklerini yerine getiren disiplinli bir ordu ve titiz bir şekilde örgütlenmiş devlet hizmetiyle çevrelenmiş sarayının (ki saraydan daha fazla bir şeydi, ihtiva ettiği binalarla emperyal bir arazi ya da iç şehirdi) iç avlusunda muhafaza altında yaşardı. En azından imparatorluğun erken evrelerinde *asker* ile *reâyâ*, gücü üretmiş olanlar ile uyrukları arasında net bir ayrım gözetilmiştir. Ve sadece orduya değil, saray memurluğu ve devletin yüksek kademelerindeki memurlukların çoğuna da, Türkler ya da başka Müslüman halklardan değil, Hıristiyan kökenli erkekler arasından, Balkanlar yahut Kafkaslardan seçim yapıldı. Bunlar, delikanlılık çağlarında acemi asker ya da kur'a niferi (zorunlu asker) olarak kaydedilmekte, askeri okullarda veya sarayda eğitim ve öğretim görmekte ve buradan orduya, aileye yahut hükümete gönderilmekteydiler: Diğer yandan seçilen kişiler 'köle'ydiler (kul), ama insana hakaret iması taşımayan, daha çok, İslamî anlamda kendi kişiliğini efendisinin kişiliğinde eritmiş, ondan başkasına sadakat göstermeyen, dolayısıyla tehlikeli bağımsız bir güç oluşturamayacak olan ve edindiği servetin ölümünden sonra müsadere yoluyla efendisine döneceği anlamda erkek köleydiler.

Yine yukarıdaki ideale uygun bir tarzda Osmanlı yönetimi, çeşitli toplulukların adet ve hukuklarını korudu ve onlara devlet desteği verdi. Kendi idarî düzenlemelerinden (*kânûn-nâme*) oluşan koleksiyonlardan da anlaşılacağı üzere bu topluluklar, çeşitli bölgelerde vergilendirmeye, dolayısıyla toprak kullanımı ve sa-

hipliğine ilişkin çeşitli bölgelerde kuralları koydular ve gerektiğinde bu kuralları ıslah ettiler. Lübnan ve Kürdistan'dakiler gibi dağ vadilerinin yerel hakimleri, idarî sisteme vali, tımar sahibi veya kendi bölgelerinin baş vergi toplayıcısı olarak tanınarak uyduruldu: Vergileri ödedikleri ve ticaret yollarını rahatsız etmekten sakındıkları müddetçe özyönetim hakları tanındı. Aynı şekilde, –Suriye çölündeki Mevâlî başları gibi– göçebe başlarından bazılarına, çöl ticaret yollarını açık tuttıkları sürece devlet tarafından hil'at giydirilip para verildi. Gayri Müslimler ise daha güç bir problemle karşı karşıya kaldılar: Onlar imparatorluk nüfusunun daha büyük bir kısmını oluşturmaktaydılar ve toplam zenginlikten büyük pay alıyorlardı. Biz bu noktada yine Osmanlıların, organizasyon kabiliyetini ve Müslüman devletlerde uzun zaman varolmuş olan pratiklerin mantıkî ve usulünce ifadesine yer verme becerilerini kullandıklarını görüyoruz. İstanbul'un fethinden sonra şehrin Rum Patriği, imparatorluğun tüm Doğu Ortodoks Hıristiyanlarının başı olarak, Ermeni patriği Ermeni Ortodokslarının başı olarak, Hahambaşı Musevi cemaatinin başı olarak resmen tanındılar. Bu kimseler, sadece dinî liderler değil, aynı zamanda sivil liderlerdi: Aldıkları kararlar ve verdikleri emirler, arkalarında duran devlet desteğine sahipti; hükümete karşı cemaatlerinin itaati ve gayri Müslimlerin ödemek zorunda oldukları cizyelerin toplanışı noktasında sorumluydular; bunun karşılığında, onlara ve cemaatlerine ibadet özgürlüğü ve engin bir hoşgörü ve koruma sağlandı. (Bu dinî ve sivil otorite birleşimi, Osmanlıların hüküm sürmüş oldukları yerlerde hâlâ bulunabilir. Mesela Kıbrıs'ta Yunanlı başpiskopos, başkan veya başka bir ifadeyle millet reisiydi ve böyle olmasından dolayı milliyetçi hareketin liderliğine geçti ve daha sonra kurulan Cumhuriyet'in Başkanı olabildi.)

Eğer biz Osmanlı devletine bu farklı bağlamlardan, yani bir Türk, bir İslam ve bir evrensel devlet olması açılarından bakarsak, Arapları (veya en azından Arapça konuşan Müslüman halkların büyük çoğunluğunu) dışarıda tutmayı amaçlamış bir red

çizgisinin bulunmadığını görmek durumundayız. Daha önce belirtmiş olduğum gibi, hakim grup, ırkî bir anlam taşımayan bir şekilde 'Türk'tü; en yüksek memurluklar tüm Müslümanlara açıktı. Ne var ki, Arap kökenli çok az kişi bu makamlara gelebilirdi. Bu istisna denebilecek kadar azdı: Mesela onyedinci yüzyılda Lübnan'ın meşhur prensinin oğlu Ma'noğlu Fahreddin'e, babasının isyan ettikten sonra öldürülmesi sonucunda sarayda görev verildi ve daha sonra hanedanın ünlü bir memuru ve padişahın Hindistan'daki Moğol imparatoruna gönderdiği elçi oldu. Bundan başka, yerel kökenli birkaç taşra valisine rastlamaktayız. Bunlardan Celilî ailesi, onsekizinci yüzyılın çoğunda ve ondokuzuncu yüzyılın başlarında Musul'da hüküm sürdü; bu aile sonradan Müslüman olan Kuzey Iraklı Hıristiyan bir aileye mensuplardı. Bununla birlikte, Araplar genel olarak Osmanlı memuriyetinde doğrudan bir siyasi iktidar tecrübesine sahip olmadılar.

Öte yandan Arapların faaliyet alanlarını genişleten unsur, dinî hiyerarşiydi ve sosyal hareketlilik açısından onlara bir kanal işlevi görmekteydi. Zira ilahiyat ve hukuk dili Arapçaydı ve ilke olarak ilim ve dindarlık, dinî memuriyet için ihtiyaç duyulan başlıca pasaportlardı. Ama gerçekte mesele o kadar da basit değildi: Dinî memuriyette yüksek mevkilerin İstanbul'daki imparatorluğa ait okullardan mezun ve memuriyet geleneğine sahip aile üyeleri tarafından işgal edilmesine yönelik bir seyir vardı. Taşra *kadılarını* bile belirli bir süre için İstanbul'dan gönderildi ve imtiyazlı bir grup arasından seçildi. Burada da biz yine herhangi bir uyruğun çok fazla güç kazanmasını ve bunu uzun müddet korumasını önlemeye yönelik Osmanlı içgüdüsüyle karşılaşmaktayız. Lakin, taşra başkentlerinde *kadı'nın* altında başka memuriyetler sıralanıyordu: Ona yardımcı olan hakimler, çeşitli hukuk mezheplerinden *müftüler*, sadece bilinen kan aristokrasisine sahip *şerifler* veya Peygamber'in neslinden olanların bir tür duayeni olan *nakibü'l-eşraf*. Bunlar mahallî şahsiyetlerdi ve Arap şehirlerinde büyük oranda ilim ve liderlik geleneği bulunan, 'ileri gelen' kadim Arap aileleri –bir tür *cübbe asilleri*– arasından seçilmekteydiler.

Öyle ki bu ailelerin bazılarının geçmişi, Osmanlılar'dan önceki döneme kadar geriye gitmektedir; yine bunlardan bazıları modern zamanlara kadar öncü bir rol oynamıştır –Kahire'de Bekriler (*Bakris*), Kudüs'te Halidiler ve *Alemiler* (Alamis), Halep'te Cabiriler, Bağdat'ta Geylaniler. Önceden olduğu gibi Osmanlı idaresi altında bu ileri gelenler, 'kılıç sahipleri'yle mahalli Müslüman nüfus arasında aracı rolü oynadılar. Esasen padişaha bağlıydılar, ama aynı zamanda kendi şehirlerinin liderleri ve İslam'ın şehir medeniyetinin varisleriydiler. Osmanlı iktidarına mani olmayı veya onu kullanmayı denedikleri ve bunu yapacak araçlara sahip oldukları vakitlerde, vaazlar vererek mahalle reislerini, avamî örgüt liderlerini kullanarak kamuyu harekete geçirebildiler; ve imparatorluk genelindeki dinî hiyerarşi ve İstanbul'daki reisleriyle aralarındaki bağlantılar sayesinde belli ölçüde etkiye sahip oldular. Onların şehirlerde yaptıklarını Arap kabile reisleri kırsal bölgelerde yapabildiler: Bedevi kabile şeyhleri, dağ topluluklarının soya dayalı yöneticileri, hisar sahipleri –Suriye'de Haçlılar terkettikten sonra onların hisarlarını ellerine geçirmiş ve çevre bölgede hakimiyet kurmuş olanlar gibi. Burada biz şehir ileri gelenlerinin birbiriyle çatışan ikili bir rol oynadıklarını görüyoruz. Bu rol, Osmanlı hükümeti tarafından bir şekilde tanınmış, idarî ya da malî sisteme uydurulmuş ve genel olarak Osmanlı hakimiyetini dışlamaya çalışmayan, ama aynı zamanda kendi bölgelerine veya bu bölgeleri yönetmelerine gelecek aşırı müdahalelere karşı koyan bir roldü. Burada da bize bugün tanıdık gelen isimlerle karşılaşabiliriz: Lübnan'da Şihablar ve Canbolatlar; Nablus bölgesinde Tukanlar; Hz. Peygamber'in neslinden olan Mekke şerifleri, ki Hicaz'da yerel güçleri İstanbul tarafından büyük oranda tanınmıştı ve Haşimî ailesinin atalarıydılar.

III

İkinci Dünya Savaşı'nı hatırlayacak kadar yaşlı olan bizlerden bazıları, daha erken kuşak bilgi erbabına göre belki de, İslam dev-

letlerinin süratli yükseliş ve çöküşlerini daha kolay anlayabilirler: Orduların ticaret yolları boyunca yayılmış, step veya çölle bölünmüş saldırıya açık hinterlandlarıyla şehir zincirinin birinden diğerine koşuşturması. Burada şaşkınlık uyandıran nokta, bu yeni oluşumların büyük kısmı itibariyle çabucak ortadan kalkmış olması değil, tam aksine Osmanlı gibi bir devletin çok uzun bir zaman sonra sona ermiş olmasıdır. Bununla birlikte, er ya da geç kazanmış olan ve bir imparatorluğun güçsüzleşip dağılmasına neden olan saik, iki hat boyunca gelişmiştir: Birincisi, hükümdarın ordu ve yönetim üzerindeki, merkezî yönetimin de taşra üzerindeki kontrolünü kaybetmiş olması nedeniyle devlet sistemi içinde bir parçalanma; ikincisi, toplum kuvvetlerinin hükümet tarafından dayatılan çerçeveyi kırılmaya uğratmaları. Bu bağlamda özellikle düzenin hoşnutsuzluk veya ayaklanmaya elverişli olması ile dağ ve step ağalarının şehir hinterlandlarını yağmalamalarını hatırlamak gerekir.

En azından onyedinci yüzyıldan itibaren böylesi bir dağılma süreci Osmanlı İmparatorluğu'nda görülebilir. Merkezde padişahın iktidarı zayıflamış, farklı gruplar Sarayda ve yönetim içerisinde çatışmaya başlamışlardı. Sonrasında iktidarın Sadrazam ve yüksek bürokrasiye geçmesiyle birlikte kaçınılmaz ama sonuç itibariyle kısmî ve gelip geçici bir ayaklanma meydana geldi. Vilayetlerde giderek artan bir adem-i merkezileşme oluştu: Bazı vilayet yöneticileri, mesela Trablus, Tunus ve Cezayir'in Kuzey Afrika'lı 'padişah naibleri', İstanbul'a sözde bir itaat haricinde fiilen bağımsız hale geldiler; başka yerlerde de merkezî yönetim ile yerel yönetimler arasında belirli bir güç dengesi sürdürüldü. Bu yerel yönetimlerden bazıları, sözgelimi Kahire ve Bağdat, kendi kendini idame eden askerî seçkinlerden oluşan Memlûklar grubunun elindeydi; başka bazı yerler de, kendi hakimiyetlerini ırsî bir yapıya büründürmüş yerel ailelerin ellerindeydi (Musul'da Celâlîler, Anadolu'da da 'vadi ağaları' buna örnek olarak verilebilir). Şehirlerde, bir zamanlar düzeni muhafaza etmiş olan Yeniçeri Ordusu, popüler bir siyasî örgüt ve belli zamanlarda düzeni teh-

dit eden bir unsur haline geldi. Dağlarda, Lübnanlı feodal ağalar, kontrollerini, Lübnan ve Şam arasında uzanan Bekaa ovası üzerinden doğuya doğru genişlettiler; Kürdistan ağaları da Fırat nehrine doğru hareket ettiler. Steplerde, kır/köylü grupları, yeni şeyh aileleri (Anaza, Şammar, Beni Şakir) etrafında toplanarak Suriye çölündeki ticaret yolları üzerinde yerleşik hakim düzeni tehdit ettiler. 1757'de Şam'da bile Hac, Beni Şakir'in kontrolüne bırakılmıştı. Bizzat merkezi Arabistan'da ise İslam tarihinde zaman zaman vuku bulan hareketlerden biri, bir din ıslahatçısıyla bir hanedan arasında kurulan bir ittifakın –ki amaçları faziletli bir İslam devletinin oluşturulmasıdır– sonuçları ortaya çıktı: Bu yeni devlet, Vahhabi devleti, kutsal şehirleri işgal etti ve Osmanlı hakimiyetini reddetti, hatta Osmanlıların ayakta tuttuğu türden bir sünniligi de reddetti. Bazı yerlerde kırılık bölgeler, büyük şehirleri besleyen ve güçlü yönetimleri destekleyen artı ürünü üretmemeye başladı. Burada iki neden etkili olmuştu: Birisi, tarımsal hinterlandın küçülmüş olması; ikincisi, ekicilerin şehir toprak ağalarından sonra kabile şeyhlerinin kontrolü altına girmiş olmaları. Henüz Suriye ve Mısır'da olmasa bile Irak'ta bu süreç, onsekizinci yüzyılın sonu itibariyle şehir medeniyetini tehdit edecek bir noktaya ulaşmıştı: onsekizinci yüzyıl Kahire'si, Şam'ı ve Haleb'i buna rağmen hâlâ görkemli ve iyi inşa edilmiş şehirlerdi.

Bu, bir anlamda, doğal bir süreçti. Çünkü böylesi süreçler doğu ve güney Akdeniz'de tarih boyunca tekrar tekrar yaşanmıştı. Fakat bu süreç, başka ve yeni bir süreçle örülmekteydi: Bu da büyük Avrupa devletlerinin güç ve etkisinin artışıydı. İlk olarak askerî gücü ele alırsak, Osmanlıların son büyük fetihleri, 1669'da Girit adasıydı. Bunu, 1699'da Avrupa devletlerinden oluşan bir ittifak ordusuyla yapılan uzun bir savaş izledi. Bu savaştan sonra pek iyi şartlar içermeyen bir barış antlaşması yapıldı. Sonra 1760'ta Ruslarla başka bir savaş, Türklerin önemli bir Avrupalı güç karşısında duramadığını gösterdi: Bir Rus-Yunan donanması doğu Akdeniz'e doğru yola çıktı ve Yunanistan ile Beyrut'ta topraklar elde etti. Bir kuşak sonra ise 1798'de Bonapart kısa bir süre

için Mısır'ı işgal etti. Sonuç olarak askerî dengedeki değişim nedeniyle Avrupa etkisinde ciddi bir artış oldu: Osmanlı hükümeti, Fransızları Mısır'dan sürmek için İngiltere ve Rusya'yla ittifak kurmak zorunda kaldı. Böylece Avrupalı sefirlerin İstanbul siyasetinde önemli bir rol oynamaya başlaması da mümkün hale geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son evresindeki tarihi, bu iki sürecin etkileşiminden dokunmuştur. Avrupa etkisinin artması, ilginç bir şekilde imparatorluğun dağılışının yavaşlamasına yardım etti. Avrupa etkisi ve Avrupa'dan gelen baskı, Osmanlı yönetiminin kendisini ıslah etmesi yönünde bir başlatıcı etki yaptı; yeni askerî ve idarî metodlar bu ıslahatın araçlarını verdi. 1820'den itibaren 50 yıl içerisinde, kaba bir ifadeyle 'yeniden örgütlenme' ya da meşhur adıyla *Tanzimat* olarak bilinen hızlı bir değişim dönemi yaşandı. Bu dönem, ıslahatçı bir padişah ile doğrudan Avrupa bilgisine sahip bazı yüksek memurlar arasında oluşan bir birlik tarafından yönlendirildi. Bunların amacı, herşeyden önce modern bir ordu meydana getirmek, sonra bu orduyu kullanarak merkezî hükümetin taşra üzerindeki iktidarını yeniden kurmak ve merkezî idare ve laik hukuka ilişkin yeni bir çerçeve oluşturmaktı. Bu amaçların arkasında bir ölçüye kadar kadim sultanlık idealinin yeniden canlandırılması yatıyordu. Bu idealin bir parçası da, kadim sultanlığı kaprisle değil, tanzimatlarda somutlaşan doğal adaletle yönetecek bir sultandı. Padişahın bir yandan bürokrasiden yardım alması, diğer yandan da icraatında kısıtlanması öngörülüyordu. Buna eşlik eden başka idealler de sözkonusuydu: Padişahın tüm uyruklarına ait hakların garanti altına alınacağı ve hepsinin eşit haklara ve devletle doğrudan ilişkiye sahip olacağı vatandaşlık ideali; ve Batı Avrupa tarafından vücuda getirilen ama tüm dünyaya açık olan rasyonel, aktif, ilerlemeci, kendi kendini belirleyici modern hayat tarzıyla birlikte 'medeniyet' fikri.

Islahatçıların başarılarını gözardı etmemeliyiz. Eğer imparatorluğun 1870'deki haliyle 1820'de içinde bulunduğu hali kar-

şılaştırırsak, yönetim ve yargı metodları hiç şüphe yok ki değişmiştir; gayri Müslimler daha fazla özgürleşmişlerdir; Hicaz ve Trablus gibi uzak vilayetler, bir kez daha Osmanlılar tarafından kontrol altına alınmıştır; taşra idareleri ıslah edilmiş ve tarımsal alan büyümüştür; belirgin bir Osmanlı 'milleti' düşüncesi yayılmış, en azından büyük şehirlerde ve limanlarda hayatın hoş ve konforlu yönlerine dönük iyileştirmeler yapılmıştır. Bu şartlar altında bizzat Osmanlı toplumunun, sıkılarak ve yarı gönülsüz bir şekilde modern dünyaya doğru sürüklendiği söylenebilir. Bunun, ilk bakışta önemsiz görülebilecek birtakım görünür işaretleri vardı: ceket ve fes, devlet dairelerinde cübbe ve sarıkların yerini almıştı; tüccarlar ve asiller, eski şehirlerdeki evlerinden Boğaziçi'ndeki yeni İtalyan tarzı konaklarına taşınıyorlardı; Kahire'den Nil'e kadar olan yeni havalilerde, İzmir'de ve Beyrut'ta da durum farklı değildi; bizzat padişah Eski Saray'dan (Topkapı Sarayı'ndan) deniz kıyısında, her yanı avizeler, yaldızlı aynalar ve lüks döşemelerle dolu yeni gösterişli bir Saray'a (*Palas*) taşınmıştı; o artık Oryantal bir despota değil, apoletleri ve nişanları ve özenli sakalıyla nazik otokrat (müstebit) silsilesinden birine benziyordu. Bu silsile, St. Petersburg, Viyana ve Paris'ten Dom Petro'ya, Brezilya'ya, Meksika imparatoru Maximilian'a ve Hawai kralı Kamehameha'ya kadar uzamaktaydı.

Bununla birlikte, ıslahat süreci, kendi içinde, imparatorluğun dağılışını mantıksal sonucuna ulaştıran zayıflık ve çelişkiler içermekteydi. Islahatçı birliğin kendisi kırılğan bir yapıdaydı: Mutlak iktidar isteyen bir padişah karşısında ilke ve düzenlemeyle bu iktidarın sınırlanmasını isteyen bir bürokrasi. Bu ikisi, nihai olarak anlaşmaya varamadı ve bölünme, ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru Abdülhamid zamanında yaşandı; daha önceki ıslahatları kabul etmiş ve onaylamış olan ulema, ıslahatların arkası gelince düşmanca bir tutum takındı ve İslam hukukuna ilişkin yasalaşan kanunu kötü hadiselerin alameti olarak gösterdi; yüksek memurlardan bazıları anayasal yönetim fikrini ortaya attı ve

bir Osmanlı anayasası, 1870'lerde birkaç yıllığına kabul edildi. Taşrada, bazı güçlü yerel yöneticiler, kendi *Tanzimat* versiyonlarını uygulayabildiler ve kontrol ettikleri alan merkeze göre daha küçük ve daha yoğun olduğu için daha büyük bir başarı sağladılar: Beylerin idaresi altındaki Tunus ve Kavalah Mehmed Ali idaresindeki Mısır, fiilen bağımsızlaştı.

Hükümet biçimlerindeki altı çizilmesi gereken bu değişimler, sosyal düzende iki önemli değişim anlamına gelmekteydi; bunlar imparatorluğun kendisi yok olduktan sonra da devam etmiştir. İlk olarak, en azından bazı ülkelerde ekonomik bir değişim vardı: Orta Doğu, Avrupa endüstrisi için hammadde sağlayan ve önemli el yapımı mallar üreten bir 'plantasyon (fidanlık/sömürge) ekonomisi' olarak Avrupa ticaret sistemine eklendi; sözgelimi tüm Mısır ekonomisi, Lancashire imalathaneleri için sulak topraklar üzerinde yüksek kalitede yoğun pamuk ekimine adapte edildi. Bunun sonucu, farklı sosyal grupların görece gücü ve zenginliğinde meydana gelen bir değişim oldu. Eski Müslüman tüccar sınıfı ve zanaatkârlar, makine yapımı mallara karşı rekabet etmekle yüz yüze gelince çöktüler. Buna benzer bir şey göçebelerin başına geldi. Onlar da ekonomileri taşıma amaçlı olarak deve besiciliğine dayandığı, buna karşılık yeni taşıma metodları kullanılmaya başlandığı için sarsıldılar. Diğer taraftan, hükümdarın toprak hibeleri sayesinde veya hazineye ait toprağın onların isimlerine kaydıyla veyahut ekicilere faizle verilen borç para ya da ekime yeni toprak arzı yoluyla vücut bulan yeni bir toprak sahibi zümre ortaya çıktı; bundan başka Avrupa'ya yönelik ihracat-ithalat ticaretiyle geçimini sağlayan yeni bir tüccar tipi doğdu –bu yeni tip tüccarlar, alt düzeyde esasen doğulu Hıristiyan veya Yahudilerden, üst düzeyde ise büyük oranda Avrupalılardan müteşekkildi.

İkinci olarak yeni okullar, matbaa makinası ve gazetelerin gelişi, İngilizce ve Fransızca'dan kitapların tercüme edilişi, seyahat ve Avrupa'nın hakimiyet kurduğu bir dünyada yaşama tecrübesi-

nin sonucu olarak meydana gelen bir entellektüel değişim vardı. Memurlar, subaylar, öğretmenler ve tüccarlar arasında toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair yeni fikirler yayıldı: Sözcüleri, bu fikirler arasında, toplumun farklı dinî ve sosyal topluluklara mensup ferdlerinin katılabileceği bir milliyetçilik temelinde, bir millî sadakat ve birlik duygusu içinde örgütlenmesi gerektiği fikri vardı; ama elbette Orta Doğu'daki her şeyde olduğu gibi, zahirde seküler, ama örtülü olarak dinî unsurlara sahip bir milliyetçilik fikriydi bu. Belki de bundan dolaydır ki, 'Osmanlı' milleti (Osmanlıcılık) fikri, daha sınırlı ve sağlam millet fikirlerine direnç gösterme noktasında çok dayanıksız çıktı: İlk olarak, Sırlar ve Yunanlılar, sonra Romanyalılar ve Bulgarlar kendi ulus-devletlerini kurdular, daha sonra bu fikir Ermenilere, bizzat Türklere ve diğer Müslüman halklar olan Araplara, Arnavutlara ve Kürtlere yayıldı.

Bu bölünme sürecinde de, yine analizi güçleştirici bir faktör olarak Avrupa'nın genişlemesini görebiliriz. İmparatorluğun dış çeperindeki vilayetlerin bazıları doğrudan Avrupa hakimiyetine girdi: 1830'da Cezayir'de ve 1881'de Tunus'ta Fransız hakimiyeti, 1882'de Mısır'da İngiliz hakimiyeti, 1912'de Libya'da İtalyan hakimiyeti. İmparatorluğun dağılışına kadar Osmanlı olarak kalmış yerlerde bile Avrupa etkisi kuşatıcıydı. Avrupa bankaları ve tüccarları, büyüyen ekonomi sektörünü kontrol altında tuttular ve Avrupalı imtiyaz sahibi şirketler, umumi hizmet müesseselerini inşa ettiler. Doğulu Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar, çoğunluk itibarıyla yabancı himayesine sahipti ve tüm toplulukların biriyle olmasa bile başka iktidarlarla bağlantıları vardı –Katoliklerin Fransa'yla, Ortodoksların Rusya'yla. Hıristiyanlar ve Yahudiler kadar Müslümanlar da kız ve oğullarını misyoner okullarına gönderdiler. Sadece İstanbul'daki sefarethaneler değil, taşra şehirlerindeki konsolosluklar da sosyal bağlılık ve siyasî hayatın merkezleriydi. Bazı yerlerde etki alanları, 1914'de tanımlanmıştı: Suriye'nin kıyı kısmında Fransız, güney Irak'ta İngiliz etkisi. İmparatorluk 1918'den sonra parçalara ayrıldığı vakit, zaten o za-

mana kadar belirginleşmiş olan hatlar doğrultusunda bir parçalanma yaşandı.

Ben çöküş sürecini detaylı olarak ele almak niyetinde değilim. Ama son bir nokta üzerinde duracağım.

Orta Doğu ülkelerinin müştereken paylaştıkları çoğu şey, uzun bir dönem boyunca Osmanlılar tarafından yönetilmiş olmaları çerçevesinde açıklanabilir; yine onları farklılaştıran çoğu şey de, Osmanlı İmparatorluğundan hasıl ettikleri farklı usûllerle açıklanabilir. Tunus ve Cezayir'de Osmanlı bağlantısı, Fransızlar gelmezden önce mesafe kazanmış ve zayıflamıştı ve Avrupa sömürgeciliği, sosyal yapıyı Osmanlı damgasından geriye çok az şey kalacak şekilde çok cebrî ve derinden değiştirdi. Trablus'un İtalyanlar tarafından fethi, iyileştirilmiş iletişimin ve 1908'de Anayasanın tekrar yürürlüğe konuluşunun İstanbul'la bağlantıları kuvvetlendirmekte olduğu bir sırada meydana geldi: Belirli bir Osmanlıcı duygu, İtalyan hakimiyeti altındaki Trablus'ta on yıl gibi uzunca bir süre boyunca can çekişti.

Mısır'da ise durum daha karmaşıktı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bir anlamda bütün gücü kendi elinde toplayan, etrafında memurlar ve subaylardan oluşan büyük bir Türk ailesi teşkil eden, toprağı kontrol altında tutarak siyasi iktidarı sosyal güce dönüştüren, Osmanlı geleneği içinde olan bir taşra idarecisiydi. Bir süre sonra toprağın çoğu, büyük oranda 'Türk-Mısırlı' yeni bir büyük toprak sahibi sınıfın eline geçti. Bu sınıfın sosyal gücü, Avrupah ve Levanten (Yakın Doğu'da ticaret yapan) tüccarlar ve bankerlerin gücüyle dengelendi, 1882'deki İngiliz işgali, bazı açılardan bu ikinci grup için bir zafer niteliğindedeydi. Ne var ki, bu topyekün bir zafer değildi: İngilizler, hâlâ büyük ölçüde Türklerden müteşekkil bir Saray ve mahkeme ile hiç de kolay olmayan bir ittifak çerçevesinde hüküm sürdüler; esasen İngiliz varlığının karşısına dikilmiş olan Mısır milliyetçiliği, Türk hükümdar ve toprak sahiplerine karşı nisbeten mat renkte bir düşmanlık besliyordu. 1952'ye kadar İngilizler, Saray ve

milliyetçiler arasındaki üç taraflı mücadele, çeşitli şekillerde devam etti ve Saray bu süreçte 'Türk-Mısırlı'ların süregelen gücü ve etkisi açısından bir odak konumundaydı.

Türkiye ulus-devletinin kendisi, Osmanlı geçmişinin bilinçli bir reddiyle imparatorluğun enkazından yükseldi: Milliyetçilerin inandığı şekliyle Türk halkı, gücünü imparatorluğu sürdürmeye çalışmakla boşuna harcamıştı; padişahların İslamî istibdadı ilerlemeyi önlemişti. Ne var ki, geçmişten kopuş, dışarıdan gözüktüğü kadar çok derin değildi. Yeni Türk devleti, Osmanlı büroksasisi ve ordusu çerçevesinde kurulmuştu ve belki de bu, Türklerin Avrupa vesayetinden bağımsız olarak hayatlarına devam edebilmelerinin nedeniydi. (Her ne kadar bizzat Atatürk olmasa da) eski liderlerin çoğu, Osmanlı hükümeti ve ıslahatlarının merkezinde yer almış olan asker ve bürokrat ailelerden gelmekteydi. Osmanlı imparatorluğunu meydana getirmiş ve sürdürmüş olmak, Türklerin büyük başarısıydı ve milliyetçi devletlerin kaçmak isteseler de başaramadıkları tarihte müsterek yapılmış büyük şeylerin tahayyülü, uzunca bir süre bu başarıyı reddedemedi.

Suriye, Irak ve çevre bölgelerdeki Arapların konumu, belki daha da karmaşıktı. Arap vilayetlerinin doğal liderleri, büyük şehirlerin soylu aileleri, ondokuzuncu yüzyılın sonunda daha kapalı ve seçici bir şekilde Osmanlı sistemine alınmaya başladılar. Onların oğulları, profesyonel okullar yoluyla imparatorluğa ait sivil ya da askerî memuriyete alındı; 1908'de Anayasanın yeniden yürürlüğe konuluşundan sonra Osmanlı siyasetinde önemli bir rol oynadılar –Balkan vilayetleri elden çıktıktan sonra imparatorluk esas itibarıyla bir Türk-Arap devleti haline geldi. Dahası, onlar padişahın İslam'ın yüceliğine ait son canlanış şeklindeki iddiasına kayıtsız kalamadılar. Bununla birlikte, Osmanlı devletinde Türk ulusal unsurların büyümesi, onları bu iddiadan soğuttu ve Arap milliyetçiliği fikri, hoşnutsuzluklarına ilişkin yeni bir ifade tarzı haline geldi.

Birinci Dünya Savaşı, tam da Türkler ile Arap Osmanlıları arasındaki ilişkilerin en gergin olduğu bir anda patlak verdi. Böylelikle Osmanlı hakimiyetine karşı Arap ayaklanması meydana geldi; yine de çoğu Araplar, imparatorluğun ve Müslüman halkların birliğini kırılmaya uğratacağı endişesiyle belirli bir kuşku duyarak bu ayaklanmaya katıldılar. Öyle ki, çoğu yaptıklarından ötürü üzüntü duydu, (bunun bir göstergesi olarak) nihai çözümlüsten sonra bile Osmanlıdan miras olarak kalan şeyler bu topraklarda muhafaza edildi. İlk kuşak içinde, Arap milliyetçi hareketine, aynı soylu ailelerin ferdleri ve padişahın eski memurları ve subayları önyak oldu; onlar harekete, Osmanlı birliğinin hatırasını koruyarak belirli bir siyasî eylem tarzı kazandırdılar.

1944-45 yıllarında Arap Birliği'nin kurulduğu toplantılarda birçok gözlemci, Mısır'ın doğusundaki çeşitli Arap devletleri adına söz alanlar arasındaki Arap bağları kadar Osmanlı bağlarını da gördüklerinde ciddi bir şok yaşamıştı: Bu çok anlaşılabilir bir durum değildi aslında, zira onlar İstanbul'da aynı okulda okumuşlar, aynı orduda yer almışlar ve aynı devleti savunmuşlardı; dünyaya ortak bir bakış tarzları vardı. Arap birliği görüşünün ardında da, böylesi yitlik bir emperyal debdebeye ilişkin bir hatıra bulunmaktaydı.

Çeviren: Ömer Baldık

Osmanlı Tarihinin Dönemleri:

Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım¹

KEMAL H. KARPAT

Wisconsin Üniversitesi, Wisconsin, Madison

Türkiye, Bulgaristan, Yugoslavya ve Amerika'daki bilim adamlarının arşiv belgelerine dayalı son dönemde yaptıkları araştırmalar, yeni kavramsal açılımlara kapı aralayan önemli ölçüde niceliksel bilgiler ortaya koymuş ve dolaylı bir şekilde son dönemlere kadar Türkiye'deki (Türk) Osmanlı araştırmalarına baskın olan milliyetçi bakış açısının yetersizliğini göstermiştir. Arazi icarı, tımarlar, nüfus ve iskân, ticaret, zirai ve finansal yasama veya sosyal gruplar gibi konular üzerine yapılan bu yeni araştırmalar, ekonomik ve sosyal faktörlerin şahıslar üzerindeki veya kültürün Osmanlı tarihi² üzerindeki etkilerini önemle vurgulamıştır. Bu nedenle Osmanlı tarihini gelişme veya genişleme,

1. Bu araştırma kısmen Princeton Üniversitesi Uluslararası Araştırmalar Merkezi'nin himayesinde yürütülmüş olup, makalede yer alan görüşler yazara aittir.
2. Bu makalede takdim edilen tezin daha detaylı bir incelemesi ve bahsedilen kaynaklara yapılan göndermeler E. J. Brill tarafından 1973 yılında yayımlanan *Social Change and Politics in Turkey* adlı kitabımın giriş bölümünde yer almaktadır. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılların genel bir tarihsel değerlendirmesi ise şu makalede yer almaktadır: 'The Transformation of the Ottoman State', *International Journal of Middle Eastern Studies*, 3 (1972), 243-281.

duraklama ve gerileme³ dönemlerine ayıran eski ve geleneksel sınıflandırma yerine şimdi, Osmanlının toplumsal değişiminde kültürel faktörlere hak ettiği yeri veren ve ekonomik ve sosyal faktörlerin etkilerini gözönüne alma fırsatı tanıyan yeni bir yaklaşımı koyabiliriz.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı tarihini, çoğunlukla kontrol ettikleri arazilerden elde ettikleri güç ile yönetim ve toplumda üstünlük kuran sosyal gruplar ve toprak sistemindeki değişimlere göre gelişen ve değişen safhalar, dönemler veya evrelere ayırmaktır. Osmanlı tarihinin bu şekilde dönemlendirilmesi (*dönemlere ayrılması*) esas itibariyle temel ekonomik kaynağın –toprağın – düzenlenmesi ve elit sınıfın arazi sahipliği ve işletmesi temeline bağlı olarak nüfuzlarının yükselip düşmesine dayanmaktadır.

Geleneksel Osmanlı toplumundaki toprak sistemini, elitlerin doğuşunu etkileyen ve bu sınıfların hem geniş halk kitleleri, hem de resmi devlet kurumlarıyla ilişkilerinde onlara bazı güçler sağlayan temel ekonomik kurum olarak kabul etmekteyiz. Toprak, toprak mülkiyeti ve işletmesi, Osmanlı tarihindeki başlıca değişimlere yol açan sabitler (süreklilikler) ve değişkenlerin her ikisini de göstermektedir. Ekonomik zaruret ve toprağın sürekli işlenmesi sabitler (süreklilikler) olarak, toprak mülkiyeti biçimleri ve işletme şekilleri ise değişkenler olarak görülebilir. Çiftçilere değişmez bir vazife olarak sürekli toprak işleme görevi yükleyen geleneksel sosyal teoride de açıkça ifade edildiği gibi, Osmanlı gibi geleneksel bir toplumda tarımsal mallara duyulan ihtiyaç değişmeyip, sabit kalmıştır. Ancak tarımsal malların üretim ve dağıtım sosyal yapı, güç ilişkileri, mülkiyet hakları ve toprak icarındaki dönüşümleri yansıtan önemli sayıdaki değişkeni göstermektedir.

3. Osmanlı devletini gelişen ve gerileyen bir yapı olarak değerlendiren ilk kişi tarihçi olan Boğdan Kralı Dimitrie Cantemir'dir (1673-1723). Bu yaklaşım Cantemir'in 1733 yılında Paris'te yayınlanan klasik eseri *Historia incrementorum atque decrementorum aulae Ottomanicae*'nin [Osmanlıların Yükseliş ve Gerileme Tarihi] başlığından da açıkça anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihini, toprak sistemi ve onlarla ilişkili görülen seçkin (zümre) temeline dayalı olarak dönemlere ayırma işinin gerisinde bir neden daha vardır. Osmanlı tarihi ile ilgili birçok araştırma batılılaşma, yenileşme, milliyetçilikte somut ifadesini bulan siyasal ve kültürel değişimler ekseninde veya kültürel ve siyasal sistemin genel olarak çağdaşlaşması hakkında yürütülmüştür. Bu araştırmalar, Osmanlı sistem ve tutumlarının içten dönüşümüne neden olan ekonomik ve sosyal etkenleri görmezden gelmiştir.

Şüphesiz Osmanlı tarihinin dönemleştirilmesine ilişkin bütün sorunları bir makalede ele almak mümkün değildir. Meselenin özüne vakıf olabilmek için hâlâ bazı noktaların zikredilmesi gerekmektedir. Bu noktaların birincisi yazarın kültür ve kültürün sosyal yapıyla ilişkisi hakkındaki görüşü, ikincisi İslamiyetin rolü, üçüncüsü ise Osmanlı sisteminde bürokrasinin konumudur.

Osmanlı kültürel sisteminin ve ondan kaynaklanan değerlerin, sosyal yapı ve bunun ekonomik temelini de içinde bulunduğu toplumsal çevre tarafından koşullandırıldığını kabul ediyoruz. Geleneksel bir sistemde fikirlerin kaynağı ve fikirlerin meşrulaştırılması oldukça farklı şeylerdir. Karl Mannheim'in teorisine katılarak fikirlerin toplumsal kökeni olduğu görüşünü benimsiyoruz. Diğer taraftan, özellikle toplumsal düzenle ilgili fikirlerin meşrulaştırılması teolojik bir kisveye bürünmüş olabilir ve cari dinî sistemin dogmalarına uygun olarak ifade edilebilir.

Bu durumu, İslamiyetin, Osmanlı devletinde oynadığı rol iyi açıklamaktadır. Gerçekten İslam, çoğu etik alanla ilgili kendi normatif işlevlerine sahip olmanın yanında, Osmanlı dönemi süresince ve öncesinde toplumsal hareketlerin meşrulaştırılması için bir forum olarak fonksiyonda bulunmuştur. İslamî meşrulaştırma, seçkinler tarafından siyasal ve toplumsal düzeni korumak için kullanıldığı gibi, çoğunlukla yükselen elit kesim tarafından yönlendirilen düşük sınıfsal gruplar tarafından da mevcut düzeni protesto etmek için kullanılmıştır. Örneğin, Orta Çağlar-

da Osmanlılar tarafından kullanılan Mâverdi ve Devvânî'nin İslamî temele dayalı siyasal teorileri, devletin elit sınıfının iktidarını meşrulaştırmaya hizmet etmiştir. Diğer yandan, temeli yine İslamdan kaynaklanan İsmailî, Tasavvufî, ve Alevî-Kızılbaş doktrinleri de çoğunlukla avamın yönetici sınıfa karşı gösterdiği protestoları meşrulaştırmayı hedeflemiştir. Gerçekten de İsmailî, Tasavvufî ve Alevî hareketlerin çoğu, ekseriyetle kendi ortaya çıktığı dönemde meydana gelen başlıca yapısal değişikliklere eşlik eden toplumsal hareketlerdir. Bernard Lewis'in bir toplumsal protesto yolu olarak zındıklık üzerine yaptığı araştırmalar gayet iyi bilinmektedir. Bu araştırmalar daha detaylı tartışmalara kapı aralamaktadır. Ne var ki bilim adamları Tasavvufî ve Alevî protestoları, toplumsal yapıdaki değişimlere karşılık gelen (denk düşen) siyasal ve kültürel intibaklardan (uyumlar) ziyade, ekseriyetle gayri sünî (*unorthodox*) dinî hareketler olarak görmüşlerdir. Örneğin Osmanlı tarihinde dinî reaksiyon, liberalizm ve yenileşme dönemleri vardır. Gerçekte tüm bu dinî hareketler ve tutumlar, İslamiyetin liberal, muhafazakâr ve hatta heretik yorumlarında iktidardan çıkarı olan bazı toplumsal grupların özel davranışlar ve toplumsal değişimlerine bağlı olarak gelişmiştir. Bu çeşit yorumlarda göze çarpan temel özellik, İslamın kelamî özü değil, toplumsal sistemin bazı boyutlarıdır.

Kurumların benimsendiği ve bir gelişme safhası deneyiminin yaşandığı Osmanlı devletinin kuruluş döneminde, 'sınır (uç) İslamı' (*frontier Islam*) şeklinde kendini gösteren liberal bir dinî tutum egemen olmuştur. Ancak Osmanlı sisteminin, Fatih'in (1451-81) çıkardığı kanunlarla temel toplumsal ve siyasal yapısını kazanmasının ve merkezi bürokrasinin Yeniçeriler vasıtasıyla gücünü pekiştirmesinin ardından dinî sistem, yani İslam, II. Beyazid (1481-1512) döneminde tutucu, hatta reaksiyoner bir niteliğe bürünmüştür. Kültürel yönelime sahip bilim adamları hâlâ, Yeniçerilerin müslüman olmadan önce edindikleri Hıristiyan kültürü koruduklarını kanıtlamak gayretiyle onların Bektaşilerle yakınlıklarını zikrederek Yeniçerilerin, sünni İslamın dı-

şında olduklarını vurgularken, aslında onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda, Doğu Anadolu'daki sünni olmayan Kızılbaş dinî hareketlerin köklerini kazıma ve ortadan kaldırmada Yeniçerilerin önemini görmezden gelmektedirler. Kızılbaşlar kısmen, Yeniçerilerin bağlı buldukları Hacı Bektaş'tan esinlenmiş olmakla birlikte, devlet düzenine karşı çıkmışlardır. Yeniçeriler, yönetici toplumsal grubun bir parçasıydı. İsyankâr Kızılbaşlara karşı ta-kındıkları tavrı belirleyen de Yeniçerilerin dinî inançları değil, bu konumlarıydı.

Bazı Osmanlı tarihi araştırmacıları, Fatih'in ölümünü takip eden dinî reaksiyonu, merkezi bürokrasiyi kontrolünde bulunduran mühtedilerin ellerine geçirdikleri devletin yüksek makamlarını doğuştan müslüman olanların tekrar ele geçirme girişimi olarak görmüşlerdir. Kültürel cazibesine karşılık bu teori, kökenleri yapısal değişim bilgisine dayanan bir başka görüşle kolayca çürütülebilir. Bu görüşe göre, müslümanlar ile mühtediler arasındaki mücadele aslında, merkezi bürokrasinin hızla yayılan otoritesine karşı beylik elitlerinin, bazı eski imtiyazlarını koruma çabasıdır.

Son olarak, toplumsal faktör ve kültür arasındaki ilişkiyi kanıtlamak ve kültürün toplumsal faktöre hizmet ettiğini göstermek için Osmanlı tarihinin modern döneminden bir örneğe bakılabilir. İslam'da reformist ve seküler olarak adlandırılan hareketlerin başlangıcı, geleneksel olarak Batının ondokuzuncu yüzyıldaki kültürel etkilerine atfedilir. Türü ne olursa olsun dinî yenileşme hareketi, liberalizmle bağlantılıdır. Hatta liberalizm Osmanlı devletinde yeni yükselen orta sınıfların –ticari gruplar, modern bürokrasi, aydınlar– kendi konumlarını meşrulaştırmak için kullandıkları ideolojik bir araçtı. Bu gruplar, *ulema* ve saltanat bürokrasisi gibi eskiden kurumsallaşmış gruplara ve nihayetinde tahtın kendisine karşı sürtüşmeye girmişlerdir. Bu gruplarca geliştirilen seküler meşrulaştırma –'seküler' kavramı Batılıların bu terimi kullandığı anlamıyla aslında yanlıştır– kısmen Batının ekonomik ve endüstriyel etkisinden kaynaklanan toplumsal düzenlemeleri

meşrulaştırmada eski sistem yetersiz kaldığı için geliştirilmişti ve bu grupların güç ve statüsünü haklı çıkarıyordu. Modern toplumsal yenilikçilerin 'komunist' olarak nitelendirilmelerine benzer şekilde, sünni anlayış bu grupları *zındık* olarak adlandırmıştır.

Bundan başka modern İslamî yenilikçi hareket olarak bilinen oluşumlar esas itibariyle toplumsal konular ekseninde doluşmuş ve İslamiyetin kelamî yönleriyle sadece yüzeysel olarak ilintili olmuşlardır. Modern İslam'daki bu tür 'yenilikçi' hareketler yeni bir bakış açısı kazanmış olup Afganî ve Abduh bu anlamda dinî reformist olmaktan ziyade toplumsal yenilikçi olarak belirginleşmektedir.

Osmanlı hukuk sistemi, görünüşte İslam hukuku ile uyum içindeydi. Ancak bu uyum siyasal ve toplumsal konulardan ziyade aile ve ferdî hukuk söz konusu olduğunda kendini göstermekteydi. Bu noktada şunu söylemek yeterli olacaktır: İslam hukuku ne zaman siyasal ve toplumsal gerçeklik ile sürüşmeye girdiyse ödün verilen, kurban edilen, hukuk olmuştur. Bunun en iyi örneği *tımar* sistemidir, çünkü burada icra edilen devlet arazi mülkiyeti ilkesi, mutlak olan İslamî özel mülkiyet anlayışından açık seçik bir sapmayı ifade etmektedir. (Fatih'in, dinî vakıf mülkiyetini kamulaştırma dışında bırakan bir başka İslam hukuku kuralını çiğneyerek *vakıf* arazilerine el koyduğu ve bu arazileri *tımara* dönüştürdüğü de unutulmamalıdır.) Bu nedenle hangi açıdan bakılırsa bakılsın Osmanlı kültür ve hukuk sisteminin toplumsal yapıdaki değişimlere tabi olduğu görülür, bunun tersine rastlanmaz. Daha önce zikredilen son açıklayıcı nokta, bürokrasiyle ilgilidir. E. N. Eisentadt'ın *The Political Systems of Empires* [İmparatorlukların Siyasî Sistemleri] adlı eserinde belirttiği gibi, genelde Osmanlı devletinin Orta Çağlarda en karmaşık bürokratik organizasyonlarından birini inşa ettiği kabul edilmektedir. Bu bürokrasinin devlet istikrarının korunmasında etkili olduğu da bir gerçektir.⁴ Yeni

4. Osmanlı devletinin siyasal dönemi geleneksel olarak 1299 ve 1918 yıllarını kapsamakta olup, bu talihsiz ve az anlaşılmiş devletin kuruluş ve yıkılışı

uluslarda (devletlerde) bürokrasi ve aydınların modernleştirici rolü hakkındaki bazı araştırmaların etkisinde kalan az sayıda bilim adamı, Osmanlı sisteminin tümünü bürokrasiyle eş olarak görece kadar ileri gitmiştir. Bu görüş, Osmanlı bürokrasisinin çoğunlukla baskın sosyal gruplarla bir tutulduğu veya kendi idarî fonksiyonları ile yükselen güç odaklarının beklentileri arasında ahenk kurmaya çalıştığı temel gerçeğini açıklamakta başarısız kalır.

Bu durumun ortaya çıkmasında (oluşmasında) çeşitli faktörlerin rolü vardır. Fuat Köprülü, Paul Wittek ve Halil İnalcık gibi önde gelen tarihçiler, Osmanlı hanedanının kabile kökeni olmadığı ve kan bağı olan yakınlarına karşı zorunlulukları bulunmadığı konusunda hemfikirdirler. Bu özelliğinden dolayı Osmanlı hanedanı bürokratik sistem içerisinde işlevsel bir rol edinme imkânı bulmuş ve toplumsal rütbe ve statü ölçeği olarak başarının üzerinde önemle durmuştur. Bürokrasi, kısmen kabile aristokrasisine veya diğer Müslüman hanedanlıklarında olduğu gibi, başlıca devlet fonksiyonlarını üstlenen hanedan ailesine hizmet etmeme özgürlüğünden dolayı neticede rasyonel bir genel görünüm geliştirmiştir. Neredeyse başlangıcından itibaren bürokrasi, toprak düzenlemesi ve benzeri somut meselelerle ilgilenmiştir. Bununda ötesinde, ilk dönem bürokrasisinin askeri kökeninin olması bu sınıfa ahenk ve disiplin kazandırmıştır. Ondokuzuncu yüzyılda sivil

tarihlerine ilişkin yaklaşımlara bağlı olarak her iki tarih de birkaç yıl ilave edilerek veya çıkarılarak değiştirilebilir. Osmanlıların Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerindeki idare süresi, bu bölgelerin Osmanlı kontrolüne giriş ve çıkışı değişik zamanlarda olduğu için, oldukça farklılık göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı devletinin ömrü Orta Çağ, Rönesans ve Reformasyon, Modern Çağ, Fransız Devrimi, Sanayileşme ve hatta Rus Devriminin başlangıcına tekabül etmektedir. Avrupa toplumsal tarihi açısından bakıldığında ise Osmanlı devletinin ömrü feodal, küçük burjuvazi, kapitalist ve hatta şayet Osmanlı'nın yıkılış tarihi olarak Rus devriminden bir yıl sonrası esas alınırsa, sosyalist devrime tekabül etmektedir.

Gücünün zirvesine ulaştığı onaltıncı yüzyılda Osmanlı sınırları tüm Balkanları, Macaristan, Orta Doğu (İran hariç) ve Kuzey Afrika'nın (Fas hariç) büyük bölümünü kapsamaktaydı.

kaynaklardan bürokrasiye eleman alımı, hâlâ modern Türkiye’de etkileri hissedilen büyük krizlere neden olmuştur.

Son olarak burada şunu da zikretmek gerekir: Osmanlı devleti, gönüllü olarak veya doğal yollarla oluşan toplumsal örgütlenmeler ve grupları resmen tanıyarak sisteme geniş ölçüde entegre etmeye dayalı ‘bürokratikleşme’ siyaseti gütmüştür. Bu uygulama, örgütlü grupların hanedanla görünüşte özdeşleştirilmesi ile sonuçlanmış ve bu gelişme Osmanlı devletine monolitik, yeknesak bir görünüm kazandırdığı için de toplumsal bünyedeki sürütüşme ve farklılaşmaları gölgede bırakmıştır.

Yapısal dönüşümlere bağlı olarak bürokrasinin fonksiyonları ve örgütlenişi aslında sürekli değişikliğe uğramıştır. Osmanlı tarihi boyunca çok az sayıda idari kurum değişmeden kalabilmiştir.⁵ Toprak sistemi ve seçkinler tabakasındaki değişimlere dayalı gelişmelere göre, Osmanlı tarihini bazı dönemlere ayırmak, genelde Orta Doğu çalışmaları, özelde ise Türk-Osmanlı araştırmalarına yeni bir kavramsal ve mukayeseli yaklaşım kazandırmak için yararlı bir başlangıç olacaktır. Bu yaklaşım, Balkanlar ve Orta Doğu tarihini ve buralarda meydana gelen toplumsal değişimleri araştırırken yeni yöntemler ve niceliksel bilgilerin daha geniş ölçüde kullanılmasını teşvik eder. Dikkatleri, dönüşümün iç etkenleri üzerine yoğunlaştırır. Bunu sağlarken İslamiyet ve Batı uygarlığı gibi kültürel faktörlerin etkilerini, bu etkileri sosyoekonomik bir bakış açısı ile dengeleyip güçlendirerek, daha iyi bir yaklaşım kazandırır. Tarihi dönemlere ayırma son olarak dik-

5. Bir bütün olarak ele alındığında bir yüzyılda hayati rol oynayan kurumlar ve toplumsal grupların çoğunlukla biçimsel olarak süreklilik gösterdiği veya müteakip asırlarda yeni ve farklı fonksiyonlar kazandığı gözlenmektedir. Sürekliliğini koruyan temel kurum ‘saltanat/taht’ olmuştur. Toplumsal ve siyasal düzenin doruğunda konuşlanmış olan ‘saltanat/taht’, seçkinler arasındaki karşılıklı etkileşimi yansıtmıştır. Geleneksel yapıların çoğu gibi, Osmanlı siyaset sistemi felsefesi de elitist bir yapıya sahipti. İktidar mücadelesi içerisindeki her grup diğer şeyler arasında, kendi siyasal ve toplumsal konumlarını meşrulaştıran makam olarak saltanatu korumak istemiştir. °

katleri tüm toplumlar için geçerli olan değişimin somut ve kavranabilir etkenleri üzerinde yoğunlaştırarak, hem yeni uluslar, hem de Batı ile ilgili daha çok karşılaştırmalı araştırmalar yapmaya sevk eder. Böylelikle Osmanlı tarihiyle Batı ve insanlık tarihi arasında bir bağ kurar.

OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLERİ

a) Hudut boyları: Uç beyleri 1299-1402

Osmanlı devletinin son derece olumsuz şartlar altında hızla kurulması ve başarılı şekilde yükselişi bazı teorilerin geliştirilmesine neden olmuştur. Bunlardan Paul Wittek'in kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı devletinin savaşçı bir gazi devleti olduğu teorisi hâlâ önemli ölçüde ideolojik cazibe taşıyor. Bu teori, Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde başarıların elde edilmesinde gazâ ruhuna eşit ve belki ondan daha fazla ölçüde katkıda bulunan sosyo-ekonomik faktörleri gözardı etmektedir.⁶ Wittek'in erken Osmanlı tarihindeki toplumsal sorunlarla da ilgilendiği doğru olmakla birlikte, onun baskın görüşü, toplumsal olayların, ekonomik ve yapısal faktörlerden ziyade kültürel genel görünümün bir sonucu olduğudur.

Batı Anadolu'da, Marmara denizine açılan dağlık bir bölgede kurulan erken Osmanlı devleti göreceli özgürlük diyarıydı ve hareketli bir toplumsal örgütlenmeye sahipti. Bu özellikler Osmanlı devletine önemli ölçüde büyüme ve iktidar fırsatı vermiştir. Batıda çöken Bizans ve doğuda, feodal Türk beylikleri arasında sıkışıp kalan, erişilmesi nispeten güç olan bu bölgeye kasabalılar,

6. İslamiyete dayandığı varsayılan Cihad ve gazâ ruhuna duyulan bu tutku insanı inanılmaz çelişiklere sürüklemektedir. Saygınlığıyla bilinen *Cambridge History* adlı yapıt, Anadolu'daki ilk dönem Türk devletlerini şu şekilde tanımlamaktadır: 'Cihad neticesi olan bütün bu Türk beyliklerinde önceleri, İslamî etkinin izlerini taşımayan popüler Türk kültürü mevcuttu,' *The Cambridge Medieval History*, Vol. 4, Part 1, *The Byzantine Empire*, s. 756.

tüccarlar, zulme baş kıldırın Ahiler de dahil zenaat erbabı, alimler, göçebeler, muharipler ve çevredeki feodal devletlerden kaçın veya müşteki olan diğer marjinal unsurlar sığınıp yeni fırsatlar yakalamıştır. Toplumsal ve kültürel tahditlerden uzak bu devlette meskün halkın niteliği ve İslamî inançtan ziyade Bizans dahil çevre bölgelerdeki sosyo-ekonomik ve siyasal şartlarla ilintili halkın pragmatik görünümü, Osmanlı devletinin muhteşem yükselişini açıklamaya yardımcı olur.⁷

Bu açık toplumdaki nisbî hareketlilik, erken Osmanlı devletinde uzun bir süre korunmuştur. Hanedanın kurucusu Osman Gazi'nin silah arkadaşları ve özellikle de halefleri Orhan ve I. Murat, Balkanların fethi ve burada Osmanlı idaresinin muhafaza edilmesinde hayati rol oynamışlardır. Yönetici-padişah, yarı ilah veya mutlak hükümdar değil, daha ziyade merkezi örgütlenme ve cari gücü elinde bulunduran çeşitli uç beyleri ile arasında toparlayıcı bir unsurdu. Padişah ile yakın çevresi arasındaki toplumsal farklılığın en alt düzeyde olduğu görülmektedir. Beyler, yeni fethedilen bölgeleri idare etmiş ve kendi ordularına sahip olmuştur; ancak bir tehlike anında faaliyetlerini birleştirmiş ve padişahın emrine sunmuşlardır.

Verilerin yetersiz oluşu nedeniyle, beylerin arazi ve köylülerle ilişkisi tam anlamıyla değerlendirilemiyor. Buna rağmen birçok Türk gruplarının yerleştiği Balkan topraklarının, Bizans tekdurlarının ve zaman zaman da Batılı haçlıların feodal bölgesi olduğu söylenebilir. Uç beyleri, çok sayıda yerel tekdurun iktidarına son vererek bu feodal bölgenin çoğunu kontrol almayı başarmıştır. Yerel tekdurların köylüler üzerinde doğrudan bir ekonomik denetimi vardı. Uç beyleri ise öncelikle geniş bölgeler üzerinde siyasal denetim kurdu, ödedikleri vergilere ilaveten Bizans ve Latin efendilerine geçmişte sayısız kişisel hizmette bulu-

7. Halil İnalcık ve merhum Profesör Mustafa Akdağ'ın onüçüncü yüzyıl Marmara havzasına ilişkin tartışmaları Osmanlı tarihi araştırmacıları arasında çok iyi bilinmektedir.

nan köylülerden sınırlı oranda vergi tahsil etmişlerdir. Ayrıca, hükümdarına karşı sorumlu kalıp arazi ilişkilerini lord ve çiftçi arasındaki bireysel ilişkiler düzeyinden çıkarıp, devlet (Padişah) ve köylü arasındaki yeni bir kamu ilişkisi düzeyine dönüştüren beylere araziler, Padişah tarafından bahşedilmiştir. Bu durum beylere, iki kesim arasında aracılık yapan bir nitelik kazandırmıştır. Bundan yararlanan kesim, Latin Lordlar, Haçlılardan sağ kalanlar ve sultanı destelemek veya müslüman olarak önceki imtiyazlarını tekrar elde edene kadar, köylüler olmuştur. Bu gelişmelerin, Yıldırım Beyazid'in 1402 yılında ölümünden sonra gözlenen beyler arasındaki mücadelede de etkileri olmuştur.

Uç beyleri, çiftçiler ve merkezi yönetim arasındaki ilişkilerde ne tür değişiklik olursa olsun açık bir gerçek vardır ortada. Erken dönem Osmanlı devletinin gücü, ekseriyeti Balkanlarda olan uç/sınır bölgelerindeydi. Halil İnalcık, Paul Wittek ve diğer bilim adamlarının işaret ettiği gibi, Malkoçoğulları, Evranoszadeler, Türkhanogulları ve diğer birçoklarının Balkanlarda geniş nüfuz alanına ve büyük ordulara sahip olduklarını biliyoruz. Bu boylar tek kelimeyle devletin temellerini koruyan unsurlardı. Birçok müslüman devletin yıkılmasına yol açan, merkezî hükümet ile taşra idarecileri arasındaki kaçınılmaz otorite (yetki) sürtüşmesi, neredeyse Osmanlı devletinin de yıkılmasına neden oluyordu. Uç beyleri, 1402 Ankara savaşında Timur'a karşı Beyazıt'ın ordularına katılmamıştır. Padişah bu çok önemli savaşı kaybetmiş ve devlet uzun süreli bir iç bölünme sürecine girmiştir. Beyler, padişahlık için kendi adaylarına destek vermek suretiyle bu süreçte önemli rol oynamıştır. Osmanlı tarihinin bu dönemi, Anadolu beylerinin, merkezi hükümetin yanında yer almaları ve Çelebi Mehmet'i (1413-21) tahta çıkarmalarıyla son bulmuştur. Mahallî Beylerin (provincial lords), ailelerinin ve bu döneme tekabül eden yönetim sisteminin oynadığı baskın role dayalı olarak bu dönem Osmanlı tarihinin tahlili, Osmanlı devletinin doğuş ve gelişimi konusunda yeni anlayışlar ortaya koyacaktır.

b) Merkezi Yarı-Feodal Dönem, 1421-1596

Merkezi hükümet ve beyler arasındaki çatışma yukarıda da belirtildiği gibi merkezi hükümet lehine çözümlenmiştir. Bu ikinci dönemde Osmanlı devletinin temel niteliği, merkezi hükümetin kendi iktidarını, ekonomik, toplumsal ve siyasal sistemi yeniden düzenleyerek pekiştirmek amacına yönelik sürekli ve tedricî gayretleri benimsemesi olmuştur. Hem tahta çıkış kurallarının belirlenmesi hem de geçmişteki müslüman hükümdarlarla ilgili kurularak hanedanın kökenlerine ilişkin yerinde bir yorumlama, taht ve hanedanın sosyo-politik yapıdaki yerlerini açıkça belirlemiştir. Merkezi ordu, bilhassa yeniçeriler, askeri güç içerisinde ana birim haline gelmiş ve aynı zamanda merkezi hükümetin hakimiyetini etkili bir şekilde taşraya taşıyan kanal olmuştur. Bu arada ekonomi ve dış ticaret, katı idarî düzenlemelere tabi tutuluyordu. Bu durum Venediklileri hakim tüccarlar konumundan uzaklaştırdı ve yeni bir yerel ticaret zümresinin doğmasına fırsat verdi. Bu gelişme, Doğu Akdeniz'de Venedikliler ile Osmanlılar arasındaki ekonomik sürtüşmeyi daha da ateşledi. Toprak (arazi) cephesindeki gelişmeler ise merkezi hükümete bağlı kul ve sipahilerin yerini eyalet/taşra sipahileri, yani eyalet/taşra seçkinlerinin alması yönünde olmuştur.

Fatih Sultan Mehmet (1451-81), neredeyse Osmanlı devleti yıkılana kadar, devletin temelleri olarak kalan siyasal, toplumsal ve idarî kuralları uygulamaya koymuştur. Merkezi hükümetin, yani siyasal otoritenin üstünlüğü tedricen tüm özel ve gönüllü örgütler ile kültür ve din üzerinde egemen olmuştur. Bu, özü itibarıyla Fatih'in bütün vasıtaları kullanarak devlete tam sadakatini sağladığı ve harici etkilere kapalı tutmaya çalıştığı bürokrasi çevresinde kurulan devletçi bir sistemdir. Bu bürokrasinin zaman içinde daha özel bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıktığı doğrudur. Ancak padişah-devlete sadakat fikri devam etmiş ve bu düşünce Osmanlı devletinin sürekliliğini temin eden başlıca unsurlardan bir olmuştur. Bu dönem aynı zamanda, ana hatlarıyla-

la merkezi bürokrasiden ibaret olan kul sisteminin (genellikle padişahın mühtedilerden oluşan hizmetkâr-kulları) eski taşra seçkinleri arasında önemli ölçüde tepki yaratarak egemen olduğu dönemdir.⁸

Bu dönemdeki ekonomik ve toplumsal taban, tımar toprak sistemiydi. Bu sistemim kökenleri muhtemelen daha eski Orta Doğu imparatorluklarına ve bilhassa da Selçuklu dönemine uzanıyordu. Ancak tımarlar devler yapısıyla bütünleşmiş, tamamen gelişmiş ve iyi örgütlenmiş bir sosyo-ekonomik sistem olarak Osmanlı devleti döneminde ortaya çıkmıştır. Tımar, mirî arazilerin (genellikle fethedilen toprakların) mülkiyet hakkının ebediyen devlete, tasarruf, yani arazinin ekilip-biçilmesi hakkının kiracıya ait olması ilkesine bağlıydı. Özellikle 1453 yılından sonra merkezi hükümetin tayinleri taşradaki eski sipahiler üzerinde öncelik kazanmaya başladıktan sonra çoğu kez kul yani merkezi orduya mensup olan sipahi yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak tımar idaresini elde etti, ancak bu hak kendisinden her an geri alınabilecek bir düzenlemeye tabiydi. Kul, gelirini sadece tayin (görevlendirme) sözleşmesinde belirtilen vergilerden kazanıyordu. Sipahinin başlıca sorumluluğu, devletin mirî araziler üzerindeki mülkiyet haklarını korumak ve kiracının, araziyi işletmek için yüklediği zorunlulukları yerine getirmesini sağlamaktı. Bu fonksiyonlar sipahiye bir memur rolü kazandırmıştır. Sistemin çözülmeye başladığının görülmeye başlandığı Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) döneminde otoriter fermanlar, toprağı işleyenlerin özgürlüklerini kısıtlamış olmakla birlikte, son tahlilde, devletin sipahiler kanalıyla kiracılarla arasında kurulan ilişki sözleşmeci (*Contractual*) bir görüntü kazanmıştır.

8. Daha önce zikredildiği gibi bu sorun, bazı bilim adamlarınca müslümanlarla mühtediler arasında cereyan eden bir mücadele olarak yorumlanmıştır. Aslında bu, padişahın, eski taşra seçkinlerinden daha çok merkezi hükümetin çıkarlarına hizmet eden 'kul'un kendi lehine çözüme kavuşturduğu bir iktidar mücadelesidir.

Tımarın askerî amacı, gelir durumuna göre, bir savaş anında insan gücü ve levazım hizmetleri temin etmektir. Tımarın bu askerî fonksiyonu diğer sorumluluk alanlarına göre öncelik kazanmış olsa da tımar sistemi devletin, en önemli ekonomik kaynak olan toprak ve nüfusun en geniş bölümü köylüler üzerinde denetim sağlamasına yarayacak mekanizmayı temin etmiştir. Gerçekten de tımar sisteminin, çoğunlukla Anadolu ve Balkanlarda yukarıda açıklandığı gibi uygulanmış olsa da, Osmanlı sisteminin gerçeklerine ve toplumsal mülkiyetlere ilişkin klasik teoriye uygunluk içinde, toplumsal düzenin kuruluş ve korunmasında en etkili yol olduğu kanıtlanmıştır. Bu sistem ayrıca sürekli bir gelir kaynağını sürdürme açısından da önemlidir. Ancak bu sistem, bir taraftan üretimi kontrol altında tutarken, işlenebilir araziye sürekli olarak genişletemedi veya yeni ziraî teknikler temininde, sistemin sosyo-ekonomik temelini bozmadan boş ve verimsiz arazileri daha verimli hale getirerek ona sahip olan özel arazi sahiplerinin gösterdiği başarıyı gösteremedi. Gerçekten, tımar sistemiyle devlet arazisinin düzenli biçimde ekilip-biçilmesi dolaylı olarak Osmanlı nüfusunun artmasını teşvik etmiş, ancak Osmanlı devleti artan nüfusu eritememiştir. Bu nedenle onaltıncı yüzyılda çoğunluğu gençlerden oluşan, bazıları Anadolu'nun çeşitli yerlerinde istihdam arayan, iş bulamadıkları için her işte çalışmaya, hatta paralı askerlik yapmaya hazır bir nüfus fazlası vardı. Osmanlı sisteminin katılığı ile de birleşince bu demografik artış toplumsal çözülme ve kargaşaya neden olmuştur.

Tımar sisteminin çözülmesi (parçalanması) Osmanlı devletinin zayıflamasının çoğunlukla başlıca nedenleri arasında zikredilmektedir. Kanaatimize göre bu çözülme, diğer siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin gelişmesi için kaçınılmaz ilk adımdır. İlginç olan şu ki, Hasan Kâfi ve Koçi Bey gibi on altıncı yüzyılın sonu ve onyedinci yüzyılın başarındaki erken dönem Osmanlı düşünürleri bile, şeriatın uygulanmamasına işaret etmeleri bir yana, Osmanlı'nın gerilemesinin kökenlerini tımar-

ların bozulmasına bağlamışlardır. Profesör B. Lewis'in de belirttiği gibi tımar askerî önemini kaybetmiştir, çünkü küçük çaplı ateşli silahların kullanılmaya başlanması sipahileri oldukça gereksiz hale getirmişti. Daha sonraları ise piyadelerin rolü güç kazanmış ve yeni silahlara, özellikle ateşli silahlara duyulan ihtiyaç artmıştır. Tüm bunlar devletin giderlerini fazlalaştırmış, dolayısıyla gelir ihtiyacını da artırmıştır. Bu nedenle başlıca vergi dayanağı olan tarımsal üretim miktarını artırmak, kesinlikle zorunlu hale gelmişti.

Bu gelişmelerin, özellikle tımar sistemi askerî yararlığını yitirdiği için devlet gelirlerini artırmak şartıyla, devlete ait arazilerin işletmesindeki değişikliklere karşı, devleti daha az karşı koyan bir tutum içine ittiği söylenebilir. 1596 Haçova (Mezö-Keresztes) savaşında, savaş meydanını bırakıp giden 30.000 sipahinin kovuluşu, tımar sistemi tarihinde bir dönüm noktasıdır. Burada ortaya çıkan soru şudur: sistem yararlılığım kaybetmedikçe ve devlet kendisini oldukça sıkıntılı bir gruptan kurtarmayı benimsemedikçe, tımarların yönetiminde kilit rolü olan bu kadar geniş kitleyi süratle nasıl azledebilirdi? Osmanlı devletinin toplumsal tarihindeki bir sonraki dönem, yukarıdaki varsayımı destekler niteliktedir.

c) Taşrada Özerklik ve Ayanlar, 1603-1789

Bu dönem, Osmanlı tarihinde, modern çağa geçiş sürecinde belki de en mühim fakat muhtemelen en fazla ihmal edilen dönemdir. Bu dönem önemlidir çünkü ondokuzuncu yüzyıldaki yeniliklerin (reformların) çoğu ve Balkanlardaki ulus devletlerin yükselişinin kökenleri bu dönemde meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmelerde yatmaktadır. Bu dönemin önemi ayrıca, seçkinlerin belirlenmesindeki ölçütlerde gözlenen sert değişikliklerden kaynaklanır. Bu dönemde, iktidar otoritesinin seçimine dayalı seçkin statüsü yerine alt sınıflardaki insanların sahip oldukları ekonomik güçlere dayalı, kendiliğinden statü arayışı

gayretleri vardı. Bu safhanın Osmanlının gerileme dönemine te- kabül ettiği varsayılmaktadır. Bu görüşün aksine, onsekizinci yüzyılda da devlet yaklaşık elli yıl barış ve refah içinde olmuş, 1689 Viyana yenilgisinden sonra kaybedilen bölgelerin bir kısmı tekrar fethedilmiştir. Bu önemli dönemin ihmal edilmesinin muhtemel bir başka nedeni ise gelişmelerin nispeten karmaşık bir yapıya sahip olması ve değişimleri çözümlenecek uygun kav- ramsal araçların yokluğudur.

Ayanların, yönetimin dışında, en etkin toplumsal grup ola- rak ortaya çıkmaları bu dönemin en belirgin özelliğidir. İşlev- sel olarak konuşmak gerekirse, ayanların yeni bir grup olduk- ları ancak Orta Doğu'da yaygın olan ayan-eşraf gibi toplum li- derlerine ve ileri gelenlerine verilen kadim bazı ünvanları kul- landıkları görülmektedir. Bu nedenle de bazı tarihçiler yanlış olan toplumsal süreklilik görüşünü savunmuştur. Arazi mülki- yetini ilgilendirdiği kadarıyla ayanlar, ne sipahilerin ne de dev- let arazilerine el koyarak yeni bir malik sınıf (toprak sahibi) olarak ortaya çıkan eski sipahilerin varisiydi. (Tabii ki sipahile- rin arazi sahibi olduğu bazı istisnai durumlar olmuştur. Ancak genelde rastlanan şey, padişahın, devletin bütün ileri gelenleri- ne tımarları malikâne olarak vermesidir.) Çok sayıda malikâne, ekseriyetle yerel ayan veya taşradaki ileri gelenler tarafından ömür boyu kiralanmıştır. Aslında bu gelişme, Osmanlı devleti- nin sosyo-ekonomik tekâmülünde önemli bir dönemdir, çünkü bu, bürokrasi ile toprak kaynakları arasındaki yeni bir ilişki bi- çimine işaret etmektedir.)

Bahsettiğimiz bu spesifik ayan sınıfı, hükümet adına vergi tahsil etmek ve devlet arazilerini idare etmek için gerekli persö- nel sayısı yetersizliğinden dolayı esas itibariyle onsekizinci yüz- yılda doğmuştur. Öyle görünüyor ki ayanların ortaya çıkışının iki nedeni vardı. Birincisi müslümanlar arasında ayan ve eşraf, gayr i müslimler arasında çorbacı olarak tanınan veya Mısır'daki mültezimler olarak bilinen eski cemaat liderleri vardı. Bu lider-

lerin kendi bölge ve mahallelerinde halk tarafından seçildiği (bu seçimler tümüyle tahkik edilmemiştir) ve bunların yerel idare, düzen ve yerel güvenlikten sorumlu oldukları iddia edilmektedir. İkincisi, bütün toplumsal katmanlardan gelen yatırımcı bireyler çıkıyordu. Bunlar arasında köylüler ve vergi tahsili ve toprak yönetimindeki imkânlardan yararlanarak toplumsal saygınlığa kavuşan kişiler de vardı. Ayanların işlevi zamanla genişledi. Ayanlar devlet adına, devlet arazilerini kasaba ve köylülere kiralamada idarî rolü üstlendiler ve daha sonraları mülkiyet senedi manası kazanan tapu senedini imzalama yetkisi elde ettiler. (1845 yılındaki büyük tapu senedi kayıtları sırasında hükümet, ayanın dağıttığı senetleri mülkiyet delili olarak geçerli kabul etmiştir.) Aynı ayanlar, hem vergi tahsildarları, hem de köylülerin bireysel gelirleri hakkında vergi tahakkuk memurları olarak önemli rol kazanmışlardır. Ayanlar sonunda açık artırmaya katılıp mültezim olmuşlardır. Bunun da ötesinde ayanların yerel düzeyde etkileri arttığı için, bu grup kasaba ve hatta daha küçük yerlerin idaresinde kilit unsur haline gelmiştir. Sonuçta hükümet, bu doğal toplumsal gelişmeyi ayanlık adı altında bir kurum olarak tanıyarak bürokratikleşmesinin faydalı olduğuna kanaat getirmiştir. Bu şekilde kabul edilenler için hükümet berat düzenlemiştir. Ancak ayanların çoğu kurumsallaşmış otorite (iktidar) geleneklerini hiçe sayarak, hükümet beratı olmaksızın faaliyetinde bulunmuştur.

Ayanların toprak idaresi ve vergi tahsiline ilişkin daha önceleleri sipahilerin yürüttüğü çoğu görevleri üzerlerine almaları ilginç bir gelişmedir. Ancak, devlet tarafından atanan geçmişteki sipahilerden farklı olarak ayanlar, kendi gayret ve girişimlerine bağlı olarak toplumun içinden çıkmış ve toplumdaki etkinlik ve kendi servetlerinin ölçülerine dayalı olarak bir liderlik mevki elde etmişlerdir. Hükümetin ayanı tanımaya yönelik berat düzenlemesi, aslında hükümet kontrolü dışında meydana gelen toplumsal gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkan cari (mevcut) durumu meşrulaştırmıştır. Geçmişte hükümetin bir tımar yönetimi için sipa-

hi tayini, kural oluşturan bir kanun, yani bir statü ve makam oluşturan yegane etkendi. Ayanlar, arazinin işlenmesi ve vergi tahsilindeki kilit rolünden dolayı kaçınılmaz işlevini büyük oranda kendi başına kazanmıştır.

Faaliyetlerini merkezi hükümet memurlarının ve genellikle sancak beyinin denetiminde sürdürdüğü ve kendisine tanınan yetkileri aşmadığı sürece ayanın mevkii garanti altına alınmıştı. Ne var ki, merkezi hükümet ve ayan arasındaki bu ilişki tehlikeli bir çatışmanın tohumlarını da taşımaktaydı. Ayan, kırsal alandaki (taşra) ekonomik kaynakları fiilen (de facto) denetim altında tutuyordu ve çoğu kez halkı, merkezi hükümetin ikinci derecedeki memurlarının kötü muamelesine karşı koruduğu için toplum üzerinde önemli nüfuzu vardı. Ayan kendi makamını tehdit etmediği sürece iktidar ve tahta saygı göstermiştir. Aslında yerel olaylarda nisbî özerkliği ve sosyo-ekonomik konumu korunmak kaydıyla ayanın kendisini yasal olarak mevcut sosyo-politik (toplumsal-siyasal) yapıyla bütünleştirmesinde hayati çıkarları vardı. Yerel özerkliğe doğru giden bu temayül, merkezî hükümetin uyguladığı mutlak otorite ve hükümetin mali kaynakları denetim altında bulundurmasından kaynaklanan hayati çıkarları ile çatışmıştır.

Gerçekten de ayanların yarı-özerk bir şekilde ve özellikle de sistemle meşru olarak bütünleşmeleri, klasik Osmanlı devletinin üzerinde oturduğu geleneksel toplumsal örgütlenme ve siyaset felsefesini yeniden gözden geçirme ihtiyacı doğurmuştur. Merkezi otoritenin 1768-74 savaşları neticesinde birden güç kaybetmesinde, önceleri belirgin olmayan bu sürtüşme kendisini açığa vurmuştur. Ayanların gücü hızla artmıştır. Derebeyleri olarak anılan belli başlı ayanlar geniş güçler elde etmiştir. Bu süreçte küçük ayanların desteği de rol oynamıştır. Derebeyleri geniş bölgelerin yönetimini ellerine geçirmiş ve merkezi hükümete başarıyla meydan okumuştur.

III. Selim (1789-1807) dönemi, Balkanlar ve Anadolu'daki ayanlara karşı yönetimin tükenmez mücadeleleriyle doludur.

Ayanlık kurumu 1786 yılında resmen lağvedilmiş, ancak hükümet, vergileri tahsil edemediği ve asker silah altına alamaz duruma düştüğü için, bu kurumu 1790 yılında tekrar ihya etmiştir. Böylece ayanlar, yasallaştırılmadığı sürece kendi statülerinin tehlikede olduğunu anlarken, padişah ve üst düzey bürokrasi de ekonomik güce ve yerel topluluklar üzerinde nüfuza sahip olan ayanların kendi otoriteleri için de bir tehdit oluşturduğunun farkına varmıştır. Bu çatışma Rusçuk ayanı Mustafa Paşa liderliğinde II. Mahmut'un 1808 yılında tahta çıkmasında kilit rol oynayan ayanların lehine çözümlenmiştir. Ayanlar aynı yıl yeni padişahтан *Sened-i Ittifak* anlaşmasını koparmayı başardılar. Bâbüali ile önde gelen ayanlar tarafından imzalanan bu anlaşmaya göre, ayanların mülkiyet hakları yasallaştırıldı, erkek çocuklarına miras hakları tanındı ve ayanların yerel yönetimlerde resmi hükümet (devlet) müdahalesinden muaf tutulması sağlandı.

Ticaretin yoğunlaşması ve tedrici olarak liberalleştirilmesi, üretim yöntemlerindeki değişimler, pazar ekonomisinin genişlemesi, özel sermaye birikiminin artışı ve Tuna kıyılarındaki kasabalarda meskün Türklerin, Eflak topraklarında yatırım yapma çabalarının da açıkça gösterdiği tarıma yatırım yapma açılımları göz önünde bulundurulmadan tartışılan dönem ve ayanların yükselişi anlaşılabilir.⁹

Ayanlar ve onların gelecekteki müttefikleri kasabalı tüccar grupların yükselişi, bu grupların kişisel mülkiyet, ticaret özgür-

9. Bükreş arşivlerindeki Fener dönemine ait belgelere dayalı bir araştırma, Türkler ve müslümanların ticarete ilgi duymadığı teorisini çürütmektedir. Bu araştırmaya göre takriben 1704-74 arasında çok sayıda Türk, Osmanlı hükümetinin Eflakli Fener idarecilerinin isteği üzerine yürürlüğe koyduğu yasağı delmek için tüm yolları kullanmıştır. Bu yasak, Türklerin ticari mesleklerle uğraşmasına ve bu bölge tarımına yatırım yapmasına engel oluyordu. M. Alexandrescu-Dreasca, "Despre Regimul Supuşilor Otomani in Tara Romineasca in veacul al xviii lea," *Studii*, Vol. 4, (Bucharest, 1961), s. 88-113.

lügü ve hatta kapitalizmin ilkel bir biçimini savunmaları ve nihayet mutlakiyete muhalefet etmeleri (Türk milliyetçiliğinin fikir babası Ziya Gökalp buna işaret etmiştir) belki de Osmanlı tarihindeki en köklü değişim döneminin habercisi olmuştur. Gerçekten bu dönem, modern milliyetçiliğin ekonomik ve toplumsal tohumlarının ekildiği dönem olmuştur.

d) Ulus Devlet Olma Dönemi:

Modern Bürokrasi ve Aydınlar, 1808-1918

III. Selim'in yenilikçi çabaları ve II. Mahmut'un (1808-39) gerçekleştirdiği geniş çaplı değişikliklerin başlıca amacı, ilkin çağdaş bir ordu kurarak merkezi hükümetin hakimiyetini güçlendirmektir.¹⁰ Padişah, yeni bir ordu ve merkezi bürokratik örgütlenme kurdu, bununla birlikte yeni bir idareci sosyal katman, yani bürokrasi-aydınlar katmanını ve buna tekabül eden bir ideoloji geliştirdi. Hükümet, eğitim, tarım ve ticaret gibi alanlarda çoğu geçmişte bilinmeyen, gönüllü veya dinî kuruluşlarca yürütülen bir dizi yeni sorumluluk üstlendi. İktidarın, hükümetin elinde yoğunlaşmasına yol açan bu merkezileşmeden kısa sürede beklenen siyasal amaç, ayanlara boyun eğdirmek ve dış tecavüzlere karşı koymaktı. Mevcut kaynakların daha etkin kullanım ve hareketliliği, hizmetlerin daha adil dağılımı ve bazı grupların hükümetin kontrolünü ellerine geçirmelerini engel olmak ise merkezileşmenin tedricen gerçekleşen tâli amaçlarıydı. Ayanlar, merkezi hükümete sadık yeni bir modern ordu kurulmasında yatan tehlikeyi sezmişti. Bazıları devleti ve kendi konumlarını savunmada modern bir ordunun gereğine inandıkları

10. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, Batı ile diplomatik ilişkiler çerçevesinde bir değişim, modernleşme ve ulus devlete geçiş dönemi olarak kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Mamafih, bu son dönem, toplumda işleyen ekonomik ve kültürel etkenler çerçevesinden ziyade, neredeyse tamamen Batı'nın askeri ve kültürel açıdan Osmanlılar üzerindeki etkileri çerçevesinde ele alınmıştır.

rından ve kendi aleyhlerine kullanılmayacağı kanaatini taşıdıklarından, modern bir ordunun kurulmasını desteklemiştir. Diğer ayanlar ise modern bir ordunun kurulmasına karşı çıkmıştır. Sırp isyanını bastırmak için sefere çıkan III. Selim'in modern ordusunun, 1806 yılında Çorlu'da geri çevrilmesinde ayanların önemli rol oynadıkları bilinen bir gerçektir. III. Selim'in kendisi modern bir ordu kurma girişimlerinden dolayı Yeniçeriler tarafında tahttan indirilmiştir.

Ayanların korktukları başlarına geldi, çünkü modern bir orduyu yeniden kurmak ve güçlendirmek isteyen II. Mahmut, 1812 Rus savaşını da fırsat bilerek, bu gücü 1815 yılında ayanların ileri gelenlerini yok etmek için kullandı. II. Mahmut 1826 yılında da Yeniçeri sınıfını lağvetti. Yüksek derecedeki ayanların fiziksel olarak ortadan kaldırılmaları ve mülkiyetlerine el konulması bu aşamada kralcı mutlakiyetçiliğe karşı çıkan üst toplumsal tabakayı ortadan kaldırmış ancak, modern orta sınıfın gelişmesine de engel teşkil etmiştir. Neticede bu sınıf gayr-i müslimlerin egemen olduğu ticari kanat ve müslümanların etkin olduğu zirai kanattan teşekkül edecek şekilde gelişmiştir. Bu dualite (ikilik) Türk-Islam milliyetçiliği de dahil olmak üzere ciddi siyasal gelişmelere kaynaklık etmiştir.

Yukarıda işaret edilen siyasal ve toplumsal değişimlerin gerisinde toprak, hayati bir rol oynamayı sürdürmüştür. Tımar 1831 yılında resmen lağvedildi, ancak açıkça gösterildiği gibi bu tarihten çok daha önce tımar sistemi Osmanlı devletinin bel kemiği olmaktan çıkmıştı. Mamafih, tımar sisteminin özünde bulunan devletin toprak mülkiyeti fikri, ilke itibariyle devletin, tarıma elverişli geniş araziler üzerindeki mülkiyet haklarını sürdürmesine katkıda bulunmuştur. Bu durumun ondokuzuncu yüzyıla kadar Arap topraklarında değil, Orta ve Batı Anadolu'da toprak sahibi aristokrasinin ortaya çıkmasına engel olması açısından bir nimet olduğu belli olmuştur. Ancak bu aynı zamanda bir olumsuzluktu çünkü Osmanlı devleti, ondokuzuncu yüzyıl başlarında Balkan-

lardaki hristiyanlar arasında milliyetçi zihniyete sahip, bağımsızlık arayışı içerisindeki ticari ve tarımsal seçkinlere karşı koyabilecek Müslüman-Türk seçkinlerinden ve böyle bir mücadele yürütmek için uygun bir ideolojiden yoksun kalmıştı. Böyle bir zümre inşa etmek, hükümetin neredeyse bir asrını almıştır.

Bu sırada kısmen siyasal güvensizlik, kısmen de hükümetin, düzenli muhafaza dışında kalan mirî arazilerin kiracılarca gasp edilmesi korkusu nedeniyle geniş miktarda arazi boş kalmış ve ziraat yapılmamıştır. Avrupa'yı ziyaret eden üst düzey bürokratlar, vatandaşın özgürce mülkiyet edinme hakkının, malını özgürce kullanma ve mülkiyetten yararlanmalarının maddi kalkınma için başlıca şartlar olduğu görüşünü çekici buluyordu, ancak aynı zamanda devletin gelir ihtiyacı da kendisini hissettiriyordu. Vatandaşın mülkiyet ve hayat haklarına tümüyle hürmet edileceği güvencesini vermek üzere bürokrasi bir kez daha esas sorumluluğu üstlendi. Bu, 1839 yılında Abdülhamit (1839-61) adına Reşit Paşa'nın, hatalı olarak Osmanlı devletinde modernleşmenin başlangıcı olarak değerlendirilen, Tanzimat fermanının okuması ile gerçekleşti.

Tanzimat, III. Selim'den bu yana meydana gelen yapısal ve kurumsal değişimlerin hukukî ve siyasî anlamda kabulüdür. Tanzimat aynı zamanda padişah ve bürokrasinin, ayanların kendi topraklarına el koymalarına engel olmak için, özellikle Balkanlardaki köylüler dahil kitlelerin desteğini alma amacına yönelik gayretleri olarak da yorumlanmıştır. Onbeş yıl süren yoğun hazırlıklardan sonra hükümet, 1858 yılında Toprak Yasasını (Land Code) çıkardı. Bundan bir yıl önce 1857 yılında hükümet liberal bir göç fermanı çıkarmış ve bu fermanla Avrupa'nın tüm yörelerinden insanları toprak vaadiyle Osmanlı sınırları içinde yerleşip çiftçilik yapmaya davet etmiştir.¹¹ Toprak Yasası, Orta

11. Göç hakkında, American Historical Association for the Advancement of Science adlı kuruluşun Mart 1972'de Dallas'ta düzenlediği toplantı ve 1974 yılında Princeton Üniversitesinde düzenlenen Yakın Doğu Ekonomik Tarihi konulu konferansa sunduğum tebliğlere bakınız.

Doğu toplumsal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu yasa aslında mirî araziler üzerinde devlet mülkiyetinin tekrar beyanıdır. Bu yasa aynı zamanda köylünün, devletten arazi icar etmesine ve bu esnada hükümetin kendi bürokrasisi vasıtası ile hem bir tür mal sahibi hem de tarafsız bir yasa uygulayıcısı olarak hareket etmesini sağlayan modern bir kiralama (kiracılık) rejimi kurmayı amaçlıyordu. Başlangıcından itibaren sistemin yürümeyeceği anlaşıldı ve bunun sonucu olarak Toprak Yasası sürekli bir biçimde değişikliğe uğradı. Yüzyılın sonunda ve Jön Türkler (1908-18) döneminde arazinin bir kişiden diğerine transferi öyle liberalleştirildi ki, toprak icarı özel mülkiyetten ayırt edilemez hale geldi. Başta Irak ve Suriye olmak üzere, Orta Doğu'da şahıslara ait özel toprak mülkiyetinin kökenlerinin çoğunluğu ondokuzuncu yüzyılda Toprak Yasasının sağladığı fırsatlarda yatmaktadır. Türkiye'de ise şahıslara ait özel toprak mülkiyetinin artışı 1911 yılından sonra gerçekleşmiştir. 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun ile Osmanlı tarihi boyunca özel bir sisteme bağlı toprak, sıradan bir mülk olarak görülmeğe başlanmıştır.

Bu arada ticari, entelektüel ve tarım sektöründeki seçkinlerini kilise ve cemaat okulları vasıtası ile kuran, *celepler* ve Bulgaristan'daki *çorbacılar* gibi, Balkanlardaki Hıristiyan gruplar Batı ile iletişim kurarak savaşa girmiş ve tedricen ulusal bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Müslüman nüfus ile gittikçe artan oranda ittifaka zorlanan Osmanlı hükümeti de sadece nüfusu genel anlamda eğitmek amacıyla değil, aynı zamanda gittikçe artan ihtisas sahibi personel açığını kapatmak için devlet memurlarını eğitmek amacıyla da modern okullar kurmuştur. Neticede bu okul sistemi, bürokrasi-aydınlar'dan oluşan egemen toplumsal sınıfın daha da büyümesine yol açmış ve bu grup için, çoğunlukla kendilerine model olarak aldıkları Batı'daki benzerlerinin sahip olduklarına benzer bir hayat standardı temin etme problemi yoğunluk kazanmıştır. Ekonomik kaynakları denetim altında bulundurmalarına ilaveten bu grup, iletişim (basın) ve eğitim vasıtalarını da (modern okullar) tekeline almış, kendi dünya görüş ve insan an-

layışlarına göre bir ideoloji ve toplum kurmayı denemişlerdir. Bürokrasinin, bir taraftan taht ile diğer taraftan halk yığınları ile nihai sürtüşmesi, bu karmaşık sosyo-kültürel ortamda açıkça kendini belli etmiyordu. Bu, her biri aydınların modernist ideolojinin birer parçası olan sekülerizm, bilim ve anayasacılık (constitutionalism) uğrunda sürdürülen bir mücadeleydi.

Yüzyılın sonuna doğru kendilerini profesyonel bürokrasiden ayrı görmeye başlayan aydınlar, önce Osmanlıcılık, sonra da Türk milliyetçiliği olmak üzere milliyetçilik ideolojisini formüle etmiş ve toplumun geneli için gelecekteki hedefleri belirlemiştir. Bunun da ötesinde aydınlar, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, sadece kendileri için ilham kaynağı olan Batılı fikirlere göre değil, aynı zamanda kendi toplumlarının geçmişinde mevcut bulunan otorite ve toplumsal örgütlenme geleneklerine göre Osmanlı toplumunun kaderini şekillendirmeyi denemişlerdir.

Geç dönem Osmanlı bürokrasisi ve aydınlarının, Osmanlı devletinin dönüşümünde oynadıkları rol, eşsiz bir toplumsal olaydır. Bu gruplar yeni toplumsal sürtüşmeler yarattıkları gibi, hem ekonomik orta sınıfın dayanaklarının kurulmasında, hem de modern işlevsel bir hükümetin ilk temellerinin inşasında oldukça etkili olmuşlardır. Bürokrasi, çoğunlukla kendi planlarının aleyhine, yükselen orta sınıfın ekonomik işlevlerini icra ettiği hukukî ve siyasî çerçeveyi temin etmiş ve bu sınıfı modern kapitalizm ve hür teşebbüs ilkelerine göre eğitmiştir. Bürokrasi bunu kapitalizm ve hür teşebbüse olan ideolojik bağlılığından dolayı değil, fakat kendi ekonomik refah ve güvenliğinin, büyüyen üretime ve ekonomik etkinliğe bağlı olduğunu pratik anlamda idrak etmelerinden dolayı yapmıştır. Mevcut şartlar, bürokrasi ve aydınları, maddi ilerlemenin ancak ekonomik arayış peşinde koşan bir orta sınıf vasıtasıyla mümkün olabileceğine inandırmıştır. Bu düşünce Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki sosyo-ekonomik düşüncüyü yönlendirmiştir. Orta sınıf kendisine mahsus siyasal talepler geliştirip iktidarı teslim alma girişiminde bulu-

nunca veya bürokrasi ekonomik gelişmeyi, ulusal planlama ve devlet yatırımı yoluyla yönetebileceğini anlayınca bu durum değişime uğramak zorunda kaldı.

Osmanlı tarihinin dördüncü dönemi, 1908 yılında Selanik'te genç subayların devrimi ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesiyle son bulmuştur. Padişah, etkisini 1908 yılında kaybetmiş olmakla birlikte, 1922'de Cumhuriyetin hemen ilanından önce saltanat ve onu temsil eden toplumsal sistemin sonu zaten görünüyordu. Sonraki gelişmeler elinizdeki araştırmanın kapsamı dışında kalmaktadır.

Bu noktada şu konuya da işaret etmek gerekir. Toprağın oynadığı belirleyici rolün etkisi bu dönemde azalmaya başlamıştır. Çünkü ticaret, ayrıca üretim ve yeni şehir tipinin ortaya çıkışı toplumsal ve siyasal ayrışma sürecine yeni bir yön ve karmaşıklık kazandırmıştır.

SONUÇ

Osmanlı tarihinde gelişme ve değişme dönemlerinin veya safhalarının var olduğu, bir dönemden diğer döneme geçiş sürecine şiddet ve büyük toplumsal bozulmaların eşlik ettiği görüşünü savunan toplumsal değişme teorisi ışığında da ispat edilebilir. Bu teori Osmanlı tarihini açıklamak için de geçerlidir. Dikkat edileceği gibi 1402-21, 1596-1603, 1789-1808 (eğer tahlili daha ileri dönemlere götürmek gerekirse 1908-23) dönemlerini izah etmeden bıraktık. Bu (tarihler arasında belirtilen) dönemler eski dönemden yeni döneme geçişe tekabül eden şiddet ve kargaşa dönemleridir. Bu dönemler ayrıca belli başlı toplumsal grupların yükseliş ve çöküşlerinin (zamanlarını belirleyen) sınır çizgileri olmuştur. Nitekim ilk dönem, Anadolu seçkinleri ile Balkanlardaki Latin ve diğer ileri gelenlerin kendi müslüman veya Hıristiyan köylü müttefiklerinin de desteğiyle, zaman zaman iktidarı (tahtı) kontrol altına alma mücadelelerine tekabül etmektedir.

Seçkin gruplarından her biri, Yıldırım Beyazıt'ın tahta geçme iddiasıyla iktidar mücadelesi yarışına giren oğulları Mehmet, Süleyman ve Musa'dan birinin tarafını tutmuş ve desteklemiştir.

İkinci dönem başlangıçta, 1506 yılında Haçova'da kovulan sipahilerin başlattığı, sonraları merkezi hükümetin iktidarına ve onun Erzurum'da yeniçerileri kılıçtan geçiren Abaza Paşa (ö. 1634) gibi yerel merkezlerdeki temsilcilerine (kul) tepki gösteren taşra eşrafının ve yerel seçkinlerin öncelik ettiği Celali isyanlarına denk düşmektedir. Anadolu'da avare dolaşan işsiz topluluklar da, Anadolu'nun tamamı ve Kuzey Suriye'yi içine alan ve yaygın bir yıkıma dönüşen bu isyanlarda rol almışlardır. Üçüncü dönem, Pazvandoğlu, Çapanoğulları, Canipoğulları, Yanyalı (Tepedelenli) Ali Paşa ile Anadolu ve Balkanlardaki diğer birçok ayanların ayaklanmalarına tekabül etmektedir. Son olarak dördüncü kargaşa dönemi, Jön Türklerin Selanik'teki ayaklanmalarını, bunların Osmanlı devletinin çöküşüyle son bulan milliyetçi görüşleri ve yenilikçi girişimlerini, nihayet Cumhuriyet Türkiye'si ve bir dizi Arap devleti ile bağımsız Arnavutluk'un kuruluşunu kapsamaktadır.

Burada ilginç olan, ilk üç dönemdeki karışıklıkların muhafazakâr (conservative) bir özellik taşıması, yani egemen grubun statükosunu korumayı hedeflemiş olmasıdır. Son ayaklanma ise yeni sınıfların iktidarı ele geçirmelerini ifade etmekte ve ülkenin bütünüyle dönüştürülmesini tasavvur etmekteydi. İlk üç kargaşa, statükoyu sürdürmede başarısız oldu. Sonuncusu ise hem değişimi sezinleyip bunu toplumun kaçınılmaz kuralı olarak kabul ettiği için, hem de geleneksel dönemdeki elit düzenin yerini, yeni bir elit seçim sistemi, seküler iktidar anlayışı ve yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkileri düzenleyen yeni siyasal ilkeler aldığı için büyük değişimleri başlatmada başarılı olmuştur.

Dönemlere ayırmanın ihtiva ettiği sonuçlar daha fazla açıklama gerektirmeyecek kadar barizdir. Mamafih, bu şekilde dönemlere ayırmanın, her bir dönemi bazı somut etkenlere dayalı ola-

rak izah etmek, Osmanlı devletindeki toplumsal ve ekonomik gelişmeleri diğer sitemlerdeki gelişmelerle karşılaştırmak, kültürel ve siyasal gelişmelere yeni bir yorum getirmek ve değişim ve sürekliliğe doğru bir yaklaşım kazandırmak için olgulara dayalı bir temel temin ettiği söylenebilir. Fakat her şeyden önemlisi, dönemlere ayırma, ilim adamlarının, şimdiye kadar yeknesak olarak sunulan Osmanlı tarihinin yeni yönlerini ve boyutlarını görmesini sağlar.

YORUM

C. A. O. Van Nieuwenhuijze

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü – Lahey

“Osmanlı Tarihinin Dönemleri” başlıklı tebliğinde Dr. Kemal Karpat, disiplinler arası araştırmalar için çok aranan ancak nadiren rastlanan bir konu ve yaklaşım seçmiştir. Bir kere ilk bakışta, tarih ve sosyolojinin sanki örtüşebileceği ve netice itibarıyla de ulaşılan sonuçların geliştirilebileceği izlenimi doğuyor.

Profesör Karpat’ın önermesi sade olduğu kadar çarpıcıdır da. Karpat’a göre Osmanlı ve Türklerle ilgili konuları araştıranlar sadece tüm Osmanlı toplumunu kapsayacak ve bu tarihi, gelişme ve değişme dönem veya safhalarına ayırabilecek genel bir teori-den yoksundur. Aynı derecede önemli olan bir başka husus ise Karpat’ın “Osmanlı tarihi sürekli bir toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal değişimler tarihidir” gerçeği üzerinde önemle durmasıdır. İlgi alanına girdiği kadarıyla bir sosyolog, tarihçinin bu görüşlerinin altına gönüllü olarak imza atacaktır: sosyolog ve tarihçinin bu konuda fikir birliğine ulaşmaları için fazla çaba sarf etmelerine gerek yoktur.

Burada daha anlamlı olan nokta, teklif edilen dönemlere ayırma şeması ile bu şemayı oluştururken kullanılan ölçütlerdir. Bu plan özetle dört dönemi kapsıyor: (1) Uç beyliği (1299-1402), (2) Merkezi feodal sistem: sipahiler (1421-1596), (3)

Yerel özerkliğin doğuşu: ayanlar (1603-1789), (4) Ulus devletlerin doğuşu (1808-1918); bu dönemler arasında karışıklıklardan doğan kısa inkıtalar vardır. Osmanlı tarihi boyunca yapısı ve işlevi değişmeyen kurumların sayısının çok az olduğu düşüncesinden hareketle, yukarıda zikredilen dönemleri belirlemek için bir ölçüt öne sürülmüştür. Bu ölçüt oluşturulurken, süregelen toprak sistemi, toprak sisteminin işletim biçimleri ve her dönemde Osmanlı devletinin sosyo-politik dönüşümünde baskın bir rol oynayan toplumsal gruplar temel olarak alınmıştır. Bir başka ifade ile Karpat, başlıca iktisadi kaynak olarak toprağı ve bu temel üzerinde faaliyet gösteren toplumsal ve siyasal grupları, yukarıda belirtilen her dönemde değişimin dinamikleri olarak düşünmektedir.

Bu müzakerenin amacı (açıklama) bir sosyologun, bir tarihçi tarafından öne sürülen teze gösterdiği tepkiyi (verdiği cevabı) dile getirmektir. Bu cevap üç unsurdan oluşacaktır. İlki, kısa ara dönemlerin yorumlanmasındaki küçük ihtilaflar bir yana, önerilen dönemlere ayırma planıyla mutabakatın ifade edilmesi ve bu planı açıklama denemesidir. İkincisi, önerilen dönemlere ayırma tezini teyid eden alternatif bir dönemleştirme ölçütü takdimidir. Üçüncüsü ise, toprak imtiyazı tezinin burada alternatif bir ölçüt olarak teklifinden ibarettir. Bu mükemmel olmasa da yararlı ve anlamlı bir düşünce tarzı olarak devam edecektir. Bu planın takdimi yukarıda belirtilen sıraya göre yapılmayacaktır. İkinci nokta ile başlayacağız, sonra üçüncü noktaya değineceğiz ve müteakiben birinci hususa döneceğiz.

Dönemlere ayırma (*periodization*), kesintiye uğramamış bir süreklilik çerçevesi içinde, önemli inkıtaları (*discontinuity*) tespit etme egzersizidir. Süreklilik, göz önünde bulundurulmuş asıl konudur. İster açık, isterse üstü kapalı olsun bu çoğunlukla önceden varsayılmaktadır. İnkıta esas itibariyle tâli bir konudur ancak inkıta, muvakkaten bilindiği ve belirlenmesi gerektiği için genel ilgiyi üzerinde toplamaktadır. Dönemlere ayırmak için ge-

reken şey, varlığı devam eden bir olgunun (süregelen bir oluşun) kendine mahsus bazı varyantlarını belirleyecektir. Bu öyle bir şekilde gerçekleşecektir ki, önceki döneme ait değişkenler bir sonraki döneme göre daha kısa süreli olacak, bunun da ötesinde bir dizi değişkenin sonraki zaman süreleri bir tür geçici ardışıklık oluşturacaktır.

Burada üzerinde durduğumuz varlığı devam eden olgu, şüphesiz Osmanlı imparatorluğudur. Yapmamız gereken şey, konuyla ilgili değişimleri (*variations*) ortaya çıkaran etkenin ne olduğunu belirlemektir. Öyle görünüyor ki bu ihtiyacı gidermek için atılacak ilk adım, “Osmanlı imparatorluğu” formülünün ifade ettiği anlamı kavramaktır. “Osmanlı imparatorluğu” ile ne tür bir sosyo-kültürel varlık kastediliyor? Bir kez bu soruya cevap bulunursa, değişimlerin tespitine yarayacak ipuçlarının da bu cevapta saklı olduğu görülecektir. Bir sosyologun yukarıda zikredilen soruya vereceği cevap ya da cevapların, tarihçinin aynı soruya vereceği cevap ya da cevaplardan farklı olması gayet makuldür. Sosyologa göre Osmanlı emperyal formülü (*imperial formula*) belki de esas itibarıyla, birbirlerini tamamen devre dışı bırakmayan, ancak birbirinden bütünüyle farklı iki ayrı birlik tasarımını (*notions of unity*) örtüşürme çabasıdır. Bu iki birlik tasarımından birisi, muhtemelen ekonomik birimin de dahil olduğu geniş toplumsal-siyasal ve kültürel birimlerin resmi birliğidir: sözün gelişi “dışardan bakıldığında” bir bütün olarak imparatorluk. Diğeri ise, beraber olma deneyiminin birliğidir (Ibn-i Haldun’un asabiyesi, Popper’in kapalı toplum’u ve Redfield’in küçük cemaati): imparatorluğun bir hayli farklı ve değişik unsurlarının birliği.

Sosyal teorisyenler, iki türlü birlik arasındaki kaçınılmaz ancak kavranması zor olan ilintilerle uzun süre uğraşmışlardır. Teorisyenlerin bir kısmı araya bir zaman ardışıklığı sokarak bunların ikisini bir çırpıda ayırmayı veya birbirine bağlamayı denemişlerdir. Sonuç olarak bu teorisyenler, kaba ve hakikaten ilkel ge-

lişme teorileri ile sürmüşlerdir. Hemen aklıma gelen örnekler arasında Tönnies'in cemaat (*Gemeinschaft*) ve cemiyet (*Gesellschaft*) ile Durkheim'in mekanik ve organik toplum teorilerini zikretmek mümkündür.

Geldiğimiz noktada bu çeşit model inşasına işaret etmenin amacı, iki birlik fikrini örtüşürmek (benzeştirmek) için bu bakış açısının tek yol olmadığını ifade etmekten başka bir şey değildir. Bu konuya açıklık getirmek için başka yöntemler de vardır ve bunlardan birisini bu çalışmada amaçladığım hedefe ulaşmak için kullanacağız. İki çeşit birliğin bir arada oluşu bir tür karma (*mix*) ve iki zıddın (*karşıtın*) bir karışımında bileşimi olarak tasavvur edilebilir. Değişken karışım şüphesiz bileşimdeki her unsurun nisbî önemine bağlı miktarda farklılık gösterebilir: yani bir birimin fazla olması diğerinin de az olması anlamına gelir. Değişkenlik (*variability*) bir dizi muhtemel karışımlar olarak tasavvur edilebilir, bu değişkenlik iki aşırı uç arasında gidip gelir ve neticede bunlardan biri öbürü üzerinde, diğerini yok etmek pahasına, baskın gelir. İki aşırı ucu açıklayan bir örnek kolaylıkla akla geliyor. Aşırı uçların biri için Clark Kerr'in talihsiz çokyönlülük (*multiversity*) kavramını düşününüz: buna göre karmaşıklık, homojenlik üzerinde tam bir hakimiyete sahiptir. Diğer aşırı uca örnek olarak ise Rochdale'in saf ütopyacılığım veya Romantik Avrupa milliyetçiliği döneminde iz bırakan "birlik olun, birlik, birlik!" (*seid einig, einig, einig!*) sloganını hatırlamak gerekir. Böyle bir silsile söz konusu olduğunda aşırı uçlar bir drama temin eder ancak katkı unsurlarının her birinin yaklaşık yüzde elli oranında bulunduğu iki aşırı ucun ortalarına doğru daha önemli olaylar cereyan eder.

Bütün bunlarla anlatılmak istenen şey, Osmanlı imparatorluğunun, homojenlik ve karmaşıklığın her ikisinin de bir hayli manidar olduğu bir sıra dizisinde, muhtemelen ortadan çok uzak olmayan bir konumda görülebileceğidir. Böyle bir değişken için can alıcı önemde olan nokta, iki farklı birlik fikrinin nasıl olup da başarıyla bir araya getirilip beraberce korunabildiğidir. Bu ko-

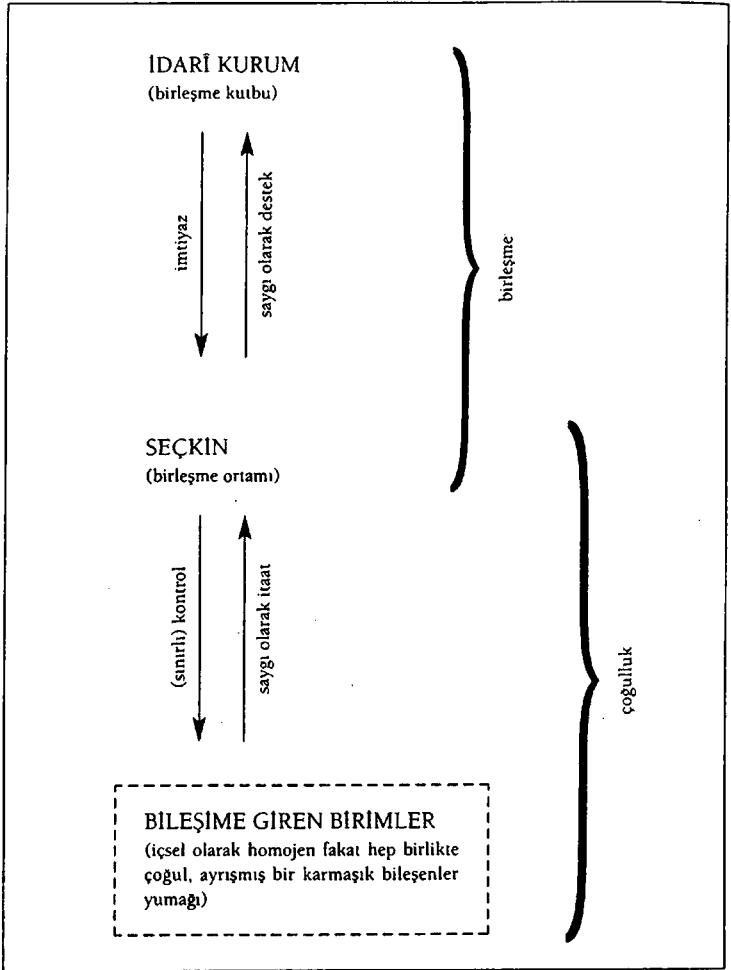
nyu şimdi tartışacağız ancak önce bu can alıcı noktayı hemen izleyen bir hususa dikkat çekmek gerekiyor. O da şudur.

Değişkenin yapısı dikkate alındığında, bu yapı tekrar dikkatle incelendiğinde genel değişkenlerin yanında çok değişken alt-değişkenlerin olduğu da görülecektir. Öyle ki, bu alt değişkenlerin her biri çok kısa sürede oluşabilen ama Osmanlı imparatorluğu varlığını koruduğu tüm süre içinde varolabilen ve belli bir tarihi dönemin belirleyici değeri olma özelliğine sahip unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Esas konuya dönecek olursak, Osmanlı imparatorluğunun aslında yayılmacı ve savaşçı bir imparatorluk olduğu teziyle işe başlayabiliriz.¹² Bu yaklaşım, homojenlik anlamında birlik ve karmaşıklık anlamında birlik tasavvurları arasındaki açığı kapatmaktadır. Boşluğu doldurma çabası olarak bu, uzun ömürlülük için hayli farklı bir formüldür. Sayfa 150'deki çizelge bunun şematik takdimini ihtiva etmektedir.

Bu formüle göre karmaşıklık şeklindeki birlik, homojenlik biçimindeki birliğin çoğul anlarını oluşturan birlikteliğini kurum-sallaştırmanın sonucu ortaya çıkar. Buna iki aşamalı bir yöntemle ulaşılır. İlk aşama, çoğul esas oluşların kendilerine mahsus özelliklerini tanımaktır. İkinci aşama, bunları, yönetim kurumunda kişileşmeyen ancak bu kurumca idame ettirilen ve ortaklaşa benimsenen kültürel norm üzerinde bir noktada birleştirmektir. Açıkçası iki aşamayı birbirine bağlayan ilinti, çok önemlidir. Bu, seçkinlerin bir işlevidir. Seçkinler, halk yığınlarının, yani esas unsurları oluşturan homojen varlıkların yükümlülüklerini hükümdara iletir, hükümdar da bunları idare etmek suretiyle imparatorluğu oluşturur ve ikame etmesini sağlar.

12. Buraya bir çift not düşünüyorum. İlk olarak, bu tür imparatorluk, bir takım türler veya varyantlardan biridir. İkinci olarak, onun bir göçebe imparatorluğu olup olmadığı üzerine daha fazla tartışmanın mümkün olduğudur. Her iki nokta hakkında söyleyeceklerim olmakla birlikte burası yeri değil. Lütfen *Sociology of the Middle East* (Leiden, Brill, 1971) adlı kitabıma bakınız: s. 455-462.

Şema: Osmanlı İmparatorluk formülü

homojen olarak birliğin çoğul örnekleri (karmaşıklık olarak birliğin bir örneğini teşkil edecek kadar bir arada)

Bu yazının amacına hizmet etmesi bakımından, elitin üzerine düşen rolün, yani sadakat-arabuluculuğu işlevinin bir değişken olduğunu anlamak önemlidir. Dahası, çoğu durumda bu rol bir değişken kümesi oluşturmaktadır. Çeşitli sosyo-kültürel kategoriler farklı bir biçim ve önemde, sürece aynı zamanda dahil olmaktadır. Nihai olmasa da bu sınıfları açıklayan bir listede ulema, aşiret reisleri, toprak sahipleri, ve ayrıca biraz farklı olmakla beraber bürokrasi, askeriye ve yine oldukça ayrı bir grup olan tüccarlar yer alacaktır. Bu aşamada ne bu listeleme, ne de bu listede yer alan unsurlar, yukarda belirtilen formülde en ufak şekilde bozulma veya kesinti olmadan, yükümlü(lük)de meydana gelecek değişim kadar önemlidir.

Eğer zamanın akışı içerisinde sadakat-arabuluculuğu fonksiyonunu kimin yerine getirdiğinde bir değişim olursa ve işi yürüten belirli bir kategori, muayyen bir zaman süresince zaman ardışıklığı oluşturacak şekilde tayin edilirse, dönemlere ayırmanın tüm unsurları mevcut hale gelir.

Buraya kadar geliştirilen sosyolojik yaklaşım, Profesör Karpat'ın yaptığı tarihsel açıklama denemesi ile ilintilidir ve bu iki görüş fevkalade uyum içindedir. Şu ana kadar söylenenler ışığında, Karpat'ın dört dönemini değiştirmeden yeniden ifade etmek mümkündür. Birincisi uç beylikler dönemi birçok farklı sosyokültürel unsurları, imparatorluğun unsurları konumunda bulunmaya zorlayarak, birleştirici idarenin empoze edildiği dönemdir. İkinci dönem, bu düzenlemenin, belirlenen amaca ulaşmak için gerekli çoğul amiller kullanılarak kurumsallaştırıldığı ve programlandığı dönemdir. (Burada ulemayı kayıt dışı bıraktığımızı dikkat ediniz). Mantıksal olarak ikinci dönemin başarıyla tamamlanmasını takip eden üçüncü dönemdir: kurumsallaşma ilgili unsurlarla bütünleşmeyi teyit eder, tepkileri karşılama noktasına varan bu bütünleşme, umumiyetle genel formülü doğrular. Bu da kendi içinde sadakat-arabuluculuğu rolünü üstlenenlerin artan oranda kendilerine mahsus özellik-

lerin ve öz-aidiyetlerinin (*self-identification*) ister istemez belirginleşmesine yol açar.

Bu grup artık bu aşamadan sonra yukarıdan gelen meşrulaştırmayı, tabandan gelen meşrulaştırmaya karşı kullanabilir. Sonuç olarak aracı seçkinler, bir yakınlaşma etkeni olmalarına ilaveten, daha doğrusu böyle bir işlevi ifa ettikten sonra, çözülmenin de kilit faktörü haline gelir. (Burada yakınlaşmadan anlaşılan şey, bunun genel formül altında süren bütünleşme biçimi olduğudur.) Bu sürece gösterilen tepki dördüncü dönemin ayırt edici özelliğidir. Bu dönemde karmaşıklık anlamında birlik ve homojenlik anlamındaki birlik, ikisi arasında kısa devre yaratacak şekilde uyum göstermeye zorlanmıştır. Bu uygulama Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ile çarpıcı biçimde son bulmuştur. (Unutulmamalıdır ki bu sürecin sonunda, aynı zamanda Arap dünyasında da önce manda, sonraları devletler kurulmuştur). Devlet-ulus (*State-nation*) oluşumu, aracı seçkinler kategorisini ortadan kaldırmıştır. Bunun yerine idarî kurumu, bireysel yurttaşlar olarak yeniden kavramsallaştırılan devletin birliğinin unsurlarının tam ortasına ikame etmiştir.

Yukarıda bahsedilen formülü gerçek anlamda etkileyen de işte bu son gelişme olmuştur. Bu formülün, devlet-ulus düzeyinde henüz belirgin bir şekilde bireysel yurttaş olmayan daha küçük nitelikteki unsurlarla ilişkilerin nasıl yürüdüğünü açıklamadaki başarısızlığından dolayı, bu değişim, Osmanlı emperyal formülünün muhtemel bir cevap olduğu ancak ömrünü artık tamamlamış bulunduğu konusunu tekrar gündeme getirmektedir. Bu nedenle, 1950 ve 1960'lı yıllar Karpat'ın belirlediği dönemlere beşinci dönem olarak ilave edilebilir: sıfır noktası safhasının, Osmanlı emperyal formülünün de ortaya çıkışından önce geldiği varsayılmalıdır. Şimdi şartlar oldukça farklı olduğu için, ortaya çıkan her formül farklı olmak zorundadır. Bu anlamda Türkiye tek ülke değildir. Orta Doğu ve bu bölge dışındaki birçok devlet-uluslar kendilerini esas itibariyle aynı şartlarla karşı karşıya bul-

maktadır. Ancak sorunlara göğüs germede her biri kendi şartlarını göz önünde bulundurarak harekete geçmelidir.

Geriye bakıldığında, dördüncü dönemin, birinci, ikinci ve üçüncü dönemle eşit düzlemde olmadığı görülebilir (ve benzer şekilde, beşinci dönem, önceden tahmini mümkün olmayan sayıda safhadan oluşan yeni bir dairedir (cycle). Dördüncü döneme daha yakından bakıldığında, Profesör Karpat'ın diğer dönemler arsında meydana geldiğini belirttiği ara dönemlere benzediği görülür. Profesör Karpat bunları önemli dönüm noktaları ve sınır çizgileri olarak takdim ediyor. Sosyologlar ise bu gelişmeleri muhtemelen marjinallik araları (*interludes of marginality*) olarak takdim etme eğilimini gösterecektir: yani bu gelişmeler hem net bir şekilde ayırt edilebilecek biçimde değil, hem de yeni ortaya çıkan ve belirlenmesi gereken bir kategoriyle örtüşecek şekilde tanımlanabilecek durumda değil.

Dördüncü dönemi bir ara geçiş (inkıta) konumuna indirgeme teklifine yönelik fikir beyanı, yakışsız bir acemilikle, Türklerin mevcut öz-benlik tayinine (self-identification) karşı çıkma anlamı taşır. Bu yaklaşım, eğer dışlayıcı değilse, Türklerin kendilerini görüş biçimi açısından önemli olanı küçümseyici bir tanımlama şekli olarak değerlendirilebilir. Ancak böyle bir amaç güdülmüyor. Burada kast edilen şey, acil hayati ihtiyaçları anında giderme konusunda devlet-ulusun yaptığı olumlu katkıları elbette asla inkâr etmek değildir. Görünenin ötesine bakan bir uzak görüşlülükle bu yaklaşım, devlet-ulus formülünün gelecekte, çözümlenebileceğinden daha çok sorun üreteceğini ileri sürmektedir. Bu sadece Türklere mahsus bir şey olmayıp, diğer birçok ülke de bu problemi yaşıyor ve yakın gelecekte de yaşamaya devam edecektir.

Şimdi Olimpiyan kurgudan, bizi ilgilendiren, tarihi dönemlere ayırma konusuna dönelim.

Yukarıda gösterildiği gibi, burada dönemlere ayırma ölçütü, Profesör Karpat'ın dönemlere ayırma biçimini teyit etmekte ve

hatta bu dönemlere, devam niteliğinde yeni dönem ilave etme fırsatı vermektedir. Ancak bu uyum, her iki yaklaşımın da birbirinden farklı olduğu gerçeğini gizlemez. Buradaki soru, bu iki yaklaşım arasında nasıl bir farklılık olduğu sorusudur. Eğer bu yaklaşımların, Osmanlı tarihini aynı dönemlere ayırmış olmaları bir tesadüf değilse (ki böyle olmadığı görülüyor), o zaman bu yaklaşımlar arasındaki farklılıkların ilk bakışta görüldüğü kadar olması çok zordur.

Aslında bu yaklaşımlar birbirinden tamamen kopuk değildir. Bu gerçeği görmek için, ilk önce, Profesör Karpat'ın işaret ettiği gibi, toprak üzerindeki kontrolün sadece resmi bir mülkiyetten ibaret olmadığı gerçeğini hatırlamak gerekir. Son noktada, resmi haklar, hayati önem taşıyan ve gerçekten hayli karmaşık bazı hususların, yani insan-toprak ilişkisinin göstergesinden başka bir şey değildir. Tarımsal-göçebe niteliğin baskın olduğu bir ortamda, bu baştanbaşa bir sürecin en önemli belirleyicisidir. Örneğin Karl Wittfogel bunu bariz bir şekilde görmüştür; ancak zihni farklı konularla, Marksistler arasında ihtilafa neden olan üretim biçimleri ve benzeri tartışmalarla meşgul olduğu için Orta Doğu'daki gelişmelerin gerçek anlamını izah etme hususunda çok iyi bir konumda değildi. Profesör Karpat aynı önemli konuyu kendisine mahsus bir üslupla gündeme getirmekte, ancak Wittfogel gibi buzdüğünün görünen kısmı ile meşgul olmakta ve toprak üzerindeki resmi kontrolün daha geniş ve derin gelişmelerin işareti olup olmadığı sorusunu sorma zahmetine henüz katlanmamaktadır. Bir tarihinin bu bağlamda karşılaştığı zorluğu anlamak mümkündür: alanı genişletmek, aralarındaki karşılıklı ilişkileri her zaman kolaylıkla kavranamayan sayısız etkenlerin sıralanması gerektiği anlamına gelebilir. İşte böyle bir problemle karşılaşınca sosyologların yaklaşımı, çok sayıdaki faktör ve düşüncelerin tek bir küme olarak tasavvur edilmesine imkân sağlar.

Profesör Karpat'ın toprak üzerindeki kontrolü belirlemesinden yola çıkarken şu hususun anlaşılması gerekir: Toprak kont-

rolü aslında gerçekten önemli olan insan-toprak ilişkisi üzerindeki denetimin, bir başka ifadeyle, en önemlisi olmamakla birlikte, genel toplumsal süreçlerin kritik bir anı üzerindeki kontrolün göstergesidir.

İşte bu noktada Profesör Karpat'ın tarihsel yaklaşımı ile burada savunulan sosyolojik yaklaşım yine örtüşmekte ve aynı fikirde birleşmektedir. Her iki yaklaşım da tarihsel olarak Osmanlı imparatorluğu şeklinde tanımlanmış spesifik toplumsal süreçte merkezi olan unsurları açıklamayı hedef alıyor. Bu amaca ulaşmak için her iki yaklaşım da değişkenleri belirlemeye çalışmaktadır. Buna ilaveten sosyolojik bakışın, Profesör Karpat'ın yaklaşımının tek faktöre dayalı bir açıklama biçimi olduğu, dolayısıyla buna güvenilmemesi gerektiği şeklinde ortaya çıkabilecek bir iddiayı çürütmek için de yararlı olacağını ifade etmek isterim. Profesör Karpat'ın sunuşundaki nokta ilk bakışta tek faktör gibi görünse de biraz daha detaylı düşününce Karpat'ın yaklaşımının aslında bütün toplumsal sürecin can alıcı bir unsuru ve işareti olarak, tamamı insan-toprak ilişkileri ile ilintili bir etkenler veya fikirler kümesini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de insan-toprak ilişkisi, sadece her tür çeşitliği ile toprak veya tüm gruplaşmalarıyla halkı ve spesifik hayat örüntülerini ihata etmekle kalmaz. İnsan-toprak ilişkisi buna ilaveten, insanların hem geçimlerini temin etmesini, hem de başka amaçlarla toprakla "mücadeleye girişmesi" veya onunla uğraşmasını da kapsar.

Çeviren: Talip Küçükcan

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar

CHARLES ISSAWI

Columbia Üniversitesi

Bu makalede Osmanlı ekonomisinin bazı boyutlarını ve Avrupa ekonomisinde tuttuğu yeri vurgulamaya ve buradan kaynaklanan bazı soruları işaret etmeye çalıştım. Burada dört konu seçildi: Nüfus, ticaret yolları, dış ticaret ve yabancı yatırımları.

NÜFUS

Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun göreceli boyutları yalnız siyasi ve askeri tarihçilerin değil, iktisat tarihçilerinin de ilgisini çekmiştir. Gerçekten, ondokuzuncu yüzyıla kadar el emeğinin üretimin neredeyse en önemli faktörü olduğunu söylemek, büyük bir abartı sayılmaz. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunda ve Avrupa'nın diğer bölgelerinin çoğunda toprak boldu. Sermaye nispeten küçük bir rol oynuyordu ve çoğunlukla konut binaları, gemiler ve kayıtlı mülk şeklinde kendini gösteriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusuyla ilgili her türlü tahminin başlangıç noktası Profesör Ömer Lütfi Barkan'ın¹ bize sağladığı ra-

1. *JESHO*, 1, August 1957; ayrıca *Türkiyat Mecmuası*, c.X, 1951-52'ye de bakılmalıdır.

kamlar olmak zorundadır. Bazı ayrıntıları eleştiriye tabi tutulmuş olmakla² beraber, büyük çoğunluğunun düzeni doğru görünüyor. 1520-1535 periyodu için Anadolu nüfusunu 5.700.000, Rumeli nüfusunu 5.300.000 olarak gösteriyor; İstanbul için 400.000 ve sayısı belli olmayan askeri sınıflar için 250.000 ekliyor, toplamı 12.000.000 olarak veriyor. Profesör Barkan bu rakamın oldukça düşük olduğuna inanmak için nedenleri de sıralıyor ve kalan elli yılda belirgin bir artış gözlendiğini gösteren verileri sunuyor. Bunlara dayanarak, onaltıncı yüzyıl sonunda Avrupa ve Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun 20 milyon olduğu tahmin edilebilir.

1600 yılları civarında Avrupa nüfusu, Urallarm batısındaki Rusya dahil olmak üzere, 100 milyonun biraz altındaydı.³ Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa toplam nüfusunun beşte birine eşit olmalıydı ki bu oranla sadece Fransa eşleşebiliyordu. Eğer buna Mısır ve Osmanlı İmparatorluğunun Afrika'daki diğer eyaletleri de ilave edilirse oran, hemen hemen dörtte bire çıkacaktır.

O zamandan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun nisbî önemi düzenli ve hızlı bir şekilde azalma gösterdi. Birincisi, Avrupa'daki toprak kayıpları yüzünden. İkincisi, görünüşe göre Osmanlı nüfusunun genelde yavaş bir tempoda artış göstermesi yüzünden, ki böyle bir yargı oldukça tartışılabilir cinstendir. Ve üçüncü ve en önemlisi, Avrupa nüfusunun hızlı artışı yüzünden-1800'de toplamda 190 milyona, 1850'de 270 milyona ve 1900'de 400 milyona ulaştı.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk diliminde Osmanlı İmparatorluğu nüfusuyla ilgili pek çok tahmin var fakat bunlara güvenmek oldukça zor. Aşağıdaki tablo Osmanlı İmparatorluğu'nun üç

-
2. Bu makalenin yazarının Suriye'yle ilgili rakamlar üzerine bir yorumu için bkz. *JESHO*, 1,3.
 3. 1650 için rakam olarak 100 milyon, hem Willcox, hem de Carr-Saunders tarafından verilmiştir; bkz. United Nations, *The Determinants and Consequences of Population Trends* (Nüfus Hareketlerinin Sebepleri ve Sonuçları, New York 1953), s. 11.

bölgesi için, Mikhov'un büyük derlemesinde alıntı yaptığı bazı rakamları gösteriyor.⁴

Milyon

Yıl	Yazar	Avrupa	Asya	Afrika	Istanbul	Toplam
1785	"Tabellen"	9	19	4	...	32
1788	Meyer	8	36	5	1	50
1804	Mentelle	18	9	2.5	...	29.5
1807	Lichtenstern	11.3	12.3	3.2	...	26.8
1807	Galletti	11	11.1	3.2	...	25.3
1822	"Almanachs"	9.5	11.1	3.5	...	24.1

Buna belki Amerikalı bir araştırmacının Avrupa Türkiyesiyle ilgili görüşü eklenebilir: " Farklı istatistik yazarlarının tahminleri beş milyondan on milyona kadar değişir;" Asya Türkiyesi için kabul ettiği rakam 10.000.000'dur ki bu "Anadolu, Ermenistan, Mezopotamya, Kaldea ve Suriye'yi içine alır."⁵ Ve Urquart "yüvarlak rakamlarla Avrupa Türkiyesi ve Yunanistan'ın nüfusu on iki milyondur" derken bu konudaki tahminlerin 7 milyondan 22 milyona kadar değiştiğine işaret eder.⁶

Bununla beraber 1831 nüfus sayımına dayanan daha güvenilir bir tahmin vardır. Profesör Karal'm bu nüfus sayımı sonuçlarıyla ilgili özenli çalışması⁷, Rumeli'deki toplam erkek sayısının 1.370.000 ve Anadolu'da 2.384.000 olduğu sonucuna varır ve toplam sayıyı 3.754.000 olarak verir. Şu halde rakamların hem bölgesel kapsama alanı, hem de kesin sonuç alınma-

4. Nikola Mikhov, *Naselenieto na Turtsiya i B'lgaria* (Sofia, 1915-1935, 4 cilt)
5. Henry A. Dearborn, *Memmoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea* (Boston, 1819, 2 c.), c.I, s.132-135.
6. David Urquart, *Turkey and its Resources* (London, 1833), s.270.
7. Enver Ziya Karal, *İlk Nüfus Sayımı, 1831* (Ankara, 1943).

ması⁸ bakımından, güvenilir olmaktan uzak olduğu açık bir gerçektir. Bununla beraber bu veriler, erkek kelimesinin yalnız aile reislerini veya büyük erkekleri değil çocukları da içine aldığı var sayımından başlayarak (sayfa 21'de Karal tarafından alıntılanan Lütfi'ye ait bir görüş doğrultusunda) temel olarak kullanabilir. Bu bizi Rumeli için 2.8 ve Anadolu için 4.8 milyon olmak üzere genel toplamda İstanbul dahil 8.2 milyon rakamına götürecektir. Buna belki, nüfus sayımında atlanan Maraş, Diyarbakir, Erzurum ve Van bölgeleri için yuvarlak hesap 1.000.000, Irak için 1.000.000 daha ve Suriye için 1.3 milyon ilave edilebilir. Bu rakamlar 1844 "nüfus sayımı" sonuçlarıyla uyum içinde değildir fakat bölge için gerekli uyarlamalar yapılırsa, 1884 ile 1913 arasında geçerli yıllık nüfus artışı oranı olan yüzde 0.8 dikkate alınırsa ve bunun 1831-1884 periyodunda da aynen geçerli olduğu düşünülürse, 1884 ve 1897 için yapılan daha güvenilir tahminlerle⁹ uyum içinde oldukları anlaşılır. Bütün bunlar gösteriyor ki 1800'de Osmanlı İmparatorluğu 20 milyondan belirgin şekilde az bir nüfusa, yani Avrupa nüfusunun onda birine sahipti.

Yüzyılın üçüncü çeyreği üzerine, çoğunluğu "nüfus sayımları" ve Osmanlı hükümetinin yürüttüğü kısmî sayımlarla vergi kayıtları ve Salname'lerde verilen sonuç rakamlarına dayanan çeşitli tahminler vardır. Bunların belli başlıları, Avrupa'daki Romanya, Sırbistan ve Montenegro ile Afrika'daki Mısır ve Tunus gibi vergi veren bağımlı devletleri dışarıda tutarsak aşağıdaki şekilde tablo haline getirilebilir.

Fakat burada da daha yakından bakınca nispeten güvenilir rakamlar ciddi şüpheler doğurur. Avrupa Türkiyesi (Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Scutari, Yannina ve adalar) için verilen 1884 rakamı 3.924.000, İstanbul 895.000 ve Anadolu (bugünkü Suriye ve

8. Daha geniş bir inceleme için C. Issawi'nin T. Naff ve E.R.J. Owen editörlüğünde hazırlanan ve 1975'de yayınlanan bir ciltlik eserdeki makalesine bakınız.

9. Bkz. Issawi, Naff and Owen, *age*.

Irak sınırına uzanan) 9.826.000 ve toplam 14.645.000'dir. Suriye ve Irak'ın eklenmesi toplamı 17.135.000'e ulaştırır. Libya için 1.000.000, Osmanlı hakimiyetindeki Arabistan bölgeleri için 5.000.000 ilavesi genel toplamın 23 milyon civarında olduğunu gösterecektir.¹⁰ Bu, 1880 civarında Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun Avrupa nüfusunun sadece yüzde 7'si olduğu anlamına gelecektir.

(Milyon)

Yıl	Yazar	Avrupa	Asya	Afrika	İstanbul	Toplam
1867	Selahaddin ^a	13.5	16.5	0.8	...	30.7
1872	Behm ^b	10.5	16.5	0.8	...	27.8
1876	Ubicini ^c	11	16.5	0.8	...	28.5
1877	Ravenstein ^d	9	16.3	1.1	0.7	27.1

a. Selahattin Bey, *La Turquie a l'exposition universelle de 1867* (Paris, 1867).

b. E. Behm, *Die Bevölkerung der Erde* (Gotha, 1872).

c. A. Ubicini and Pavet de Courteille, *Etat present de l'Empire Ottoman* (Paris, 1876).

d. E.G. Ravenstein, "The Populations of Russia and Turkey", *Journal of the Statistical Society*, XL, 1877.

Son olarak, daha öncekilerin hepsinden çok daha güvenilir olan 1913 rakamlarını inceleyebiliriz.¹¹ O zaman İstanbul 1.160.000, Edirne ve Çatalca 642.000 nüfusa sahipti. Asya bölgelerinde yerleşik 13.522.000, Kars bölgesinde 496.000 kişi vardı ki bu durumda bugünkü cumhuriyet sınırları içinde toplam nüfus 15.821.000 oluyordu.¹² Buna Suriye, Irak ve Arabistan'ın ek-

10. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara, 1970), 4. Bölüm.

11. Eldem, age.

12. Age.

lenmesiyle genel toplam (Kars hariç) 26.5 milyon civarına, ya da Avrupa nüfusunun yüzde 5'i oranına ulaşiyor.

Bu rakamlarda görülen genel eğilim –Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus payındaki düşüş– kuşkusuz doğrudur. Buradaki alternatif tahminlerin sağladığı cevaplar kadar sorular da ortaya çıkardığını ve bu sahadaki araştırmanın daha yeni yeni başladığını söylemeye bile gerek yok.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalifiye nüfusunda meydana gelen çok daha keskin oranlardaki düşüştür. Nüfus niceliksel olduğu kadar niteliksel bir sorundur. Tabii olarak elimizde rakamlar yok ama onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya göre 1800'de olduğundan çok daha fazla oranlarda kalifiye personel –doktor, mimar, usta– barındırdığı, ve aradaki uçurumun en azından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar genişlemeye devam ettiği tahmin edilebilir.

TİCARET YOLLARI

Avrupa'dan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu ticaret yollarını bloke eden dev bir engel olarak duruyordu. Birincisi, onikinci ve onbeşinci yüzyıllarda İtalyanlar için çok önemli bir faaliyet bölgesi olan Karadeniz vardı; gerçekten onüçüncü yüzyılda Cenevizliler Karadeniz ve Hazar Denizini bile Kuzey İran ipeğine geçiş için bir araç olarak kullandılar.¹³ İstanbul ve Kırım'ın fethi Karadeniz'i bir Osmanlı gölüne dönüştürdü, ve 1540'a kadar buraya Venediklilerin girişine izin verilmekle beraber, o tarihten sonra yabancılara kapatıldı. Onyedinci yüzyıl süresince İngilizler ve Hollandalıların Karadeniz'de ticaret yapmasına izin verildi, fakat sadece Osmanlı gemileriyle.¹⁴ Muhtemelen ticaret malları için İstanbul'da başka Avrupa gemilerine aktarma yapıldı. Benzeri gelişmeler Kızıldeniz'de yaşan-

13. Marco Polo, *Travels*.

14. P.H.Mischev, *La Mer Noire et les Detroits de Constantinople*; fakat Sarah Searight, *The British in the Middle East* (New York, 1970)'de 24. sayfadan itibaren konuya değinirken şunları söyler: "Karadenize pek az Hıristiyan

dı. Portekizlilerin bu denize zorla girerek Aden'i ele geçirme girişimi Osmanlı deniz gücü tarafından boşa çıkarıldı, ve o günden itibaren Hıristiyan gemilerinin Moşa'nın ötesine geçmesi yasaklandı.

1517'de Mısır'ın fethiyle, karayolu rotaları Osmanlı kontrolüne geçti. Sultanlar, İran ipeği, Çin porseleni, baharat ve diğer Doğu mallarına karşılık Avrupa yünlülere ve diğer işlenmiş mallardaki transit ticaretin önemini farkındaydı ve bunu teşvik etmek için çeşitli adımlar attı. Fakat Avrupalılar çok seyrek olarak ipek ticaretinin iki merkezi olan Bursa ve Halep'ten öteye gitti; "bu kervan ticareti tamamen müslüman tüccarların ellerindeydi, bunlar arasında büyük oranda sermaye yatırımcılar vardı -mesela ünlü bir tüccar olan Ebubekir, 1500'de Bursa'da bir defasında 4000 düka altını değerinde bir gemi dolusu baharat sattı."¹⁵

Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde bütün bunlar değişiyordu. Pasarofça Andlaşması (1718) Avusturyalıların Tuna nehrinden aşağıya nehir ağzına kadar, fakat buradan öteye gitmemek üzere gemi işletmesine izin veriyordu. 1774'de Küçük Kaynarca şartlarına göre Rusların Karadeniz'de gemi yüzdürmesine izin veriliyordu ve 1784'de Katerina, Karadeniz limanlarını yabancılara açtı. Aynı yıl Avusturyalıların Karadeniz'de gemi işletmesine ve boğazlardan geçmesine izin verildi ve 1799 ve 1803'de aynı imtiyazlar sırasıyla İngiliz ve Fransızlara da tanındı. Şunu da ilave etmekte fayda var ki, buharlı gemicilik İstanbul'a 1820'lerde ulaştı, 1838'e ait bir İngiliz konsolosluk raporu (FO 78/335) bu limanı kullanan altı geminin listesini verir, İstanbul ve Trabzon arasında düzenli buharlı gemi bağlantısı kurulmuş durumdadır.¹⁶ O zaman Karadeniz tica-

gemisinin girişine izin verilmekle beraber, 1609'da Thomas Glover, 'bu denizde yüzen ilk İngiliz gemileri adına' izin aldı."

15. Halil Inalcık, "International Trade Routes and the Ottoman Empire", *Fifth International Congress of Economic History*, Leningrad, 1970; aynı zamanda bkz. Agy, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, March 1969; agy., Bursa maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, New Edition.
16. Mektup için bkz., Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade", *IJMES*, vol.1, no.1, January 1970.

retinin büyük kısmı İngiliz, Avusturyalı, Rus, Fransız ve diğer elere geçmiştir ve Avrupa'nın büyük kazancının beraberinde belli oranda Osmanlı kayıplarını getirdiği tahmin edilebilir -ne kadar ve kimler tarafından olduğu konuları incelemeye muhtaçtır.

Benzeri bir süreç Kızıldeniz'de yaşandı. Onyedinci yüzyıl sonunda İngiliz Doğu Hindistan gemileri, gümrük vergileri isteyen Mekke şeriflerinin izniyle Cidde'ye kadar baskı yapıyordu. Bu limanda mallar Arap gemilerine aktarma yapılıyor, Arap gemileri malları Kusayr'e veya daha sıklıkla Suveys kanalına taşıyordu. Onsekizinci yüzyıl sürecinde Hindistan'daki İngiliz "serbest tüccarları"nın, kısmen Mekke şeriflerinin gittikçe sıkılan pençelerinden kaçmak amacıyla Suveys'e direkt olarak ulaşma arzuları giderek arttı. Ve 1760'larda Mısır valisi Ali bey, İstanbul'dan bağımsızlığını pekiştirme ve yeni gelir kaynakları geliştirme arzusuyla, Suveys üzerinden yapılacak Avrupa ticaretini teşvik etmeye çalıştı. Onun halefi Muhammet Ebuzzeheb ve Warren Hastings, serbest denizcilik ve yüzde 6.5-8 gümrük ödenmesini sağlayan bir anlaşma imzaladı. Fakat East India ve Levant Company'lerin yanında İstanbul ve Fransa'nın ortak muhalefetiyle 1775'de Ebuzzeheb'in ölümünden sonra Mısır'da doğan anarşi, bu gelişmeyi engelledi. 1778'de İstanbul, Avrupa'nın Süveys üzerinden ticaretini yasakladı ve 1780'de bir meclis kararı, İngiliz uyrukluların Süveys yoluyla ticaretine yasak getirdi. Bundan sonraki iki çeyrek asırda çeşitli Fransız ve İngiliz girişimleri bir sonuca ulaşmadı ve karayolundan ticaret rotasını açmak Kavalalı Mehmed Ali'ye kaldı.¹⁷ 1834'de Bombay ve Süveys arasında düzenli buharlı servislerinin kurulmasından sonra bu büyük ölçüde genişledi. Ve 1869'da Süveys kanalının açılması denizcilik ve ticaret tarihinde bir dönüm noktası oldu.

Bu rotaların açılmasının yerel ekonomilere etkisi henüz incelenmeye muhtaç bir konudur. Karayolu ticareti elbette Mısır ekonomisine bir ivme kazandırdı fakat Kanal, büyük bir akımın

17. Bkz. Muhammad Anis, *England and the Suez Route in the Eighteenth Century* (Cairo, 1957).

ülkeyi transit geçmesini sağladı ve büyük bir gelir kaybına yol açtı. Ve buharlı denizciliğin gelişmesi Cidde ve diğer Arap limanlarına iki koldan zarar verdi: birincisi, bunların ticareti Süveyş ve Aden'e yöneldi; ikincisi, yelkenli gemiler kademeli olarak, daha etkili olan Avrupalı –ve bir süre için Mısırlı– buharlılar tarafından devre dışı bırakıldı.¹⁸

Kanal, Halep ve Şam ticaretine de, direkt veya İran Körfezi üzerinden geçen trafiği uzaklaştırmak suretiyle iki yönde zararlı etki yapmış gibi görünüyor. Portekiz –ve daha sonra Hollandalı ve İngiliz– deniz gücü sayesinde ki, İran Körfezi Avrupa ticaretine açık kalmaya devam etti. Fakat onyedinci yüzyıldaki kısa bir zaman dilimi dışında bu Körfez, Akdeniz veya Egeye ulaşan kara yollarını kullanmaya devam eden İran ticaretinin sadece küçük bir kısmını taşıdı. Ne var ki Süveyş Kanalı'nın açılması Batı Avrupa ve Körfez arasındaki deniz uzaklığını büyük ölçüde kısalttı, buharlıların kolayca ulaştığı bir yer haline getirdi, böylece o yolu artan bir oranda ilgi odağı yaptı. Ve 1841'den başlayarak Fırat ve Dicle üzerinde buharlı denizcilik sistemi kuruldu. Bu şekilde, ele avuca gelir bir oranda Irak ve İran ticaretinin Akdeniz'den Körfez'e yönlendirildiği düşünülebilir, fakat bu konuda hiçbir sistematik çalışma yapılmış değildir.¹⁹

TİCARET

Bu konuda bir ölçüde rahatlıkla iki genel düşünce ortaya konabilir. Birincisi, görünüşe göre 1600 ve 1800 arasında Osmanlı ticaret hacmi savaşlar ve karışıklıklar nedeniyle çok yavaş ve duraklamalarla gelişmiş, bundan sonra ise hızlanmıştır. Ve ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki payı 1800'ün ilk

18. Bkz. 1898 İngiliz Elçilik Raporu, Issawi, *Economic History of the Middle East* (Chicago, 1966), s. 319-22, ve D.A. Farnie, *East and West of Suez* (Oxford 1969).

19. Bu konuda bildiğim tek girişim, Muhammad Salman Hasan, *at Tatawwur al-iqtisadi fi al Irak* (Beyrut, tarih yok), ve C. Issawi, *Economic History of Iran* (Chicago, 1971), 3. Bölüm.

döneminde keskin bir düşüş kaydederken bundan sonra düşüş çok daha yavaş bir seyir izlemiştir.

1600-1789 periyoduyla ilgili olarak, Masson'un sunduğu rakamlarla işe başlanabilir, çünkü bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen ticaret ortağı olan Fransa'yla ilgilidir.²⁰ Onyedinci yüzyılda sadece üç yıl içinde Fransa'nın Doğu Akdeniz'den bütün ticareti 10 milyon livresi geçmişti. Fakat 1715-20 itibariyle yıllık ithalat 15 milyon civarında idi ve bu, yüzyılın ortasına kadar barış zamanlarında korunmuş bir düzeydi. Yedi Yıl savaşından sonra yukarıya doğru gelişme eğilimi tekrar yakalandı ve yıllık ithalat 1780'lerde 30 milyonu aştı. İhracat ise, ilk dönemde ithalatın gerisinde kalmakla beraber sonunda onu yakalamak suretiyle nisbeten daha hızlı bir artış gösterdi. Fiyatlar hakkındaki ulaşılabilen bilgilere göre bir çıkarım yaparsak, bu gelişme, gerçek anlamda bir yükselişi ifade eder.²¹

Devrim öncesinde Fransa, Osmanlı ticaretinin yüzde 50-60'na ortaktı fakat bu sonuca varmadan önce Fransa ticaretinin, başta gelen rakipleri olan İngiliz ve Hollanda'nın aleyhine ne derece gelişme başarısı gösterdiğini incelemek zorundayız. Onyedinci yüzyılın ilk yarısında önemli olan Hollanda ticareti, "1660'dan sonra hızla düşüş gösterdi,"²² fakat yine de 1780'lerde toplam ticaretin yüzde 20-25'ini elinde tutuyordu. İngiltere'ye gelince, ticareti yükselme eğilimi gösteriyordu, 1620-30'larda yıllık ortalama 250.000 L'lık ithalattan 1722-24'de 350.000 L'ya yükseldi.²³ Fakat ortalama 1752-54'te 150.000 L'ya düştü ve 1790'lara kadar aşağı yukarı bu düzey-

20. Paul Masson, *Histoire du Commerce français dans le XVIIIe siècle* (Paris, 1911), bölüm XII; aynı, *Histoire du Commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle* (Paris, 1896); aynı zamanda bkz. Robert Paris, *Histoire du Commerce Marseille de 1660 a 1789*, c.V (Paris, 1936).

21. Bkz. Henry Hauser, *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France* (Paris, 1936).

22. Bkz. Ralph Davies, "English Imports from Middle East" in M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East* (London, 1970), s. 203.

23. Ağı. s. 202.

de kaldı.²⁴ Bununla beraber 100.000'Lik bir düşüş sadece 2.5 milyon livreye eşit olduğundan, Fransa ticaretindeki artışın çoğunun, genel Osmanlı toplamındaki artışı temsil ettiği kabul edilebilir.

Fakat bu iki ülkede Avrupa ticareti birkaç kat artış gösterdi ve onaltıncı yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun payındaki olağanüstü küçülmenin sonucu olarak Doğu Akdeniz ticareti Fransa ticaretinin yarısı ifade ederken, 1780'lerde yirmide biri oranına kadar düştü. İngiltere ise onyedinci yüzyıl ortasında onda birlik bir zirveye ulaştıktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun payı onsekizinci yüzyıl sonunda yüzde bire düştü.²⁵ Ve onsekizinci yüzyılın ilk kısmında Avrupa tekstil endüstrisi büyük ölçüde Ortadoğu ham pamuğuna bağımlı iken, sonunda Amerika'da çok daha zengin kaynaklar elinin altındaydı; benzer bir şekilde Doğu Akdeniz, İngiliz pamuklu ve yünlü tekstil ürünleri için önemli bir pazar durumundayken, ondokuzuncu yüzyılda çok daha önemli kapılar açıldı.

Dünya ticareti (ihracat artı ithalat)'nin 1800'de 320 milyon £dan 1860'da 1.450 milyon £ya ve 1913'de 8.360 milyona çıktığı, diğer bir deyişle 25 kat arttığı tahmin ediliyor; gerçek anlamda gelişme daha büyüktü.²⁶ Eldeki rakamlar, değişken olmakla beraber, öyle gösteriyor ki 1780'le 1913 arasında Osmanlı İmparatorluğunun büyüme oranı daha bir düşüktü ve bu nedenle dünya ticaretindeki payı yavaş yavaş eridi -toplamın yüzde birinin bile altına düştü. Fakat bu düşüş, muhtemelen toprak kayıpları hacminden daha fazlaydı: eğer 1913 rakamlarına Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya eklenirse, toplam iki katından fazlasına ulaşıyor, Mısır ise tek başına bütün Osmanlı İmparatorluğu'na bedel ticaret yapıyordu.²⁷

24. 1760-1800 rakamları için bkz. John MacGregor, *Commercial Statistics* (London, 1847).

25. Davies, age, ayrıca bkz. Masson and MacGregor.

26. Albert H. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica* (Cambridge, Mass., 1958), s.189, 94-98.

27. *The League of Nations International Statistical Yearbook*, 1928, 1913 yılı için şu rakamları veriyor: Türkiye 273 Milyon Dolar, Yunanistan 57 Milyon Dolar,

Bazı tahminlerle İngilizlerin Türkiye ile olan ticaretinin izini sürmek mümkündür. Devrim ve Napolyon savaşları keskin bir şekilde akış trafiğini düşürmeden önce ulaşılan en yüksek nokta, 291.000 L ithalat ve 274.000 L ihracatla 1792'deydi -resmi rakamlarla toplam 565.000 L ve belki gerçek değerlerle biraz da fazlası. 1808'den sonra biraz artış gerçekleşmiş gibi görünüyor fakat ani düşüslere rastlanmıyor. Her durumda, İngiliz gümrük geri dönüşleri üzerine çalışan Fransız istatistikçi Moreau'ya göre 1816-22 arasında Türkiye'den yapılan İngiliz ithalatı ortalama 307.000 L ve ihracatı 764.000 L olmak üzere, toplam 1.071.000 L idi.²⁸ Yunan bağımsızlık savaşı ticareti etkiledi, fakat 1829'da Türkiye'ye olan İngiliz ihracatı 1.395.000 L ve ithalatı 434.000 L olmak üzere toplam hacim 1.826.000 L, 1830'da sırasıyla 2.746.000 L ve 726.000 L veya toplamda 3.472.000 L.²⁹ 1840 itibariyle ihracat 3.674.000 L'a ve ithalat 1.241.000 L'ya, yani toplamda 4.915.000 L'ya yükseldi, ve 1840'larda ve 1850'de büyüme çok hızlıydı.³⁰

Fransa'nın ticareti Devrim ve Napolyon savaşları sürecinde büyük yara aldı ve toparlanması oldukça yavaş oldu. 1829'da Türkiye ve Yunanistan'a olan ihracatı 5.5 milyon frank ve ithalatı 15 milyon franka ulaştı ki bu toplam 20.5 milyon frank, yani 800.000 L yapıyordu.³¹ 1840 itibariyle Türkiye ve Türk adalarından ithalat 1.048.000 L'ya ve ihracat 530.000 L'ya olmak üzere

Sırbistan 36 Milyon Dolar, Bulgaristan 52 Milyon Dolar, Romanya 244 Milyon Dolar, Mısır 291 Milyon Dolar.

28. MacGregor, *age.*, c.II, s. 66-73.

29. Frank E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (Cambridge, Mass., 1942), s.74.

30. ihracat rakamları MacGregor'da ve *Accounts and Papers, 1837-1838, LXVII'de* verilenin iki katından fazla; farklılık, ikinci kesimin sadece İngiliz ve İrlanda ihracatını kapsamaması, dolaylı ticarete büyük oranlardaki koloni mallarını ve diğer malları atlaması gerçeğinden kaynaklanıyor olabilir; ikinci grup kaynaklarda hiçbir ithalat rakamı verilmemektedir. Daha sonraki rakamlar için bkz. *Accounts and Papers, 1859, XXVIII.*

31. E. Levasseur, *Histoire du commerce de la France* (Paris, 1912), c.II, s.151. ↗

toplam 1.578.000 L'ya yükseldi.³²

Bu durumda İngiltere ve Fransa'nın birlikte toplamları 1829'da 2.6 milyon L ve 1840'da 6.5 milyon L idi. Bu iki ülkenin Osmanlı imparatorluğu ticaretinin yarısı veya üçte ikisini elinde tuttuğu şekildeki iddialı tahmine bakılırsa 1830'lardaki toplam 10 milyon L civarında olabilir.

1860'da Farley, İmparatorluğun toplam ticaretini 48 milyon L olarak ortaya koyuyor, fakat bu rakam çok yüksek gibi görünüyor. 1876 için Amerika Birleşik Devletleri Ticaret ve İş Departmanı'nın 270 milyon dolar veya 55 milyon L olarak tahmini elimizde fakat bu da bir abartma olabilir.³³ Her hâlükârda, Birinci Dünya Savaşı arifesinde toplam Osmanlı ticaretinin 60 milyon L civarında olduğu üzerinde genel bir anlaşma vardır, ithalat ihracatın çok önünde gitmektedir.

Bu kabataslak hesapların birçok soruyu beraberinde getirdiği açıktır. Toplam ticaretin değişik zamanlardaki değeri ne idi? Bunun belli başlı Osmanlı limanlarına olan dağılımı nasıldı? Nihayet bu konuda İstanbul, İzmir, Trabzon ve Selanik'teki İngiliz, Fransız ve Avusturya konsolosluklarının raporlarına dayanarak biraz bilgi vermeyi ümit ediyorum. Türkiye'de dış ticarete en aktif gruplar hangileriydi? Belli başlı ortakların payı neydi? Ticaretin yapısı neydi? Ve hepsinin üzerinde, ticaretteki bu gelişmenin Osmanlı ekonomisine etkileri nelerdi?

Bunlar ve daha birçok problemler, düzinelerce araştırmaya daha nice yıllar malzeme sağlayabilir.

32. *Accounts and Papers, 1844, XLVI.*

33. J.L.Farley, *The Resources of Turkey* (London, 1862), s.67; Leland James Gordon, *American Relations with Turkey* (Philadelphia, 1932), s.52. Ne var ki, A.D.Novichev, *Ocherki ekonomiki Turtsii* (Moskow, 1937), s.172-73, resmi rakamları şu şekilde verirken bunların kesin rakam olarak anlaşılması gerektiğini söylüyor: 1850'nin ilk zamanları ihracat 10.640.000 Sterling, ithalat 11.820.000 Sterling, 1880'lerde ihracat 8.497.000 ve ithalat 12.837.000 Sterling, toplamda 22.914.000 Sterling.

YABANCI YATIRIM

Bu konuda fazla bir şey söylenemez, fakat birçok soru ortaya atılabilir. 1850'lere kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımlar göz ardı edilebilecek düzeydeydi, fakat o tarihten sonra bunlar, hem hükümete sağlanan krediler hem de demiryolu, alt-yapı, maden ve diğer girişimlerde özel yatırım olarak hızla artış gösterdi. 1914'de kamu borçları 150 milyon L civarındaydı ve 66 milyon L'lık bir miktar da özel sektöre yatırılmıştı-bu bütün dünyadaki toplam uzun vadeli yabancı yatırımlar olan 44 milyon Dolar veya 9 milyon L ile karşılaştırılabilir.

Osmanlı kamu borçları, Morawitz, DuVelay, Blaisdell, Romani, Suvla, Yeniay ve başka yazarlar tarafından etraflıca araştırılmıştır.³⁴ Özel sektör çok daha az ele alındı ve daha çok araştırmayı gerektiriyor. Yatırımın kesin analizi neydi? Değişik branşlardaki geri dönüş oranı ne idi? Çeşitli yatırımcı ülkelerin -İngiltere, Fransa, Almanya, vb.- tarifeleri nasıldı? Bunlar bu sahada hâlâ cevaplandırılmayı bekleyen sorulardan bazıları.

Sonuç olarak sadece, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi üzerine halen büyük çapta çalışmalar yapılması gerektiğini tekrarlayabilirim ki bu henüz başlangıç halinde bile olmayan bir alandır. Bu çalışma, Osmanlı ve Avrupa arşiv belgelerine dayanmak zorundadır. Çünkü Türkiye üzerine yayınlanmış ciltler dolusu literatür bulunmakla beraber bunların sağladığı ekonomik bilgi çok sınırlı düzeydedir.

Çeviren: Kemal Kahraman

34. Daha fazla bilgi ve kaynaklar için bkz. Issawi, *Economic History of the Middle East*, s. 94-106 ve Eldem, *age*. Bölüm XII.

Amerika'da Osmanlı ve Türk Araştırmaları

STANFORD J. SHAW

California Üniversitesi

Avrupa'daki Türk kültür ve tarihine ilişkin araştırma geleneği çok eskidir. Bu geleneğin başlangıcı, onbeşinci ve özellikle onaltıncı yüzyıl gibi erken sayılabilecek yüzyıllardan başlamak üzere Bizans yazmalarına ve ondan sonra bir dizi Batı Avrupalılara kadar geriye götürülebilir. Türkler hakkında yazan Avrupalıların sayısı çok fazla olmasına karşın, onların yaklaşımları, Avrupa'daki Türk araştırmalarına dair yapılacak gelişigüzel bir değerlendirmeyi dahi nisbeten zorlaştıracak kadar değişikti. Buna karşılık, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Türk araştırmaları, tam anlamıyla ancak 1940'lardan sonra gelişmeye başladı. Her ne kadar Birleşik Devletler'deki Osmanlı ve Türk araştırmalarının İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki çiçeklenmesi, açılıp gelişmesi, genel Orta Doğu çalışmalarının gelişimine eşlik etmiş ve o dönemde onu bütünleyen bir parça olmuşsa da, ikisinin kadere, savaş öncesi yıllarda çok farklıydı. Arap ve İslam araştırmaları, bir yüzyıldan fazla bir süre iyi kurulmuş ve sağlam temeli olan Semitik filoloji ve Kitab-ı Mukaddes tenkidi disiplinleriyle çok sıkı bir şekilde bağlantılı iken, Osmanlı İmparatorluğu araştırmaları, Osmanlıların dili ya da kültürüyle ve hatta Arap ve İ-

lam araştırmalarıyla alakası olmayan bir şekilde özelde Avrupa diplomasisi ve Güneydoğu Avrupa'yla ilişkili bir şekilde Avrupa tarihinin bir ilavesi olarak doğdu.

Basit bir tarzda olsa da İslam ve Arap dili araştırmaları sömürge dönemlerine kadar geriye giderken, Osmanlı tarihi araştırmaları ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarında gelişti. Bu da Amerikalı hocaların ve bilim adamlarının, Birleşik Devletler'in bir parçası olduğu dünyanın kendi haline bırakıldığı ve salt Batı Avrupa ve Amerika bilgisinin Batı Medeniyeti'ni dahi anlamak için yeterli olmadığı gerçeğini anlamaya başlamalarıyla girilen sürecin bir uzantısıydı. Bu yönde ilk büyük adım, genç bir Asistan Profesör olan Archibald Cary Coolidge'den "1453'ten 1795'e Kuzey ve Doğu Avrupa Tarihi (Danimarka, İsveç, Polonya, Rusya, Türkiye)" başlığı altında bir ders vermeye başlamasıyla 1894-1895 akademik yılında Harvard Üniversitesi'nden geldi. Bundan iki yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu "Şark Meselesi" başlığıyla ayrı bir ders olarak okutulmaya başlandı, böylece Harvard'da yalnızca birkaç kesinti haricinde günümüze kadar sürmüş olan bir gelenek başladı.

Fakat bu geleneğin ve derslerin doğası, kaçınılmaz olarak, Türklere dikkatle, ama o devrin şartları içinde bakan popüler Amerikan düşüncesiyle belirlendi. Bu yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Ermeni Katliamı" ve "Bulgar Dehşeti" olarak adlandırılan şeylerle suçlandığı yıllardı. Sultan İkinci Abdülhamid (1876-1909), "Kızıl Sultan" olarak tanımlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai çöküşün kıyısında olduğuna inanılmaktaydı ve "Şark Meselesi" diye anılan toprakların bölüşümü üzerindeki diplomatik ve askerî mücadeleler, o günlerde asıl ilgi odağıydı. Amerika ve Avrupa, Batı kültürünün Doğu'nun "geri" topraklarında geliştirilebilecek her şeye üstün olduğuna ilişkin sabit inancında hâlâ ısrar etmekteydi. "Kâfirler"e iman götürmeye ilişkin misyoner ruh güçlüydü ve işin doğrusu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belirli sayıdaki Amerikan eğitim ku-

ruluşlarının desteklenmesine yol açan etken buydu. Bunlar arasında en önemlileri, İstanbul'da Robert Kolej, Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi ve Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'ydi. Bu çerçevede Batı'ya gelen gayri Müslim göçmenler, Osmanlı'yla ilgili her şey üzerinde otorite olarak kabul edildi ve bunların fikirleri ve ifadelerinin, herhangi türden bir eleştirel analize konu edilmeden yaygınlık kazanmasına izin verildi.

Böylece, Coolidge'in dersi ve sonraki otuz yılda Birleşik Devletler'in başka yerlerinde verilen diğer derslerle birlikte, Türklerin, Müslümanları olmayan, olsalar bile zâlim ve gerici cahiller olarak resmedildikleri bir Osmanlı İmparatorluğu imajının geliştirilmesine meyledildi. Coolidge'e göre, "Şark Meselesi" Truvalı Helen'le başlamıştır. Burada vurgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısının, büyük ölçüde Batı Medeniyeti'nin –Bizans yoluyla aktarılmış olan– etkisinden ve Osmanlıların yerine, *devşirme* sistemi yoluyla ihtida etmiş ve eğitim görmüş Hıristiyan gençlerin yürüttüğü liderlik ve istikametten dolayı gerçekleşmiş olduğu varsayımı üzerine yapılmaktaydı. Coolidge'e ve onun öğrenci ve taraftarlarına göre, onaltıncı yüzyılı takip eden Osmanlı çöküşü, İmparatorluğu idare etmeyi Hıristiyanların yerine tedricî olarak Müslümanların ve Türklerin kendilerine iş edinmesinden dolayı olmuştu. İmparatorluğun zayıflamasına neden olan faktör, Müslümanların kötü idaresiydi; ve Müslüman "cehaleti ve fanatizmi", ondokuzuncu yüzyıl sonları ve yirminci yüzyıl başlarında, adlandırıldığı şekliyle "katliamlar"la neticelenen, gayri Müslim tebaanın kötü yönetildiği ve zulüm gördüğü yüzyıllara yol açmıştı. Bizzat İslam, büyük ölçüde, müminlerini nasıl bu kadar uzun bir zaman boyunca cehaletle katmerlenmiş bir devamlı hata halinde sürdürdüğü ortaya çıkarılmasına teşebbüs eden bakış açısıyla incelendi. Şark Meselesi'ne dair diplomasiye, Osmanlılar'a az bir dikkatle birlikte, ilgili Avrupalı güçlerin duruş noktasından yaklaşıldı. Zaten Osmanlıların Avrupalı komşularının –"dost" ve "düşmanları" farketmez– kaprisleri ve politikalarına boyun eğen hareketsiz bir yığından fazla bir şey olmadığına inanılıyordu.

Böylesi bir mantıkî esastan hareket edilince, Osmanlı tarihini ve kurumlarını incelemek için gösterilmiş olan çabaların, bütünüyle Osmanlıların ve Müslümanların –gerçekten mevcut ise– büyük ihtimalle sağlayabilecekleri her şeyden çok daha doğru ve güvenilir gözlemlere sahip olduklarına inanılan Avrupalı sefirlerin, konsolosların, seyyahların ve benzerlerinin rapor ve anlatılarına bağımlı olması gereği kaçınılmaz oldu. O devrede, hiç kimse öğrenmek için zahmete girmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun düzeni hakkında Amerikalı akademisyenlere, sadece Almanca mevcut olan Joseph von Hammer-Purgstall'ın ve az sayıdaki diğer öncü Avrupalı Osmanlı tarihçisinin çalışmaları belli bazı fikirler verdi. Ne var ki, bu çalışmaların da hükmü önceden verilmiş fikirler ve önyargılarla çatıştıklarında, bundan ne derece etkilenmiş oldukları tartışmalı bir noktadır. Özellikle Coolidge'in teşvikiyle Harvard'da ve New York Halk Kütüphanesi'nde Osmanlıları ilgilendiren kitap ve el yazmalarının toplanması için kapsamlı çabalar gösterilse de, Osmanlıca malzemelerin toplanması için ciddi bir gayret sarfedilmemiştir. Hatta bazı matbu Osmanlı metinleri, zamanın Osmanlı sefiri tarafından Kongre Kütüphanesi'ne ve New York Üniversitesi'ne hediye edildiğinde dahi, bu metinler sandıklara tıka basa dolduruldu ve yaklaşık bir yüzyıl boyunca kullanılmadan öylece bekletildi.

Bu dönemin öncelikli araştırma vurgusu, Avrupa'ya mahsus kaynak malzemelerin birincil değerinin olduğu, buna karşılık Osmanlı kaynaklarının her halükârda ancak marjinal bir değere sahip olabildiği Şark Meselesi'nin araştırılması üzerineydi. Bu yanlış zemin üzerinde sağlanan başarı, birkaç araştırmacının yine bu zemin üzerinde dahilî Osmanlı kurumlarını araştırmaya girişmesine yol açtı. Bu bağlamda, von Hammer ve Zinkeisen'in ikinci derecedeki çalışmalarından öğrenilmiş olanlar ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış batılıların gözlemlerini birleştirmek yeterli görüldü. Bu türe giren araştırmacının başta gelen örneği, Albert Howe Lybyer'in *The Government of the Ottoman*.

Empire in the Time of Suleiman the Magnificent (Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi) (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1913) başlıklı Harvard'da yapılmış doktora tezidir. Bu tezde Hıristiyanlarca yönetilen Osmanlı "Hükümdarlık Kurumu" ve doğu-tan Müslümanlarca yönetilen "Müslüman Kurumu" şeklinde ortaya konulan doğru olmayan kavramlar uzun yıllar boyunca hakikat olarak kabul edildi (Türk kaynaklarının en gelişigüzel incelemelerinde bile çoktandır ciddi biçimde hatalı olduğu görülmüş olan bu yanlış kavramları savunanlar hâlâ vardır). Coolidge'in ölümünden sonra Robert B. Merriman tarafından notları derlenerek basılan *Suleiman the Magnificent 1520-1566* (Muhteşem Süleyman) (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1944) çalışması da yine aynı kategoriye girer. Doğrusu, Fransa toplumu ve hükümetinin, bütünüyle İngilizce kaynaklar üzerinden –ya da bunun tam tersi– çalışılabileceği gibi abes bir fikri reddedecek olan saygıdeğer ve usta tarihçilerin, nasıl olup da aynı şekilde inanılması güç delillerin temel alınarak Osmanlı kurumlarının çalışılmasına razı olabildiklerini anlamak zordur.

Belki de Coolidge, Lybyer ve o kuşakta yer alan diğerleri üzerinde çok fazla da acımasız olunmamalıdır. Zira onlar öncüydü. Almış oldukları eğitim, dinî önyargıları ve erişilebilir Osmanlı kaynaklarının ülke sınırları içinde hemen hiç bulunmayışı nedeniyle ciddi engellere maruz kalmalarına rağmen, Doğu'ya ilişkin belli ölçüde bir merak uyandırdıkları inkâr edilemez. Araştırmalarının sonuçları ilkel ve uzun zamandır gündem dışı kalmış olsa da onların kamçılıdığı dürtü, o günlerden bu yana başarılmış olanların çoğuna dayanak olmuştur. Uzun yıllar bu alandaki liderliğini sürdüren Harvard'da, Coolidge'in çalışması, temayüz etmiş Avrupa diplomatik tarihçisi William L. Langer tarafından 1929'dan itibaren bir kez daha öne çıkarıldı. Gerçi Coolidge'in kiler gibi onun ilgileri de önemli ölçüde diplomatik idiyse de, Osmanlı toplumunu ve kurumlarını Batı kaynaklarını esas alarak

çalışmanın uygunsuzluğunu ve sakatlığını çabuk anladı. Ve maruf Harvard'lı Bizans tarihçisi R. P. Blake'in yardımıyla Harvard'da olduğu kadar Birleşik Devletler'in başka yerlerinde de Arap ve Türk araştırmalarının gelişmesini teşvik etmeye başladı. Bu gayretler İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sonucu ke-sintiye uğramakla beraber daha sonra yapılacaklar için önemli bir zemin oluşturmuştur.

İki dünya savaşı arasındaki yıllarda Osmanlı araştırmalarının gelişimine katkı yapmış olan başka bir saik, zaman zaman adlandırıldıkları şekliyle Güneydoğu Avrupa, Balkanlar yahut Yakın Doğu incelemeleriyle kuvvet buldu. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen Amerikan üniversiteleri, Batı Avrupa'nın dışındaki yerlere samimi olarak merak saldılar. Bu genişleyen bakış açısından ilk nasiplenen alanlardan biri, tarihi birçok temayüz etmiş tarih bölümünce incelenmiş bulunan Güneydoğu Avrupa'ydı. Güneydoğu Avrupa'nın tarihi Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihiyle çok sıkı bir şekilde irtibatlı olduğundan ve Cumhuriyet Türkiye'si Balkan devletleriyle çok yakın bir şekilde bağlantılı bulunduğundan, bu derslerin çoğu, Osmanlılar ve Türkler hakkında da hatırı sayılır derecede malumat sağladı. Ama yine de kaçınılmaz olarak, aktarılan bu malumat, büyük ölçüde Coolidge ve Lybyer'in çalışmalarıyla sınırlı bir çerçevede aynı kaynaklar üzerine oturmaktaydı. Fakat Langer gibi profesyonel Balkan tarihçileri, bu ihmalin farkına vardılar ve işlerini tamamlamaları için ihtiyaç duydukları doğru türden malumatı kendilerine verebilecek Osmanlıca ve Türkçeye mahsus çalışmaların gelişimini ileriye götürdüler. Dolayısıyla eğer Archibald Cary Coolidge Osmanlı tarihi çalışmasını ilk teşvik eden kişi olduysa, bu çalışmada Osmanlı Türkçesi dili ve kaynaklarının temel alınması gerektiği gerçeğini, dünya savaşları arasındaki yıllarda görmüş olanlar da Diplomasi Tarihçileri ve Balkan tarihçileriydi; zira onlara göre Osmanlı tarihi çalışmasının, alanda yakalanmış olan yüksek düzeye çıkabilmesinin tek yolu buydu.

Karmaşık bir dizi faktör, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Amerika'nın Türkiye ve Orta Doğu'ya yönelik yaklaşımında radikal bir değişime yol açtı. Savaşta Orta Doğu ilgisi (ya da Türkiye örneğinde, kendine has ilgi azlığı), ahalisi arasında Amerikan merakını tahrik etti. Bu merak, savaş sırasında bu alanda hizmet görmüş olan Amerikalılar tarafından daha da uyarıldı. Bu yönde bir başka etken de, sadece bilgi ihtiyacını artırmakla kalmayıp aynı zamanda, savaşı izleyen yıllarda o bilgiyi emniyetli bir şekilde sağlamlaştırmak amacıyla bilimsel çalışmanın ilerleyişini de mümkün kılacak fonlar sağlamış olan Amerikan petrol ve başka iş çıkarlarının ortaya çıkmasıydı.

Buna ek olarak, göz ardı edilmemesi gereken bir başka faktör de, büyük ölçüde misyoner-yönelimli bir liseden Türkiye hakkında bilgi sahibi olmaya dönük bir merkeze dönüştürülmüş olan Robert Kolej etkisiydi. Bu kolejde, kısa dönemli atamalarla belli sayıdaki Amerikalı akademisyenler, daha sonra Birleşik Devletler'e geri dönüşlerinde aktarmış olduklarıyla dil bilgisini ve alana yönelik ilgi ve alakayı sağlamlaştırdılar.

Böylece barış kararını müteakip, Osmanlı ve Türk araştırmaları da dahil olmak üzere Orta Doğu araştırma programları, ilk olarak Princeton ve Columbia üniversitelerinde, daha sonra da Harvard, Michigan, Chicago ve California üniversitelerinde kuruldu. Ancak Türklerle ilgili alanda bu programları yürütme işi için kendisine çağrı yapılabilecek çok az uzman vardı. Bunlar da, Türkiye'de misyoner, öğretmen, diplomat olarak ikamet etmeleri dolayısıyla tecrübe kazanmış olan genç Amerikalı ve Avrupalı kişilerdi. Bunun dışındaki yeteneklerine bakıldığında, bunlardan bazıları, öncü Avrupalı tarihçilerden Osmanlı çalışmalarına ilişkin akademik eğitim almışlardı; özellikle Londra Üniversitesi'nden Paul Wittek ve Bernard Lewis, Münih Üniversitesi'nden Franz Babinger ve Paris Üniversitesi'nden Jean Deny bu çerçevede anılabilir. Princeton'da Walter Livingston Wright ve halefi Lewis V. Thomas, bu alanda rehberlik görevi gören kişiler oldular.

Öğrencilerin Osmanlı Türkçesi ve modern Türkçe öğrenmelerinde ısrar etmiş ve bunun başarılması için gerekli araçları sağlamış olan hocalar onlardı. Daha sonra son iki hocanın öğrencileri, gittikleri yerlerdeki ciddi kuruluşlarda Türk araştırmalarını başlatarak bu programların ülke geneline yayılmasını sağladılar. Bunun ötesinde, Andreas Tietze (California Üniversitesi, Los Angeles), Halil Inalcık ve Fahir İz (Chicago Üniversitesi), Kemal Karpat (Wisconsin Üniversitesi) ve Omeljan Pritsak (Harvard Üniversitesi) gibi Avrupalı ve Türk bilim adamları, Birleşik Devletler'deki Türk araştırmalarının esaslarını daha da zenginleştirip derinleştirdiler. Bütün bunlar, farklı alanlardaki birçok Türk bilim adamının emsal teşkil etmesi ve teşvikiyle fazladan bir ivme yakaladı.

Sonuçta, Amerikalı bilim adamları ve öğrencileri, tüm disiplinler için Türkiye'de mevcut mebzul miktardaki malzemedan istifade etme noktasında rehberliğe başladılar. Nitekim biz artık Hükümdarlık Kurumu diye bir şeyin olmadığını; *devşirme*'lerin, mühtedilerin, doğuştan Müslümanlar ve Türklerden bile daha önemli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışında ve büyümesinde ciddi katkılar yaptıklarını; tebaasına baskı yapmaktan çok uzak olarak Osmanlıların, *millet* sistemi yoluyla o insanlara kendi hukukları ve liderleri kontrolünde hemen hemen tam bir özerklik verdiklerini; Bizans kurumlarının ve pratiklerinin Osmanlı sisteminde kendilerine yol bulup yaşadıklarını, hatta Orta Asya'daki eski Türk imparatorluklarından olduğu kadar Orta Doğu'nun klasik İslam imparatorluklarından da miras alınmış kurumlar ve pratiklerden daha önemli olduklarını; Osmanlı devletinin çöküşüne karmaşık bir dizi iç ve dış etmenlerin sebep olduğunu ve bunların hiçbirinin Müslüman doğumluların mühtediler üzerinde başardıkları efsanevî bir zaferle uzaktan yakından alakası bulunmadığını biliyoruz.

Bundan başka birçok ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet adamının İmparatorluğu ıslah etmek ve kurtarmak için büyük çaba sarfettiklerini detaylı olarak öğrendik. İkinci Abdülha-

mid'in en büyük Osmanlı sultanlarından biri ve öncü bir ıslahatçı olduğunu kavramaya başladık. Genç Osmanlı ve Jön Türk cemiyetleri içerisinde yekvücut olan entelektüel ve siyasî hareketleri öğrendik. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ve Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkate değer liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip ettik. Hepsi (bu ülkede kurulan) Türk araştırmaları merkezlerinde eğitim almış olan siyaset araştırmacıları, iktisatçılar, sosyologlar ve antropologlar tarafından analiz edildikçe, Cumhuriyet'in başarılarını ve karşılaştığı zorlukları kavradık. Diğer yandan Osmanlılar zamanındaki Balkan ve Arap eyaletlerine dair çalışmalar, o alanlara dair bilgimizi kayda değer bir oranda aydınlatmış ve çok açık bir şekilde göstermiştir ki, bu bölgelerin tarihi, Osmanlı kaynak malzemeleri kullanılmadan ve bu kaynaklara usûlüne uygun atıflarda bulunmadan incelenemez.

İkinci kuşak Amerikalı Osmanlı tarihçileri ve Türkologlarının yetişip olgunlaşmasıyla birlikte, genç Amerikalıların en alttan en üst seviyeye kadar Türk dilinde temel bilgiye sahip olmaları ve bunu sağlamlaştırmaları için gerekli araçlar birtakım üniversitelerde sağlanmıştır. Önemli araştırma koleksiyonları biriktirilmiş ve yeni Türkçe yayınların günyüzüne çıktıktan hemen sonra edinilmesi için imkânlar sağlanmıştır. Aynı zamanda, İslam'a bir toplam kültür olarak bakan mutaassıp Oryantalist yaklaşım, sosyal bilimler disiplinlerinin geliştirmiş olduğu yeni yaklaşım ve metodlarla (yeni bir çerçeveye oturacak şekilde) doldurulmuştur: özellikle tarih, siyaset bilimi, sosyoloji, antropoloji ve iktisat alanlarını burada anmak gerekir. Yeterli dil ve alan programları ve yeterli kütüphane koleksiyonlarıyla, Türk araştırmaları programlarının aşağıdaki üniversitelerde artık var olduğu söylenebilir: California Üniversitesi (Los Angeles), Columbia Üniversitesi, Princeton Üniversitesi, Harvard Üniversitesi, Michigan Üniversitesi, Chicago Üniversitesi ve Wisconsin Üniversitesi (Madison). Başka birçok üniversitede de, bu programlar olmasa da, onlara ait bölümler vardır.

Sonuç olarak, büyük bir memnuniyetle söylenebilir ki, durum, 1939'daki haliyle kıyaslanamayacak derecede iyileşmiştir. Gerçi bunun hemen arkasından, federal hükümetin Millî Savunma Eğitim Kanunu'nu (*National Defense Education Act*) yürürlükten kaldırmasıyla ilgili son kararını hatırlatmak gerekir. Bu kanun, dil eğitimi için büyük destek sağlamıştı, dolayısıyla bu gelişme şimdi Türk araştırmalarını olduğu kadar Birleşik Devletler'deki başka araştırma alanlarını da ciddi biçimde zayıflatmaya dönük bir biçimde mezun öğrencileri tehdit etmektedir.

Bununla birlikte, Osmanlı ve Türk araştırmalarının tam bir katkı haline dönüşebilmesi için üstesinden gelinmesi gereken büyük problemler vardır. Osmanlı ve Türk araştırmaları her ne kadar Avrupa araştırmalarına bağımlılıktan kurtulmuşsa da, bundan böyle Orta Doğu sahası içindeki Arap araştırmalarının hakiyetine sokulma temayülüne karşı mücadele etmek zorundadır. Orta Doğu programlarının çoğunda öncelik, Arap dili öğrenimine verilir. Bu, Türk araştırmalarını çalışma alanı olarak tercih etmek isteyen öğrenciler için ve Türk dili öğreniminin mevcut olduğu yerlerde bile böyledir. Orta Doğu kütüphanesi uzmanlarının çoğu, Arapça eğitim almakta ve onların çok azı, Türkiye'de mevcut olan kitap edinme kolaylıklarından tam anlamıyla istifade edebilecek dil kapasitesine sahip bulunmaktadır. Orta Doğu çalışmalarına bir bütün olarak destek olmayı amaçlamış hükümet programları, çoğunlukla sadece Arap araştırmalarını geliştirmeye çevrilmiştir. Bu durum kesinlikle Semitik filologların ve Kitab-ı Mukaddes'le ilgili uzmanların alanlarını, modern dünyadaki bilim adamlarının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde genişletmek amacıyla empoze ettikleri köreltici şeyler karşısında devamlı olarak mücadele etmiş olan Arap tarihçilerinin hatası değildir. Bu hata daha çok, "eğer sadece bir dil incelenecekse, o dil Arapça olmak zorundadır" itikadıyla kendilerini uyuşturmuş olan Türk araştırmacılarına aittir.

Sadece Türkçeyle değil, diğer Orta Doğu dilleriyle de ilişkili olarak son yıllarda ortaya çıkmış olan bir başka tehlike, sosyal

bilimlerdeki bazı kimselerin kendi disiplinlerinin başka her şeyden –dili bile dışarıda bırakabilecek kadar– önemli olduğuna inanmalarıdır, zira güya yorumcular ve asistanlar ihtiyaç duyulan yerli dil bilgisini güvenli bir şekilde koruyabileceklerdir. Sonuç olarak, birtakım zeki ve iyi öğrenim görmüş sosyal bilimciler, doktoralarıyla ve Türkiye'ye karşı içten bir alakayla ortaya çıkmışlardır, ama yayınladıkları çalışmalarına bakacak olursak, ancak dil bilgisiyle hasıl edilebilecek olan Türk kültürü ve Türk adetlerini anlamanın tabiatını tasrih etmekte başarısız olduklarını görürüz.

Buna ek olarak, ihtiyaç duyulan her türdeki Türkçe kaynak malzemelerinin –kitaplar, dergiler, gazeteler, el yazmaları vb.– edinilmesine büyük dikkat sarfedilmiş olmakla beraber, bireysel kütüphaneler ve programlar, bırakın koordinasyon için çaba göstermeyi, birbirlerinin faaliyetleri hakkında bile bilgi sahibi olmadan kendi nâmlarına devam etmişlerdir. Bunun sonucu, kaçınılmaz olarak birkaç kütüphanenin aynı şeylere sahip olmasına karşın, bunlardan hiçbirinin eşit derecede önemli olan bazı malzemelere ulaşmamış olmalarıdır ve birçok araştırmacı, bu ülkede onların basitçe, yerlerinin kaale alınmayışından dolayı ihtiyaç duydukları malzemeler olmadan araştırmalarına devam etmişler yahut onları elde etmek için Türkiye'yle irtibat kurmak zorunda kalmışlardır. Buna ilaveten Türkiye'de mevcut kaynak malzemeleriyle ilgili sistematik rehberler oluşturmaya yönelik çok az çaba sarfedilmiştir. Dolayısıyla işe koyulmuş olan araştırmacılar, basitçe, orada neler olduğunu öğrenmek ve mevcut olsalar evde çok daha iyi müracaat edebilecekleri katalogları gözden geçirmek zorunda kalarak bir hayli zaman harcamaya zorlanmışlardır.

Nihayet, Balkan ve Arap tarihi öğrencileri, sıklıkla Osmanlı dönemi çerçevesinde bu alanları tamamen çeşitli Balkan dilleri ve Arapça yerli kaynaklar temelinde incelemeye teşebbüs etmişlerdir. Bunun sonucu, ciddi hatalar ve sapmalar olmuştur. Çünkü bu alanları ilgilendiren o dönemdeki kaynak malzemelerin

çoğu, bir parçası oldukları İmparatorluğun dilinde yazılmıştır, yani Osmanlı Türkçesidir ve yerel kaynaklar çoğunlukla onların bahsettikleri kurumların kavranışına ilişkin tuhaf bir yoksunlukla malûldür.

Bu problemlere bakışı gözden geçirirsek, son 20 yılın işini kalıcı ve uzun ömürlü bir yapıda inşa etmek için nelere ihtiyaç vardır?

1. Her şeyden önce, hiçbir araştırmamanın Osmanlı İmparatorluğu veya modern Türkiye'nin herhangi bir kısmını, araştırmacı cephesinden bakılırsa, Türk dilindeki kaynaklar kullanılmadan yapılamayacağı hususunda bir ısrar olmalıdır. Bir araştırmacı kendisini kendi disiplinde ne kadar kanıtlamış olursa olsun, Türk dili ve kültürüne dair temel bir bilgi ve kavrayışa sahip değilse o disiplini bu incelemelerde bütünüyle kullanamaz, kullanmamalıdır.

2. Bu ülkedeki Türk dilinde yazılmış kaynak malzemeleri kaydetmek ve bunları araştırmacılar açısından ulaşılabilir kılmak için düzenlemeler yapılmalıdır.

3. Orta Doğu kütüphane uzmanlarının (Arapçanın hariç tutulması gibi bir tercih zorunlu olmamak üzere) Türkçeyi rahatça konuşabilecekleri bir şekilde öğrenim görmelerine yönelik olarak gayret sarfedilmelidir. Ve bu uzmanlar, belki ilgili Amerikan kütüphaneleri arasında sağlanacak bir işbirliği çerçevesinde Türkiye'ye düzenli olarak kitap satın alma seferlerine gönderilmelidir.

4. Türkiye'deki başlıca kaynak malzemelerinin envanter ve katalogları, bu ülkedeki büyük kütüphanelerde müracaat etmek için mevcut olmalıdır.

5. Mezun olan ve olmayan öğrenciler ve fakülte üyelerinin, sadece araştırma yapmak için değil, ama Türkiye'nin, dili, halkı ve kültürü hakkındaki bilgilerini derinleştirmek amacıyla o ülkede zaman geçirebilmeleri için akademisyenler ve refakatçiler kontenjanı mevcut olmalıdır.

6. Bülten yayınıyla veya Türk araştırmaları üzerine periyodik konferanslar organize etmek suretiyle bu ÷lkede Türk araştırmaları alanında neler yapılmakta olduğuna ilişkin bilgi akışını sağlayıcı düzenlemeler yapılmalıdır. Bu konferanslar, Türkiye'ye muntazam geziler yapılması için ilave teşvik ve kolaylıklar sağlamak amacıyla sadece Birleşik Devletler'de değil, yaz aylarında o ÷lkede de yapılmalıdır.

7. Ulusal Savunma Eğitim Kanunu'ndan sağlanan desteğin kesilmesinden sonra yeni formüle edilmiş programlara katkı yapan yeni federal fonlar ile vakıflar ve başka özel kaynaklardan aktarılacak fonların devreye sokulması için gayret gosterilmelidir.

Özetle, Türk ve Osmanlı araştırmaları, yüzyılın son çeyreğinde çarpıcı bir şekilde ilerlemiştir. Coolidge ve Lybyer tarafından uzun zaman önce gosterilmiş olan çaba, hem ilginin hem de disiplinin yükselişine yol açmıştır. Nihayet, Türk dilinin asıl temel olarak kullanımıyla birlikte, Türk araştırmalarını, başka Avrupa ve Asya araştırmaları alanlarının ulaşmayı başardığı zirveyi yakalamaktan alıkoyabilecek hiçbir engel kalmamıştır, tabii ki bunun en önemli şartı, bu disiplinin dayanaklarının unutulmamasıdır. Geriye sadece Türk araştırmaları alanında çalışanların, meslektaşlarını, –salt çağdaş uluslararası sahnenin teşvik ettiği kısa süreli ilgi olmamak koşuluyla– Türkiye'ye ve Türklere özgü araştırmaların bütün disiplinlerin geliştirmeye çabalamak zorunda oldukları temel bilginin bütünsel bir parçası olduğuna, yaptıkları işlerle ve sözlerle inandırmaya gayret etmeleri kalıyor.

Çeviren: Ömer Baldık

"Osmanlı tarihi anlaşılmadan dünya tarihi yazılamaz." Bu çeyrek asır önce oldukça iddialı görünen yargı, giderek Osmanlı tarihçiliğinin kendiliğinden açık bir düsturu haline geliyor. "Dünya tarihi neden Osmanlı tarihi olmadan eksik kalır?" Bu soruya verilecek cevap, Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye'de pek fazla hissedilemeyen bir krizinden yola çıkmak zorundadır. Bu kriz, Osmanlı tarihinin birbirinden kopuk iki düzlemde ele alınmasından kaynaklanmaktaydı. Birinci düzlem, Türkiye özelinde Osmanlı tarihinin tamamen kendisine mahsus bir hüdâ-yı nâbit şeklinde ele alınmasını gerekli buluyordu. Osmanlı kendinden önceki herhangi bir modele göre okunamazdı bu görüşe göre, Bir "mucize" gibi doğmuş ve "ihaneler" ve "ihaller" yüzünden batmıştı. Dünya tarihçiliğinde belki hâlâ kısmen geçerliliğini koruyan ikinci yaklaşıma göre ise Osmanlı tarihi dünya tarihinin tekerlekleri arasına yerleştiriliyor, kendisine mahsus özü ve güzellikleri, görmezden geliniyordu. Elinizdeki kitabın özelliği, hem içeriden, hem de dışarıdan tarihçilerin bir ortak noktada buluşma çabalarının başlangıcını temsil ediyor olmasından geliyor. Kitabı yayına hazırlayan Kemal Karpat'ın önsözde belirttiği gibi bu çalışma, Osmanlı devletinin dünya tarihindeki yerini olduğu kadar dünya tarihinin, özellikle de modern tarihin oluşumundaki rolünü de ortaya çıkarmaya yönelik ilk girişimlerden biri.

Süleymanşah Üni. Merkez Kütüphanesi

0000720

255.07.02.01.06./

ISBN 975-6065-36-2

9 789756 065365

Kapak

Sadık Karamustafa

0000720